

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Bornholmerne udvandrede

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

IV. RÆKKE - 5. BIND

TEMABIND

Bornholmerne
udvandrede

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Temabind · Bornholmerne udvandrede · 2011

© BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND og forfatterne.

Eftertryk må kun finde sted med tilladelse og kildeangivelse

E-mail: info@historisk-samfund-bornholm.dk

Hjemmeside: www.historisk-samfund-bornholm.dk

På foreningens hjemmeside findes forskelligt supplerende materiale vedr. udvandrerbogen på dansk og engelsk.

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen.

Forsiden:

»Stars and Stripes«, en amerikansk fane som har tilhørt snedker Otto Julius Hansen, Aakirkeby, kavalerist 1893-1898 på fort Walla Walla i staten Washington. De 13 linjer i flaget symboliserer de 13 oprindelige stater. De 45 stjerner (en stjerne for hver stat), der er på dette flag, nåede antallet op på da Utah blev selvstændig stat i 1896 og først i 1908 ændredes antallet af stjerner igen. (BM 1624).

Ferrotypi (på amerikansk tintype) af fem unge, bornholmske (?) udvandrere, formentlig fra Modesto, Californien. Fra Gudhjem Museums Modestoalbum s. 99.

Tak for tilladelse til at benytte billeder fra:

Bornholms Ø-arkiv, Rønne

Bornholms Museum, Rønne

Gudhjem Museum

Nexø Museum

Byforeningen Svanekes Venner

Tak til medlemmer af Dansk Fotohistorisk Selskab for opbakning og indsamling af amerikanske billeder.

Udgivet 2011

ISBN 978-87-87042-24-6 • ISSN 0084-7976

Produktion: Hakon Holm Grafisk, 3700 Rønne.

FORORD

I år er det en særlig stor glæde for redaktøren at kunne lægge dette temabind om udvandring på bordet. Arbejdet med bindet har været en udfordring, men sjældent har der været så stor interesse for og forventning til et emne som dette: den store udvandring til USA og resten af Verden.

I 2000 udgav Henning Bender sin første artikel om udvandringen fra Bornholm i Bornholmske Samlinger. Siden da er megen ny viden kommet til og heldigvis har Bender igen påtaget sig at skrive en oversigtsartikel. Denne gang er både tidsramme og geografisk ramme udvidet og vi får med sikker hånd en solid, overordnet gennemgang af udvandringens historie i Danmark, selvfølgelig med fokus på Bornholm og Bornholms særegenskaber. Næsten samtlige udvandrede bornholmere tog til Amerika, men der var dog også nogle få - om end blot tre-fire % - der lod sig friste af andre udvandrerlande som Australien, New Zealand, Canada, Sydamerika og Sydafrika. Det kan varmt anbefales, at man først læser Benders artikel, efterfølgende vil man få en anderledes forståelse af de øvrige artiklers indhold.

Det vil måske være nyt for mange, at der er et særligt Indvandrer-museum med arkiv og bibliotek for danske i USA. Det fortæller bibliotekar Michelle McNabb om i sin artikel og også om de muligheder, Danish Immigrant Museum i Elk Horn, Iowa, tilbyder, ikke mindst til danske og danskamerikanske slægtsforskere.

Bornholms Amt havde forholdsvis størst udvandring i Danmark. Folk forlod øen i hobetal. Chokerende tal, helt op imod 10.000, ca. en fjerdedel af Øens befolkning. Vi er mange der mener, at Bornholm er et af Verdens dejligste steder (men før som nu med få jobmuligheder), og det viser sig da også, at rigtig mange udvandrere vendte hjem igen. Lill-May Didriksen har heldigvis endnu en gang kastet sig ud i et stort projekt: hun mortificerer bornholmerne, hvormed hun får tal på hvor mange af udvandrerne der vendte tilbage. Projektet er i sin vorden, men vi får nogle foreløbige iagttagelser der viser, at rigtig mange købte en billet tilbage efter at have dygtiggjort sig på den anden side af Atlanten og efter et liv med mange oplevelser.

Med dette temabind om udvandring vil vi godt påskønne det store arbejde bornholmske slægtsforskere udfører for at sikre den allernærmeste kulturarv, den enkelte families historie. En ting er slægtsforskernes mange årstal for familiemedlemmer i mange led, de kan være gode skeletter at bygge en historie på, noget helt andet er, at der bliver oparbejdet en interesse for historien og der bliver taget vare på

familieklenodier, som bl.a. er med til at facettere udvandringens historie. I temabindet er der således elleve artikler, der fortæller om de enkelte udvandreres og udvandrerfamiliers skæbner. Glæd jer til at læse Kirsten Laurberg Lunds artikel om Ingon fra Gudhjem der tog til Girard, Lorna Koford Wallace fra Californien om sine bornholmske rødder, Flemming Hansen om at forske i sin amerikanske slægt og siden besøge dem i Amerika. I den forbindelse dukkede en lydoptagelse fra 1947 op - et bornholmsk ægtepar taler bornholmsk med amerikansk accent for 65 år siden - det kan man lytte til på Historisk Samfunds hjemmeside. Læs Ø-arkivets medarbejdere, Anette Eriksens og Christl Mathea Vangs fortællinger om mormonudvandring og bornholmske efterkommere i New Zealand og Sydafrika samt om familien Bosin i Warren. Højskolehistoriker Svend Aage Møller skriver om udvandrede højskoleelever og opdagelsen af Lambrecht-familiens massive udvandring til Californien. Redaktøren har fået lov til at låne en bornholmsk guldgravers optegnelsesbog, og med den kommer vi også en tur til New Zealand i 1870'erne.

Derudover har redaktøren kastet sig ud i artikel, der fortæller udvandrerhistorie på en anden måde, nemlig gennem de mange fotografier der blev sendt hjem - og som ofte desværre er anonyme. Formålet er at få sikret billederne fra tilintetgørelse - og gøre opmærksom på de ekstra muligheder der er i billedet som kilde til udvandrerhistorien. Det var et spændende arbejde at registrere de mange fotografier i private og offentlige samlinger og temabindets billedside er præget af dette fokus på amerikanske billeder. Endelig præsenterer redaktøren en lille bog, skrevet af en bornholmer, om en rejse i 1907 til de byer i det østlige Amerika, bornholmerne slog sig ned i. (Bogen kan læses i en pdf på Historisk Samfunds hjemmeside).

Som en værdig afslutning på en publikation om udvandring, lader vi en udvandrer selv få ordet. Bager Hans Peter Holm fra Nexø fortæller i et brev hjem om sin rejse til Colorado i 1921, om at slippe igennem flaskehalsen på Ellis Island og om mødet med familien i Amerika. Brevet gengives ordret. Brevet afslører endnu en bornholmerkoloni, denne gang i Longmont, Colorado. Det var folk fra Bødilsker, Nexø og Snogebæk, der tog dertil. En efterkommer, Gitte Larsen i Østermarie, har passet på brevet og billeder af familien i Longmont.

Endnu en gang - rigtig god læselyst

*Ann Vibeke Knudsen
Rønne september 2011*

Indhold

Ann Vibeke Knudsen

Redaktørens forord 5

Henning Bender

Den oversøiske udvandring fra
Bornholm og Danmark 1840 -1940 10

Michele McNabb

Amerikas danske immigrantmuseum:
Viser danske rødder og amerikanske
drømme 50

Ann Vibeke Knudsen

De sendte billeder hjem -
udvandrerhistorie på en anden måde 58

Lill-May Didriksen

Udvandrede bornholmere der
vender hjem igen 108

Ann Vibeke Knudsen

Hagemann i Amerika 122

Lorna Koford Wallace

Vore bornholmske rødder 130

Kirsten Laurberg Lund

En Gudhjem-piges kærlighedseventyr
i USA 148

Flemming Hansen

Historien om, hvordan jeg
fandt min amerikanske familie,
og mødet med den 162

Ann Vibeke Knudsen

»Min oldefar var guldgraver« 186

Anette Eriksen og Christl Mathea Vang

Udvandrerhistorier 198

Christl Mathea Vang

Familien Bosin i Warren,
Pennsylvania 214

Svend Aage Møller

Højskolen og udvandringen 222

Svend Aage Møller

Familien Lambrecht og
udvandringen 234

Hans Peter Holm

På rejse til onkel i Longmont 1921 246

Jakob Seerup

Formandens beretning 252

Svend Aage Møller

Hjemmeside, nyhedsbreve, mv. 254

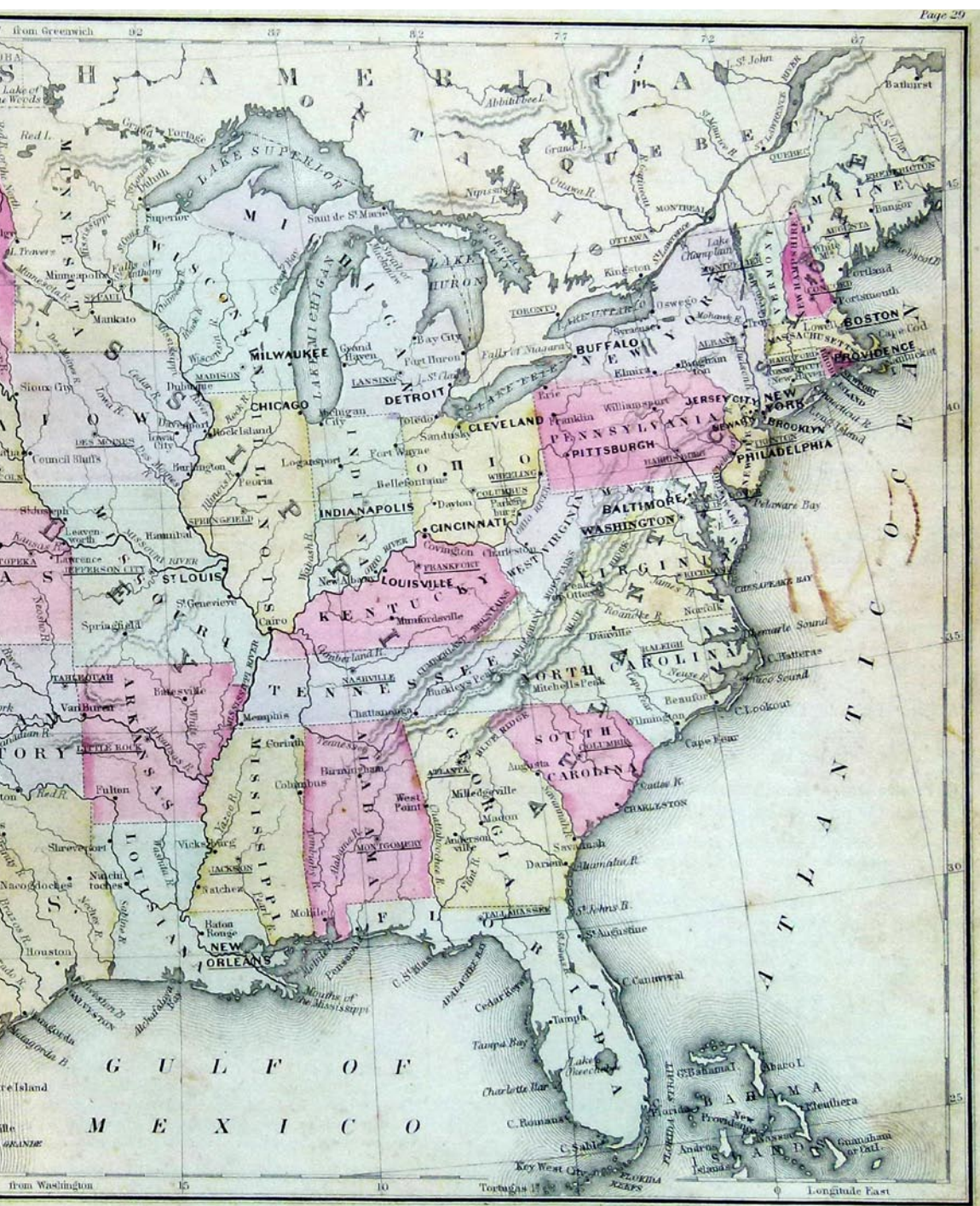
Forfatterernes navne og adresser 255

Bestyrelsens navne og adresser 255

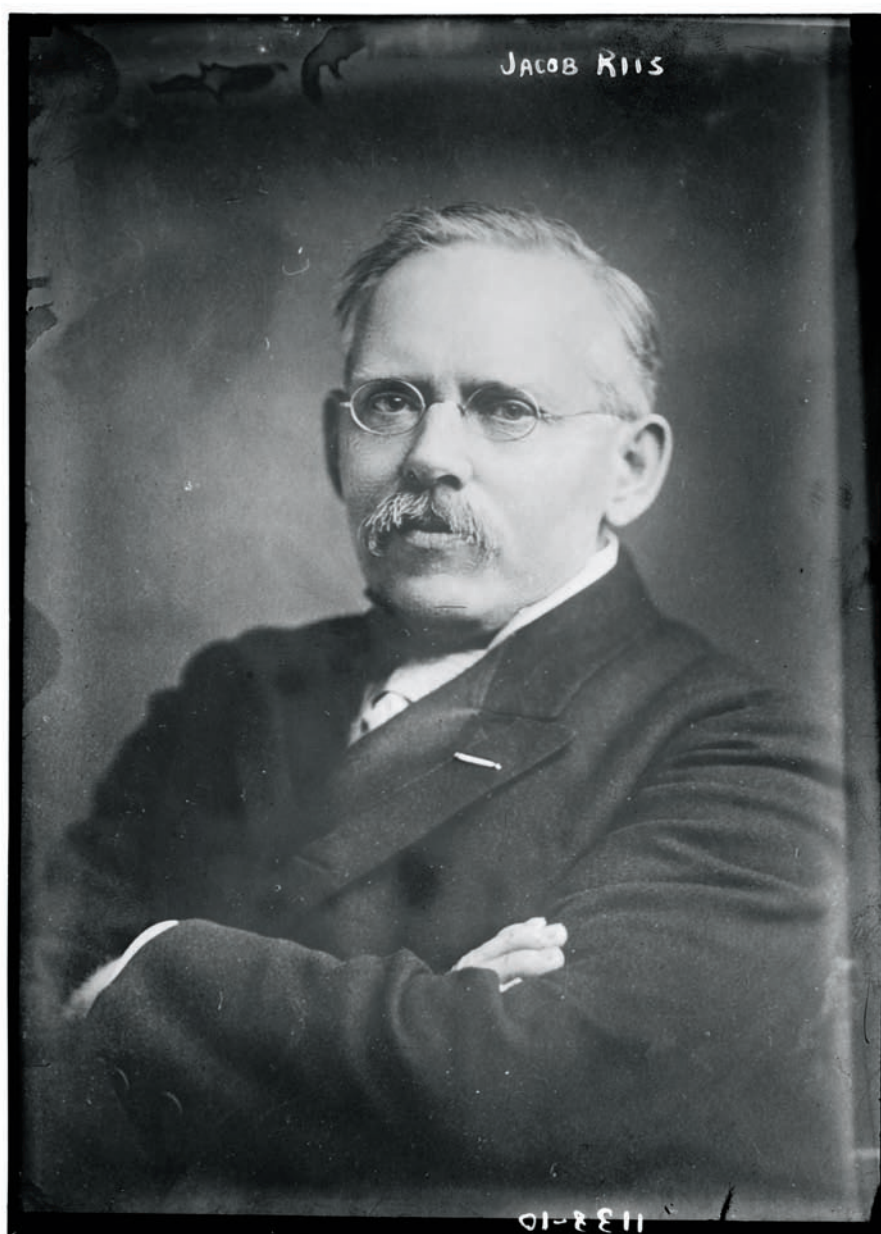

Kort over USA med markering af staterne. Bornholmerne slog sig især ned i illinois i det centrale USA, i staterne Pennsylvania og New York på Østkysten og i Californien. Se kortene s. xx, xx og xx. Warren's Common-School Geography. Philadelphia, 1879.

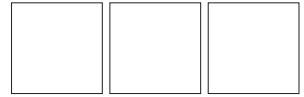

*Temabindets første fem artikler, s. 10-129 behandler udvandringshistorien generelt.
De sidste ni artikler, s. 130-251 fokuserer primært på den enkelte udvandrers egen historie.*

Portræt af Jacob A. Riis, omkring 1890, Library of Congress, USA.

Den oversøiske udvandring fra Bornholm og Danmark 1840-1940

Af Henning Bender

»Amerikas nyttigste borger«

En kold og regnfuld nat midt i oktober 1870 gennemsøgte politiet i New Jersey rutinemæssigt de godstog der ventede på at blive færget over Delaware-floden til Philadelphia i staten Pennsylvania. Vognene var fulde med vagabonder på vej væk fra vinter og sult i New York og blandt dem fandt man en ung dansker, der bad om hjælp på det danske konsulat i Philadelphia. Her berettede han, at han hed Jacob Riis, var 21 år, snedker og fra Ribe, men at han, drevet af ulykkelig kærlighed var rejst til Amerika fire måneder tidligere uden en øre på lommen! I New York havde han hverken fundet arbejde eller bolig og han fortrød nu bittært sin rejse til Amerika. Konsulen mente dog at Riis så alt for sort på situationen og arbejde kunne han i hvert fald få længere mod nordvest i den nærmeste »danskerkoloni«. Nu vrimlede det gan-

Henning Bender, Mag.art. i historie fra Københavns Universitet 1972. 1974-2008 Stadsarkivar i Aalborg; 1989-2008 desuden leder af Det danske Udvandrerarkiv i Aalborg. 2000-2002 direktør for Bornholms Forskningscenter i Nexø med orlov fra Aalborg. Efter pensionering bosat i Snogebæk. Holder en del foredrag og skriver om dansk udvandring og industrihistorie.

ske vist ikke med »danskerkolonier« i USA i 1870; flertallet af de 30.450 danskfødte, der dette år fandtes i USA boede i staterne Utah, Wisconsin, Illinois og Iowa. Den koloni konsulen imidlertid tænkte på lå betydeligt nærmere og bestod næsten udelukkende af bornholmere, der sammen med svenske indvandrere havde slået sig ned på begge sider af den vestligste del af grænsen mellem staterne Pennsylvania og New York, mellem byerne Warren og Jamestown der var adskilt fra hinanden med knapt 20 km.

De to brødre Rømer, Lars Nikolaj Rømer til venstre ved siden af lillebror Hans Peter Rømer. Foto Whitley, 158 Water Street, Elmira, N.Y. omkring 1868. Bornholms Museum, 322.

Jacob Riis fortalte selv¹:

»Vinteren kom hurtigt oppe ved de nordlige Søer (Erie-søen); men den forskrækkede mig ikke, for en Gangs Skyld havde jeg Husly og nok at Spise. Den fandt mig i Færd med at fælde Træer paa Swede Hill, hvor en betydelig Koloni af Skandinaver var i Opkomst (langt de fleste var svenske) ... Mit Hjem var i Dexterville, en mile eller saa udenfor Byen (Jamestown), hvor der bode en dansk Familie ved Navn Rømer, i hvis Hus jeg blev optaget. Det Ven-

skab, der udviklede sig mellem os, har været Livet igennem og været mig en Skat; kærligere og trofastere Hjerter end Nikolaj og Johannes Rømers findes ikke. Jeg delte Værelse med andre Landsmænd, Anton Rønne og Niels Munck, unge Øxemagere...« (som Riis de følgende år fejrede jul og nytår sammen med).

Alle de nævnte kan identificeres. Lars Nikolaj Rømer (1836-1900) kom i 1857 fra Rønne til Jamestown og giftede sig 1861 med Anna Johnsson (1845-1931) fra Sverige (parret fik bl.a. sønnen Andrew Rømer (1862-1920)). Nikolajs bror, Hans Peter (kaldet John) (1842-1900) kom i 1862, men var i 1869 på Bornholm for at hente yderligere arbejdskraft til øksefabrikken, heriblandt Anton Rønne (1848-

¹ Jacob A. Riis: The Making of an American, chapter IV: Working and Wandering, 1901, se også dansk oversættelse »Hvordan jeg blev Amerikaner«, København 1911, side 42 ff., samt Tom Buk-Swienty: Den ideelle amerikaner, 2005, særligt side 115 ff.

Rømerbrødrenes Øksefabrik i Gowanda, en lille by nord for Jamestown, New York. Billedet tilhører Bjørn Bjørnsen, Rønne, hvis oldefar, Peter Andreas Bjørnsen fra Rønne, var i kompagniskab med brødrene.

Brødrene Rømers Øksefabrik blev først etableret i byen Gowanda nord for Jamestown. Senere blev den flyttet til Dunkirk ved Erie-søen. Portrætterne af brødrene er fotograferet i byen Elmira, øst for Jamestown. Kort fra »Warrens Common-School Geography« 1879.

◀ *Et ualmindeligt fint forarbejdet skab med modeller i halv størrelse fra Romer Bro s' Ax Factory. Hjembragt til Rønne af kompagnon i firmaet, Peter Andreas Bjørnsen. Skabet tilhører Bjørn Bjørnsen, Rønne. Foto Niels-Holger Larsen.*

1917) fra Rønne og Niels Munck (1842-1877) fra Aaker.²

Jacob Riis (1849-1914) mente selv, at opholdet i Jamestown hos familien Rømer blev det afgørende vendepunkt i hans tilværelse. Efter nogle år i denne del af USA som skovhugger, sælger, foredragsholder og journalist gik det hurtigt fremad. Riis blev efterhånden den mest berømte dansk-amerikaner nogensinde, både som journalist,

fotograf og social reformator og var iflg. præsident Th. Roosevelt »Amerikas nyttigste borger«. Hvad kærestesorgen angik, giftede han sig allerede i 1876 med hende han var flygtet fra Ribe for at glemme.

Men også »Romer Bro s' Ax Factory« i staten New York blomstrede og blev de følgende 50 år en magnet for danske indvandrere. Tilstedeværelsen af danske landbrug eller fabrikker i USA betød, at indvandrerne kunne tjene deres første penge og lære engelsk blandt danske. Sådanne »rugekasser«, var af afgørende betydning for indvandrernes videre skæbne i de mange år, hvor store dele af hver ungdomsårgang i Danmark udvandrede til Amerika.

Den store udvandring

I årene mellem 1850 og 1914 oplevede Danmark en udvandringsbølge uden sidestykke. Danskere havde naturligvis også

tidligere bevæget sig mellem landsdele og lande. I 1845 boede der således 2.402 bornholmere andre steder i Danmark end på

UDVANDRING FRA			DANSKFØDTE I FOLKETÆLLINGER							
Tiår	Bornholm	Danmark	Folket.	USA	Canada	Austral	N.Zealand	S.Afrika	Argent.	Brasil
1820-50	?	1.791	1850	1.893	-	-	-		-	
1851-60	196	3.749	1860-61	9.173	88	1.000?	-		-	
1861-70	272	17.885	1870-71	30.450	100	1.593	-		-	
1871-80	969	38.582	1880-81	63.243	637	2.223	2.411	312	-	
1881-90	2.107	81.615	1890-91	131.080	1.184	6.403	2.100	-	-	386
1891-00	1.878	51.511	1900-01	143.812	1.948	6.281	2.120	913	2.034	564
1901-10	1.931	73.415	1910-11	201.147	4.963	5.663	2.250	1.114	1.747	800
1911-20	844	51.603	1920-21	181.687	21.124	6.002	2.100	-	4.000?	1.356
1921-30	745	59.025	1930-31	177.854	34.118	4.484	2.300	-	-	-
1931-40	91	12.388	1940-41	137.854	37.439	-	1.759	-	-	817
1941-50	?	20.177	1950-51	102.908	42.671	2.856	1.700	-	-	-
1951-60	?	62.531	1960-61	-	85.473	5.654	1.600	-	-	224

² FT Bornholm og Chautauqua county, New York, ankomstlister New York, samt History of Chautauqua County, New York, Boston 1921, side 162 ff.

Bornholm³, først og fremmest som tjenestefolk i Københavnsområdet, mens andre og færre befandt sig som søfolk over hele verden. Det nye der skete fra først i 1850'erne var imidlertid, at man nu begyndte at tage af sted til fremmede verdensdele i større grupper, bosatte sig og bevidst sørgede for at trække flere landsmænd til. De enkelte udvandrere kunne have forskellige grunde til at træffe et så afgørende valg som det var at forlade hjemlandet, men alle havde i hvert fald herigennem en bedre mulighed end tidligere generationer for at ændre egen situation, religiøst, politisk og økonomisk. Den begyndende industrialisering gav nye erhverv og arbejdsmuligheder og betød, sammen med effektiviseringen af landbruget, at der blev skabt en ny samfundsorden, der faldt på plads i kraft af store vandringer fra land mod by og videre over havet. Godt hjulpet af helt nye transportmidler, afskaffelsen af pas og rejserestriktioner samt den heraf følgende udvikling af en verdensomspændende bevidsthed og økonomi.

I 1910 kender vi således 217.688 danskfødte i lande uden for Europa fra folketællingerne for USA, Canada, Australien og New Zealand samt oplysninger vedrørende Syd Afrika, Argentina og Brasilien.⁴ Det svarede til knapt en tiendedel af den daværende danske befolkning og oversteg langt raten fra de fleste andre lande. Kun Irland, Norge og Sverige havde en endnu krafti-

gere udvandring i forhold til befolkningstallet. 201.147 af disse danskfødte udvandrere boede i USA i 1910 og selvom udvandringen hertil mindskedes efter 1914, da indvandrerkvoter gennemførtes med fuld styrke, steg udvandringen til Canada og Australien så meget, at antallet af danskfødte i fremmede verdensdele holdt sig på mellem 150.000 til 200.000 frem til 1960'erne.

For både Bornholm og Danmarks vedkommende stammer antallet af udvandrere i tabellen oven for fra udvandrerdata-basen www.emiarch.dk, der bygger på solgte oversøiske billetter i årene 1868-1910⁵. For Bornholm stammer tallene fra før 1868 fra kirkebøgernes afgangslister, folketællingernes bemærkninger om fravær, samt mormonernes egne opgivelser⁶ og for årene 1910-1940 er Lill-May Didriksens database over udvandringen fra Bornholm til Amerika 1850-1940 benyttet. Den findes på Bornholms slægts- og lokalhistoriske forenings hjemmeside⁷. Herudover bygger tallene vedrørende udvandringen fra Danmark på officielle tal fra Danmarks statistik.

For Bornholms vedkommende kender man for årene 1840-1940 navnene på i alt 9.033 oversøiske udvandrere fra Bornholm, men der er næppe tvivl om at tallet overstiger 10.000. Dels virker tallene for den bornholmske udvandring i årene mellem 1910 og 1940 for lave i forhold til den

3 Karl Nielsen, Bornholms Slægtshistoriske Forening. Se www.bsfl.dk/ft1845.asp

4 Folketællinger - for USA alle år der ender på »0«: 1850-1950 oplyser om indbyggernes fødeland, men ikke fødested. Det samme gælder for Canada, Australien, New Zealand der har folketællinger alle år der ender på 1 - og for årene 1871-1961 tilsvarende oplyser om fødeland. For Syd Afrika er tallene hentet fra Eero Kuparinen: *An African Alternative, Nordic Migration to South Africa 1815-1914*, Helsinki 1991, side 63-67 og for Argentinas vedkommende Per Agertoft: *Danskhed på Pampaen 1875-1950*, Århus 2005, side 37 ff., Brasilien - Göran Friberg, *Brasilien Svenskarna* (1988), s. 126

5 Se nærmere om databasen i »Bornholmsk udvandring 1868-1904« i *Bornholmske Samlinger* år 2000, side 106-108.

6 Arkivalier online www.arkivalieronline.dk samt <http://lds.org/churchhistory/library> der fortæller indgående om mormonudvandringen, deltagere, grupper og rejsedagbøger.

7 <http://www.bsfl.dk/download.asp> For årene 1868-1910 mangler der en hel del udvandrere (omkring 2.600) i denne database selvom de pågældende kan genfindes blandt de der købte oversøiske billetter fra Bornholm. Noget tyder på, at der tilsvarende er for få udvandrere optegnet for årene 1910-1940.

almindelige danske udvandring, dels er antallet af registrerede udvandrere fra Danmark generelt set for lavt set i forhold til antallet af danskfødte i de oversøiske folketællinger. Det skyldtes dels at mange af de omkring 50.000 udvandrere fra det tysk besatte Sønderjylland 1864-1920, tog af sted som tyske statsborgere, men efterfølgende lod sig registrere som danskfødte i de oversøiske folketællinger⁸, dels at afrejseregistreringen i selve Danmark ikke fik noteret alle danske udvandrere. Det var nemlig ikke et lovkrav at man skulle registreres, kun et tilbud fra myndighederne om at få sin billet registreret så man kunne få erstatning, hvis det kunne påvises at man var blevet snydt af sit rejsebureau. I det følgende vil vi i hvert fald gang efter gang støde på bornholmere, der rent faktisk eksisterede og boede i oversøiske områder uden på nogen måde at være blevet registrerede som afrejste i det hjemlige danske materiale.

Vi kan derfor slå fast at der i den her omhandlede periode var tale om en oversøisk udvandring fra Bornholm på mindst 10.000 personer og hermed en fjerdedel af gennemsnitsbefolkningen. Det var langt højere end fra andre dele af landet. De færreste udvandrere kom fra Midt- og Vestjylland hvor der netop i denne periode blev skabt nye landbrug og byer. Regnet på baggrund af den gennemsnitlige befolkning havde Viborg amt 4% udvandring, Ringkøbing 5%; Randers 6% og Ribe 10%. Fra de tættere befolkede områder med en kraftig økonomisk vækst som Østjylland, Fyn og Sjælland udvandrede omkring 10%. Vejle amt havde 13%; Århus og Præstø amter 12%; Svendborg og København 10%, Odense, Holbæk og Sorø 9%. Den

kraftigste udvandring fandt sted fra Lolland-Falster og Nordjylland hvor Maribo, Hjørring, Aalborg og Thisted amter havde op imod 20% udvandrere - altså en femtedel af gennemsnitsbefolkningen. Men disse høje tal blev som nævnt overgået af Bornholm der med 25% af befolkningen havde en udvandringsrate på mere end det dobbelte af det danske gennemsnit på 10%.

En så markant udvandring kræver en nærmere beskrivelse og forklaring og første forsøg på dette blev gjort i »Bornholmsk udvandring 1868-1904« trykt i »Bornholmske Samlinger 2000« side 103-124. Med nærværende artikel »Den oversøiske udvandring fra Danmark og Bornholm 1840-1940« vil jeg, ud over at henvise til hvad jeg tidligere har skrevet, dels udvide tidsrammen, dels supplere emnet med en lang række nye kilder, som jeg ikke havde til rådighed for ti år siden. Det gælder særligt folketællingslisterne fra Danmark, Sverige, USA, Canada og Australien for årene 1850-1930, de oversøiske ankomstlister 1820-1945, samt en række hidtil ubenyttede erindringer og avisartikler. Målet vil ganske særligt være at behandle den allertidligste udvandring fra Bornholm for at beskrive opbygningen af det netværk i de oversøiske områder, der gjorde det muligt at skabe de helt nødvendige jobmuligheder og »sprogskoler« for de udvandrere der fulgte efter de allerførste. Det var i en sådan »rugekasse« i Jamestown, at Jacob Riis blev placeret i 1870 hos Lars Nikolaj Rømer fra Rønne, mens Lars Nikolaj Rømer selv blev modtaget af Marcus Jacobsen fra Poulsker samme sted i 1857. Selv var Marcus Jacobsen i 1855 den allerførste dansker i Jamestown, hvor han blev modtaget af svenske indvandrere, der mod deres vilje var strandet i Jamestown som de første skandinaver i årene 1847-1854.

8 Henning Bender: Den danske udvandrerdatabase og udvandringen fra Nordslesvig, Sønderjysk Månedsskrift 7/8 1997, side 202.

Udvandringen starter 1840-1868

Sømænd, guld og Gud

Sømænd

En mindre oversøisk udvandring havde fundet sted i århundreder, særligt fra øer, der som Bornholm supplerede landbruget med fiskeri og søfart. De fleste søfolk vendte dog tilbage og kunne fortælle om den store verden uden for øen, men der var også dem der slog sig varigt ned i de fremmede havnebyer. Vi ved det først fra 1850, hvor folketællingerne i USA begyndte at oplyse om fødeland og således opregnede 1.893 danskfødte i USA. Disse danske viste sig særligt at være sømænd der holdt til i havne kvarterer i New York (456), Boston (188) og New Orleans (256). Her, i New Orleans, finder vi eksempelvis »Andre Ancor«, eller Anders Ancher som han hed, da han i 1814 blev født i Rønne. Senest i 1841 havde han slået sig ned som rigger (den der sørger for sejl og master på skibene) sammen med andre danskfødte på et af de mange skibsværfter på Mississippis vestre bred. Vi ved det, fordi han i 1841 giftede sig i New Orleans med Anna Byrne, født i Irland 1816, og fordi parret i 1850 havde fem børn mellem 8 og 1 år: John, Anna, Henry, Mary og Elina.⁹

Guld

Selve starten på den store udvandrings-

bølge fra Danmark må dog sættes til omkring 1850 da rygterne om store guldfund i såvel Australien som Californien spredte sig over hele kloden. Det trak selvsagt også danskere til i en sådan grad, at man fra australsk side omkring 1860 anslog, at der befandt sig omkring 1.000 danskere i arbejde omkring guldfelterne i Victoria uden for Melbourne.¹⁰ Tilsvarende var der 91 danskfødte i Californien i guldfelterne lige nord for Sacramento i 1850, men allerede i 1853 var tallet vokset til 301 og i 1860 var der 1.257.¹¹

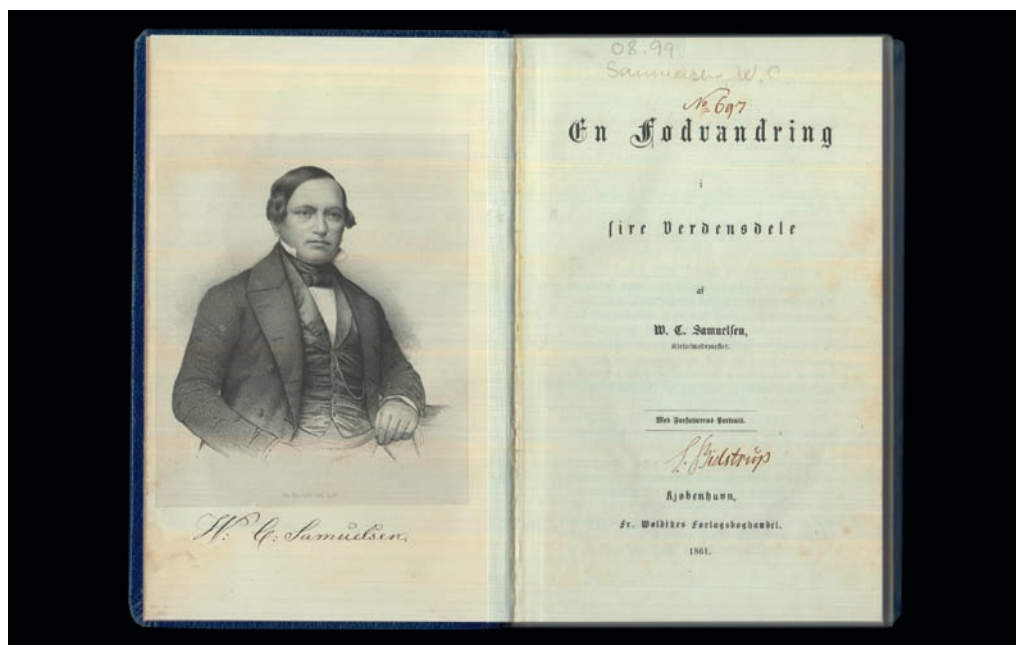
Den første vi med bestemthed ved tager af sted som guldgraver fra Bornholm var den 24-årige Jens Peter Marcher, gårdmand Peder Marchers søn i Dyndebj, Povlsker, der ifølge kirkebogens afgangsliste 23. marts 1852 rejste »til Lybek, senere fra Hamburg til the diggings i California«. 16. april 1852 sejlede han fra Hamburg om bord på briggen »Perseverance« og nåede 10. juni til New York.¹² Om han begav sig til Californien ved vi ikke sikkert. Han havde i givet fald tre alternativer: han kunne gå de 6.000 km fra New York til San Francisco, sejle 25.000 km syd om Sydamerika, eller krydse landtangen ved Panama. Ved folketællingen 1860 er han i hvert fald at finde som den første danske gårdejer i La Salle County i Illinois lige vest for Chicago. Gården, der har en hø-

9 US Federal Census 1850 var den syvende folketælling efter starten 1790 - og herefter hvert tiende år. Det var samtidigt den første tælling der talte alle personer i en husholdning og fortalte i hvilket land eller amerikansk stat de var født. Da denne og de senere folketællinger er digitaliserede kan man søge på fødeland »Denmark« - og fortsætte med dette frem til 1950 hvorefter fødeland erstattes af »etnisk« tilknytning. 1,8 millioner amerikanere angiver i 2010 Danmark som deres primære »forfædre-land«.

10 James Jupp; *The Australian People* (2001), s. 252ff.

11 Ud over de føderale folketællinger hvert tiende år blev der foretaget en række delstatstællinger, således en for Californien i 1853. Hertil kom valglisten og i forbindelse med borgerkrigen 1861-1865 og verdenskrigene, lægdsruller.

12 Passagerlister fra Hamburg 1850-1934 - samt ankomstlister New York 1820-1957

Allingeboen W. C. Samuelsens beretning, En Fodvandring i fire Verdensdele. 1861. Samuelsen fortæller bl.a. om sin tid som guldgraver i Australien. Bogen stammer fra bogsamleren på Tornegård i Bodilsker, Lars Bidstrups samling. Bornholms Ø-arkiv.

jere ejendomsværdi end naboernes, kan meget vel være købt for penge tjent på guld i Californien.

Men uanset hvilken vej man tog, varede turen Danmark-Californien i reglen mellem 6-9 måneder. Niels Grønlund (1834-1910) fra Rønne, som vi siden skal vende tilbage til, var endda 11 måneder om rejsen. Men det skyldtes en omvej via Jamestown. Han tog fra Rønne 8. april 1857 for at nå guldfelterne i Californien over land fra New York, over de store søer og ad the gold trail fra Iowa. Han nåede imidlertid ikke længere end til Buffalo, havnebyen ved Eriesøen, førend pengene tog slut og i stedet traf han i det nærliggende Jamestown den ovennævnte Marcus Peter Jacobsen (1834-1920) fra Bornholm, der var kommet fra Aaker to år tidligere. Her, i Jacobsens serviceværksted for hestevogne, tjente Niels Grønlund så mange penge, at

han i stedet kunne sejle fra New York 20. januar 1858, krydse Panama og på den anden side af tangen finde et skib til San Francisco, som han nåede 13. februar. Herefter slap pengene nok engang op og han måtte fortsætte til fods op til guldfelterne, hvor han mere end en måned senere, i april 1858 mødte sin ældre bror Peter Grønlund. Niels Grønlund fortalte siden betaget om de smukke landskaber, men også om det opslidende og udsigtsløse arbejde i guldfelterne. Så brødrene Grønlund fra Rønne vendte derfor tilbage, til fods tværs over kontinentet, hvorefter vi finder dem i Jamestown, New York, 1860 og siden som de første danskere i Warren, Pennsylvania i 1862.¹³

¹³ Warren Evening Mirror, Tuesday Sept. 6, 1910; page two, The Death Record of Nelsson Greenlund, kontrolleret med folketællinger, passagerlister mm..

◀ *Clipperskibet »Champion of the Seas« i Boston som nybygning i sommeren 1854 før den afgang fra Liverpool samme år, der på 72 dage bragte 780 passagerer til Melbourne i Australien, herunder F.G.E. Abrahamsen fra Svaneke. Det blev den hurtigste tur, der nogensinde er foretaget med et sejlskib på denne rute. Clipperen sejlede både England-Australien; England-New-Zealand - men var egentlig bygget til turen fra New York til San Francisco - syd om Kap Horn (Sydamerika) - hvad den også gjorde mange gange i sin levetid, indtil den blev forladt af sin besætning mellem Kap Horn og Antarktis den 3. januar 1877. Skibet, der tog vand ind og var ladet med guano, forsvandt, men besætningen blev reddet af den britiske brig »Windsor«. Daguerreotypi, Southworth & Hawes, Boston, 1854. Museum of Fine Arts i Boston.*

Det var derfor både kortere, billigere og betydeligt hurtigere at tage til guldfeelterne i Australien, og det er der da også mindst otte, men snarere op imod 50 unge mænd fra Bornholm der gjorde mellem 1854 og 1868¹⁴. Fra Svaneke kender vi eksempelvis skolelærerens søn, Fritz Gottlieb Emil Abrahamsen (1837-1898) om hvem kirkebogen den 25. marts 1854 fortalte, at den kun 16 årige dreng agtede sig »til Kjøbenhavn for at gaae til Australien«. Hvad der forsinkede ham undervejs ved jeg ikke, men den 11. oktober 1854 var han i hvert fald om bord på den amerikansk byggede clipper »Champion of the Seas« og så gik det ellers hurtigt for de 780 passagerer. Det hurtigste noget sejlskib nogensinde har tilbagelagt turen Liverpool-Melbourne. Med en tophastighed målt over 24 timer på 36 km/t (eller 20 knob) og en gennemsnitsfart på 15 km/t tog det 72 dage med en rute syd om Afrika og Australien langs den store globale cirkelrute så tæt på Antarktis som muligt. Man var fremme den 23. december 1854 og måtte så i øvrigt ærgerligt nok vente syv dage i karantæne uden for havnen i Melbourne. Normalt tog turen dengang mellem 90 og 120 dage også om man tog med et dampskib, der jo i modsætning til sejlskibet skulde bunkre kul flere steder undervejs.¹⁵

(Fritz) Emil Abrahamsen fra Svaneke, som vi genfinder som ejer af en guldmine i Bendigo, nord for Melbourne i Victoria, var hjemme i Danmark på besøg med sin hustru Karen i 1883-1884, men døde i 1898 i Australien 61 år gammel¹⁶. Verden var ved at blive lille og fremkommelig for dem der ønskede at rejse og interessen for i det mindste at læse om det fremmede voksede. »Jorden rundt på 80 dage« blev en bestseller i 1870'erne, men allerede i 1861 havde smeden i Allinge, Walerius Christian Samuelsen (1818-1867) udgivet sin mindst lige så spændende bog »En Fodrejse i fire Verdensdele« om sine oplevelser som våbensmed på Balkan, Lilleasien og Nordafrika 1838-1842, hvortil kom en »smuttur« til Australien i årene 1854-1856, hvor han bl.a. fortæller om de mange bornholmere han fulgtes med til Australien og de endnu flere han mødte i Bendigo i Australien.

Gud

Blandt de bornholmske sømænd der slog sig ned i USA's havnebyer kunne man i 1850 i St. Louis, knudepunktet hvor floderne Mississippi, Missouri og Illinois løber sammen, finde Paul Ernst Kofoed (1813-1891). Han var født i en fiskerfamilie i Svaneke og fortalte selv, at han efter at havde krydset Atlanterhavet 23 gange, havde fundet det på tide at slå sig ned og

14 De bornholmske kirkebøgers afgangslistes har otte daterede afgang til Australien, mens Lill-May Didriksens database <http://www.bslf.dk/download.asp> har yderligere næsten 50 udaterede afgang, der dog, fødselsårene taget i betragtning, meget vel kan være guldgravere.

15 [http://en.wikipedia.org/wiki/Champion_of_the_Seas_\(clipper\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Champion_of_the_Seas_(clipper))

16 Victoria passenger lists 1839-1923; Australian death Index 1808-2007.

Paul Ernst Koford, 1813-1891, foto o. 1890 fra Pioners and prominent Men of Utah, by Frank Esshom, Salt Lake City, 1913.

stifte familie. Han var derfor blevet styrmand på en af de mange hjuldampere, der sejlede på det store flodsystem midt i USA. Han fandt logi hos en familie i St. Louis, men var betænkelig ved deres tro!

»Da jeg forstod at de var mormoner tøvede jeg meget med at flytte ind, for alt hvad jeg havde hørt om denne sekt var rigtigt dårligt. Jeg var ved at gå igen. Men så kom Fanny, husets smukke datter på 18 år. Det skulle få indflydelse på resten af mit liv. Jeg begyndte at opvarte hende og fandt ud af, at hun var dejlig og mormonernes tro god nok. Vi giftede os den 27. juli 1849 og jeg blev døbt som mormon den 9. september 1849«.

Fanny (Merrick) hørte med sin familie til blandt de allerførste mormoner. Hun havde i 1838 oplevet at hendes far og broder var blevet lynchet og var blevet adopteret af religionsstifteren og profeten Joseph Smith, da han i sin tur blev lynchet i 1844. Resterne af de »sidste dages hellige« var flygtet mod vest ledet af profeten Brigham Young. Det var ham der i 1847 ud-

råbte Utah som Zion »det forjættede land«. Fanny var således opvokset i troen og presede derfor sin bornholmske mand for også at tage med hende til Utah. Selv følte han dog, at han *»ikke var parat til den lange rejse over Rocky Mountains og slet ikke nu hvor vi havde fået vores lille søn Charles«*.

Sønnen havde de fået den 24. august 1850 og Paul Ernst »Koford« som han nu kaldtes, holdt således tappert stand mod hustruens rejsefeber indtil 30. marts 1853 hvor »bomben sprang. Fanny havde uden at spørge mig aftalt at tage til Utah med en stor dansk gruppe af »hellige«. Hun sagde også, at om jeg blev i St. Louis, så ville hun rejse alene og tage sønnen med. Så ligesom Adam fulgte Eva besluttede jeg mig for at gå med. Efter at have mærket glæden ved at have en kvinde i mit liv og en søn sammen, ønskede jeg ikke at være alene«.

Både Paul (1813-1891), Fanny (1831-1911) og sønnen Charles (1850-1926) sluttede sig derfor i april 1853 til det første store danske udvandrerselskab, der nogensinde havde krydset Atlanterhavet og det nord-amerikanske kontinent. I gruppen var der 200 hellige, hvoraf de 38 var fra Bornholm så Paul fra Svaneke benyttede naturligvis lejligheden til at prale med sin dygtige amerikanske kone:

»Fanny var den eneste, bortset fra lederne, der kunne engelsk og hun lærte kvinderne fra Danmark hvordan man bagte brød over en lejrild der brugte tørret bisongødning som brændsel. Vi skiftedes til at bære Charles på vore skuldre hele vejen, så trækvognen ikke blev for tung.«¹⁷

Allerede i maj 1851 var de første missionærer kommet til Danmark, hvor de med den nyvundne grundlovsgivne religionsfri-

¹⁷ <http://lds.org/churchhistory/library/>

Ankomsten til Utah. Udsigten over Salt Lake dalen, det forjættede land »Zion« fra bjergene, når man kom fra øst, således som de store rejsegrupper fra Bornholm gjorde. Foto Henning Bender, 1991.

hed og i modsætning til hvad tilfældet var i vore nabolande frit kunne udbrede den nye lære, der i løbet af sommeren 1851 bredte sig over hele Danmark. Særligt kraftigt dog i landets »yderområder«: Nordjylland og Bornholm. Missionærernes vej gennem landet kan følges gennem de uroligheder som den nye tro vakte til live. På Bornholm allerede i efteråret 1851, hvor Bornholms Avis den 2. december 1851 omtalte voldelige optøjer i Rønne, Åker og Nylars rettet mod mormonmissionærerne.¹⁸

Rejsen til »det forjættede land« Utah

Den 27. november 1852 samlede det første oversøiske rejseselskab nogensinde fra Bornholm sig i Rønne for at rejse via København til Utah i de vestlige Nordamerika. De knapt 50 bornholmere mødtes med trofæller fra resten af landet og den 20. december 1852 var der så mange, at 294 »hellige« kunne sejle med hjuldampere

»Obetrit« i stormende kuling fra København til Kiel. Via Hamburg og Hull nåede man Liverpool den 29. december, men måtte herefter vente om bord på barken »Forest Monarch« frem til den 16. januar 1853, førend det stormfulde vejr tillod afgang. Turen til New Orleans blev til gengæld præget af lange perioder med vindstille og først tre måneder senere, efter at drikkevandet var sluppet op og maden fordærvet, kunne man den 19. marts lægge til kaj i New Orleans. Her fortæller ankomstlisterne, at der endnu var 282 tilbage af de 294 der tog af sted fra København, men det blev værre. En koleraepidemi i New Orleans fortsatte med at hænge under sejladserne op ad Mississippi, forbi St. Louis og frem til Keokuk i det østligste Iowa. Her slog man lejr i flere uger for atter at samle kræfter inden turen den 21. maj 1853 fortsatte til fods gennem Iowa, Nebraska, Wyoming til Salt Lake City der blev nået den 30. september 1853.

Af de 294 der tog af sted fra København i 1852, var der nu, med tilgang af nyfødte undervejs medregnet, netto 202 personer,

¹⁸ Mulder: *Homeward to Zion*, (1957), s. 158-162.

Ephraim, Sanpete County, Utah. Offentlige bygninger opført under Paul Koford's borgmestertid. Til venstre byens fest- og forsamlingsal, senere brugsforening og nu Lokalhistorisk Arkiv. Til højre »tiendeladen«, hvor skatter til kirken og de fattige i form af korn og kartofler blev indsamlet. I vore dage byens kunstmuseum. Foto Henning Bender 1991.

herunder 38 bornholmere, der blev modtaget af profeten Brigham Young.¹⁹ Han anviste Sanpete County hen ved 200 km syd for Salt Lake City som bosættelse for danskerne og det blev her, omkring byen Ephraim, at den største danske bosættelse i 1800-tallets vestlige USA udviklede sig. Vor sømand fra Svaneke, Paul Ernst Koford, blev frem til sin død i 1891 bosættelsens ubetingede leder som biskop og borgmester. Paul og Fanny Koford var blandt de få, der kunne kommunikere på engelsk med kirkens ledere og Paul kunne således lede byrådsforhandlingerne i Ephraim på dansk, mens Fanny kunne tage referat på engelsk så de styrende kunne læse hvad der skete i Ephraim.

Ephraim og de øvrige byer i Sanpete county, der blev befæstet pga. angreb fra indianerne, trak i de følgende år mere end 300 bornholmske mormoner til netop dette område selvom de første ture var ret risikable. Den næste udvandrergruppe rejste

allerede den 26. december 1853 fra København og bestod af 680 »hellige« hvoraf 58 var bornholmere. Næsten en tredjedel døde dog undervejs inden man nåede Utah 5. oktober 1854. Hvad de følgende ture angik, blev det lidt efter lidt bedre i takt med bedre organisation og trafikmidler. 1857-gruppen var den sidste rigtigt store, med 50 mormoner, der forlod Bornholm, men denne gang nåede næsten alle frem. Man tog simpelthen med toget fra New York via Philadelphia til langt ind i Nebraska og for hver af de følgende ture gik jernbanen stadig længere indtil den nåede Utah, fra såvel Stillehavet som Atlanterhavet, i Ogden nord for Salt Lake City mandag den 10. maj 1869. De bornholmske mormoner der nåede frem til Utah, det vil først og fremmest sige til Ephraim, omfattede pr. tiår: 1853-1860: 167; 1861-1870: 39; 1871-80: 32; 1881-1890: 106 - altså i alt 344.²⁰

¹⁹ <http://lds.org/churchhistory/library/pioneercompany/1,15797,4017-1-119,00.html>

²⁰ Afgangslisterne i de bornholmske kirkebøger; ankomstlisterne i New York og New Orleans, pionerkompagniberetninger i lds.org/churchhistory - samt folketællingslisterne for Utah, særligt Sanpete county.

Pionererne og opbygningen af et netværk

De første 20 år af udvandringen fra Bornholm var ikke kendetegnet af store mængder udvandrere, men vi kender navnene på 468 udvandrere hvoraf de 206 var mormoner. Men vi ved også at der var betydeligt flere udvandrere end disse, for vi finder ofte, helt tilfældigt, bornholmere i de amerikanske folketællinger fra 1850, 1860 og 1870 der ikke er nævnt som udvandrere i det danske materiale. De »forsvinder« blot fra de danske folketællinger og noteres ikke i kirkebøgernes afgangslistes.

Men selvom der så blot har været tale om mindre end 500 bornholmere, der havde bosat sig oversøisk mellem 1850 og 1868, er deres betydning for den videre udvandring meget betydelig. De demonstrerede at det kunne lade sig gøre, at der fandtes en langt større verden end den hidtil kendte og at denne nye verden gav store og uendelige muligheder, der næppe blev ringere af at blive beskrevet i breve der blev sendt

hjem. Det betød desuden at andre turde tage af sted, for var det egentligt værre end at man i første omgang kom til steder, hvor man talte bornholmsk og kendte de andre, men til gengæld langt lettere kunne få job, tjene penge og lære sig det engelske sprog.

Allerede i 1840'erne fandt vi bornholmske sømænd, der var gået i land i havnebyerne og enkelte trængte endda helt frem til kontinentets midtpunkt, hvor de som flodskipperen Paul Ernst Kofoed fra Svaneke mødte de første bornholmske mormoner og fulgte dem til Utah, hvor Paul sammen med Fanny blev garanter for ordnede forhold.

Andre tog af sted som guldgravere til Californien og nåede enten frem, strandede på vejen eller vendte tilbage til staterne Illinois, New York og Pennsylvania, hvor de dannede de første kerner til det, der siden skulle blive de stærkeste bornholmske bosættelser i Amerika. Jamestown i New York og Warren i Pennsylvania, La Salle i Illinois og Modesto i Californien.

Udvandringen fra Bornholm 1868-1940

Et bedre liv

Når udvandringen tog så kraftigt fart fra slutningen af 1860'erne skyldtes det flere faktorer. Det var af afgørende betydning at enkelte pionerer var rejst i forvejen og i breve hjem kunne fortælle om hvor godt det gik i det fremmede. De der kom først tilbød samtidigt hjælp, assistance og arbejde til de venner og bekendte derhjemme, der ville tage samme chance og ville gøre det i et hjemligt miljø, hvor man lidt efter lidt kunne lære det fremmede sprog. Borgerkrigen 1861-1865 var overstået og Homestead-loven af 1862 i praksis trådt i kraft efter krigsafslutningen. Det var en

lov, der gav selvstændige farmere, amerikanere såvel som nyankomne indvandrere, gratis ejendomsret til 160 acres, dvs. 64,7 ha, uopdyrket statsejet jord mod til gengæld at forpligte sig til at bo på jordstykket i fem år eller betale 1,25 dollar pr. acre, hvis de rejste et hus og boede der i mindst seks måneder. Men loven betød også, at indvandrerne måtte længere og længere vestpå for at finde sådan gratis jord. Men det blev en så stor succes i USA, at også andre oversøiske lande, navnlig Canada, Australien og New Zealand, fra omkring 1870 med et vist held forsøgte at accelerere

indvandringen fra Europa med løfter om gratis rejse og jord. Senere fulgte også Brasilien, Argentina og Sydafrika efter med sådanne tilbud.

Den eksplosive vækst i den oversøiske udvandring i disse år gik hånd i hånd med en kraftig udvikling af skibe og jernbanelnet. Det viste sig yderst lukrativt at sejle udvandrere af sted til de nye lande, navnlig USA, hvor den voksende befolkning opdyrkede ny jord og herigennem leverede returlaster til Europa i form af billigere og bedre korn end det europæerne kunne producere. Det skabte naturligvis fra midt i 1870'erne en alvorlig landbrugskrise i Europa, men det betød blot, at endnu flere europæiske udvandrere tog af sted i 1880'erne, indtil den voksende produktion i 1890'erne skabte afsætningskrise i USA. Eller sagt med andre ord, parallelt med de store folkeflytninger opstod der en sammenhængende verdensomspændende økonomi med globale vækstperioder og kriser af en art, som vi kun kender alt for vel i dag. Udvandringen som massebevægelse var således et produkt af industrialiseringen og den hermed forbundne transportrevolution, mens de årlige svingninger i antallet af udvandrere blev styret af konjunkturudviklingen.

Transportrevolutionen

Hvor det tidligere havde drejet sig om enkeltstående personer, sømænd, eventyrere, guldgravere eller religiøse grupper, blev det fra omkring 1870 en næsten dagligdags begivenhed at ganske almindelige danskere tog af sted. Det skyldtes først og fremmest en væsentlig forøgelse af rejse-sikkerheden og en radikal nedsættelse af rejsetid og billetpriser. Fra 1890'erne så man grupper af håndværkere, der nærmest pendlede frem og tilbage over Atlanterhavet i takt med svingningerne på det atlantiske arbejdsmarked.

Netop nu, i årene mellem 1866 og 1872, skete det hele på én gang. For bornholmerne startede det med 66-bådene (fra 1866 naturligvis), der gav en regulær og regelmæssig kontakt med hovedstaden. Det samme blev tilfældet for de fleste andre områder i landet, samtidigt med at stambanerne netop blev bygget i disse år. Fra og med 1869 fik man regelmæssig og direkte dampskibsforbindelse mellem København og New York og samme år oversteg dampskibstonnagen på Atlanterhavet for al fremtid sejlskibstonnagen. Fra Hamburg og Liverpool gik der ordinære passagerskibe til alle dele af kloden og i USA blev jernbanenettet i årene efter borgerkrigen 1861-1865 kraftigt udvidet. Kronen på værket var den transkontinentale jernbane, der forkortede rejsetiden mellem New York og San Francisco fra 7 måneder til 7 dage. Det skete samtidigt med at rejsetiden mellem Bornholm og New York blev reduceret fra 2-3 måneder til 2-3 uger. Den kraftige forøgelse af transportkapaciteten over vand og land betød, at konkurrencen øgedes og billetprisen fra Danmark til New York faldt fra omkring 220 kr. i 1852 til omkring 125 kr. i 1870'erne og fremover. Det skal sammenlignes med en årsløn på mellem 400 og 600 kr. årligt for en arbejder. Men for dem der ikke havde råd, var der mange tilbud om rejser på afbetaling, både fra organisationer og arbejdsgivere i USA. Man følte i hvert fald, at det ikke længere var så farligt at krydse verdenshavene. Startede man eksempelvis fra Rønne på en bestemt dato og klokkeslæt vidste man, i hvert fald med samme sikkerhed som i dag, at man ville være fremme ved sit mål i en fremmed verdensdel på den og den dato og det bestemte klokkeslæt som fremgik af den trykte rejseplan. Men rejsehastigheden og telegrafen betød, at økonomiske kriser og lønforhold i USA straks kunne mærkes i Europa eller omvendt.

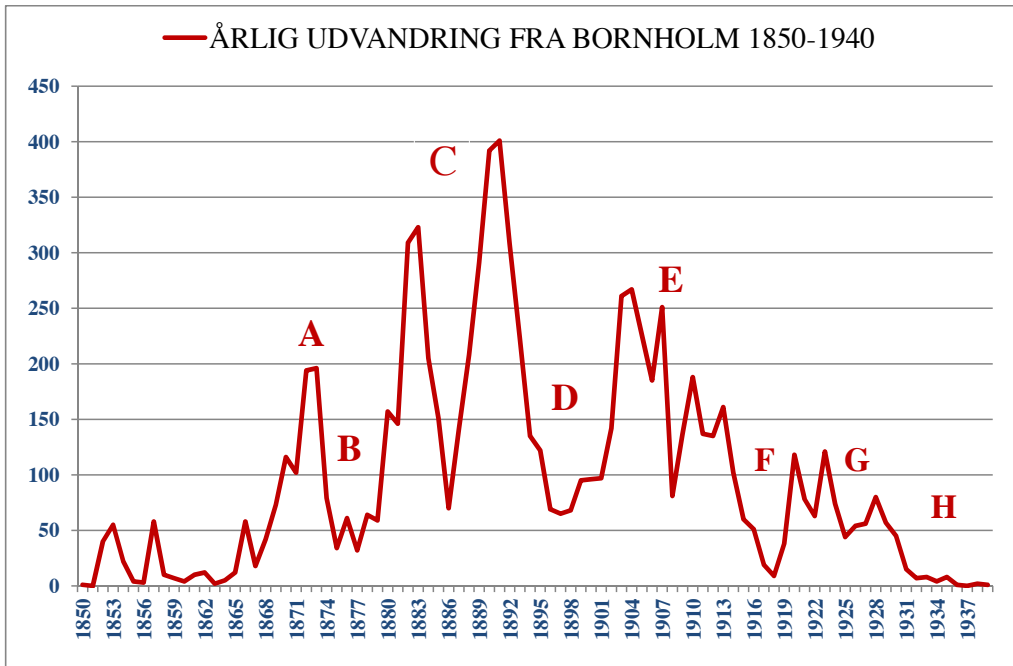

I årene 1860 til 1890 voksede jernbanenettet i USA fra 50.000 til 220.000 km. Det var forudsætningen for at det store kontinent kom til at hænge sammen, men det krævede mange jernbanearbejdere. Her ses Jens Pedersen fra Klemensker nr. tre fra højre. Ukendt fotograf 1880'erne. Bornholms Museum, 2064.

Konjunkturer og årlig udvandring fra Bornholm

Grafen over den årlige udvandring fra Bornholm i årene 1850-1940 bygger for 1868-1910 på antallet af solgte oversøiske billetter fra Bornholm, før 1868 på egne undersøgelser og efter 1910 på Lill-May Didriksens database. For den del af grafen, der lader sig sammenligne med tal for resten af landet, nemlig årene 1868-1910,

er det påfaldende hvor nøje udvandringsgrafen for Bornholm følger den almindelige udvikling i Danmark. Men ikke nok med det - helt tilsvarende bevægelser fra år til år kan følges i alle lokalområder uanset hvilken landsdel, amt eller by der undersøges for Danmark - eller for den sags skyld Nordeuropa. Det skyldes at udvandringen var dybt afhængig af de atlantiske konjunkturer.

A: Den voldsomme udvandring i de første år af 1870'erne skyldtes den globale fremgang som transportrevolutionen medførte. Det skabte ikke blot vækst i Danmark men kraftig efterspørgsel på arbejdskraft i USA, Canada, Australien og New Zealand.

B: Fra september 1873 udløste en række amerikanske bankkrak og tyske (og danske) aktieselskabssammenbrud en international krise der varede frem til omkring 1879. Finansiell overophedning samt europæisk omstillingskrise inden for landbruget.

C: 1879-1893 havde USA en langvarig højkonjunktur kun afbrudt af en kortvarig men intens krise i 1884. For Danmark var perioden kendetegnet af krise og landbrugsomlægning. Fra midt i 1880'erne dog forbedring i de danske byerhverv.

D: 1893-1900: Krise og arbejdsløshed i USA særligt forårsaget af kraftig landbrugsoverproduktion, men kraftig fremgang og vækst i såvel landbrug som industri i Danmark.

E: 1901-1914: Kraftigere vækst i USA end i Europa, det er i disse år USA bliver verdens største og mest innovative økonomi.

F: 1914-1918: Første Verdenskrig

G: 1919-1928: Gyldne tider (men indvandringsrestriktioner) i USA, men efterkrigskrise i Europa.

H: 1929-1939: Verdenskrisen og kraftige indvandringsrestriktioner i USA.

Der var med andre ord en klar sammenhæng mellem de økonomiske konjunkturer på begge sider af Atlanterhavet og udvandringen.

Udvandrerne alder og køn²¹

Udvandrerne var unge: 66% var unge mellem 16 og 29 år, 16% under 16 år og 18% mere end 29 år. For Danmark som helhed henholdsvis 62%, 21% og 17%.

Udvandrerne rejste alene: Bortset fra børnene under 16 år der for størstedelen - 85% - rejste sammen med deres familie, rejste resten af udvandrere fra Bornholm i overraskende ringe grad i familiegrupper - kun 7%. På landsplan var der tale om 22% af udvandrere over 16 år.

Udvandrerne var overvejende unge mænd: Mere end $\frac{2}{3}$ af udvandrere mellem 16 og 29 år var mænd (Bornholm 68%; Danmark 66%) mens kønsfordelingen var ligelig blandt børn og ældre.

At udvandrere var unge, ikke medbragte familie og for hovedpartens vedkommende var mænd, betød i øvrigt generelt, at de danske udvandrere måtte gifte sig ind i andre etniske grupper og på denne måde assimileredes forholdsvis hurtigt i det amerikanske samfund. I praksis overlevede særlige bornholmske bosættelser i de oversøiske lande ikke første generationsindvandrere. Anden generation følte sig som amerikanere, canadiere, australiere osv.

Målt over tid kan det for Danmark som helhed iagttages at andelen af børn, ældre og familier faldt stærkt fra tiår til tiår i perioden samtidigt med at andelen af unge mænd voksede. Det skyldtes en væsentlig ændring i erhvervsmønstret. Frem til omkring 1885 rejste de fleste danske udvandrere af sted for at søge fremtiden i det amerikanske landbrug og tog derfor familien med. Efter 1885 blev der i stadig højere grad tale om unge mænd, der søgte deres fremtid i de amerikanske storbyer.

Det særlige ved Bornholm var imidlertid at dette mønster prægede udviklingen lige fra begyndelsen. Landbrugsudvandringen fra Bornholm var beskeden i forhold til landsgennemsnittet, det gjaldt også udvandrere uden erhverv, hustruer og børn. Derimod var antallet af udvandrere med byerhverv betydeligt større end landsgennemsnittet.

Udvandrerne erhvervsfordeling

Kopierne af de udstedte billetter indeholder de stillingsbetegnelser eller den stilling i familien udvandrere selv angav. Trækker man dem uden erhverv fra (hustruer, børn o.l.), fordeler de erhvervsaktive udvandrere fra Bornholm sig med 1.386 med landbrugererhverv og 3.529 med byerhverv. Svarende til 23% / 77% - mens det på landsplan er 33% / 67%. Altså en markant lavere landbrugsudvandring fra Bornholm.

Landbrugsudvandring

Landbrugsudvandringen fra Bornholm omfattede i virkeligheden kun ganske få selvstændige landmænd. I hvert fald om man dømmer efter hvad de selv oplyste ved billetudstedelsen. 33 kaldte sig gård ejere, 51 husmænd, mens derimod hele 1.301 - altså langt de fleste - kaldte sig karle, tyende og daglejere. Af disse var en femtedel kvinder (275). Men at de kom fra landet betød langt fra, at de fortsatte med at arbejde på landet når de nåede USA, rigtig mange blev eksempelvis arbejdere i industrien. Det gjaldt også de syv gartnere og 27 fiskere, hvoraf flertallet tog til indlandsstater uden fiskeri.

Der var dog tale om en vis koncentration af bornholmske landbrugsbosættelser, først og fremmest lige vest for Chicago i Illinois og øst for San Francisco i Californien. Ud over landmænd var der også en hel del af de 55 møllere og 38 mejerister

21 Samtlige oversigtsstørrelser vedrørende de bornholmske udvandrere, køn, alder, hvorhen de tog mm. bygger på Udvandrerdata-basen 1868-1910 - se www.emiarch.dk

August Ludvig Nielsen, f. 21.6.1871 i Bodilsker, ankom to gange til New York, 29.3.1890 og 16.9.1899. Begge gange gik turen videre til South Dakota. Første gang til »tyvende-markedet« i Canton, i det østligste South Dakota, hvor landmænd fra hele området fæstede medhjælpere når de ankom fra Europa. Anden gang - og nu som amerikansk statsborger - direkte til et medhjælperjob hos et tysk ægtepar på en gård i Nine Mile nord for Badlands i det vestligste South Dakota. Nexø Museum.

»Onkel Ludvigs hus i Amerika« - et så kaldt sod-house (tørvehus), blev efterhånden som indvandrerne bredte sig ud over den amerikanske prærie i årene 1850-1900, bygget overalt men forsvandt, når nybyggerne erstattede dem med normale huse af træ. De yngste tørvehuse som dette, bygget af August Ludvig Nielsen, fandt man før 1914 længst mod vest i »the badlands« i South Dakota. Et område med stiv lerjord og sjældne, uregelmæssige, men kraftige regnskyl. Nexø Museum.

Få kilometer fra »Onkel Ludvigs Hus« i Badlands, South Dakota, der nu er væk, findes det eneste originale bevarede sod house i USA, bygget 1909. Foto Henning Bender 1993.

fra Bornholm, der tog til disse områder. For næppe var landbrugsomlægningen i Danmark fra kornavl til animalsk produktion påbegyndt, førend systemet blev eksporteret. Allerede i 1884 blev det første danske andelsmejeri åbnet i USA og som i Danmark spredte andelsmejeritanken sig lynhurtigt ud over USA. Det skete særligt fra sidst i 1880'erne og i det første tiår af 1900-tallet i takt med at de voksende amerikanske byer fik behov for mejeriprodukter. Eftersom ideen var dansk, var det nærliggende at trække fagkundskab fra Danmark. Det betød at der udvandrede mere end 1.000 mejerister fra Danmark, hvoraf 38 kom fra Bornholm. Mejeristerne var ofte vigtige for en nydannet by, for efter at mejeriet var startet blev der hurtigt brug for smed, købmand, tømrer og bager - samt flere mælkeleverandører!

Byudvandring

Blandt de mange titler, der optræder i udvandrерlisterne, er håndværkerne vældigt dominerende blandt udvandrerne fra

Bornholm. Det danske byggeboom sidst i 1890'erne blev fra 1900 afløst af stilstand og det var bl.a. derfor at 48 murere, 67 malere, 55 tømrere og 364 snedkere kunne få langt bedre aflønnet arbejde i de amerikanske byer. Særligt var de bornholmske møbelsnedkere allerede fra 1860'erne værdsatte medarbejdere i de vestlige dele af staterne Pennsylvania og New York. En anden markant gruppe var 204 smede- og maskinarbejdere, hvis udvandring ligeledes skyldtes, at den hektiske danske industrialisering i 1890'erne havde slået et større brød op end landet kunne bære, men der var brug for dem i et land der netop i disse år passerede det samlede europæiske industripotentiale. Herudover var stort set alle håndværksfag repræsenterede: 38 bage, 90 skomagere, 10 karetmagere, 49 skræddere, 11 urmagere, 13 slagtere og 26 saddelmagere, otte hjulmagere - og som noget helt specifikt bornholmsk: 154 stenhuggere og 164 sømænd.

Var man en voksen kvinde var mulighederne ikke så nuancerede. 394 udvandrede som hustruer, 57 som enker, men endnu

Typisk amerikansk bolighus der kunne være placeret overalt i USA fra New York til Californien. Det er nok bornholmere, der stolt står foran deres nybyggede hus, for fotografiet blev sendt til Langedebygård i Bodilsker. Bornholms Museum.

flere som kvindeligt tyende: 275 fra landet og 692 fra byerne. Herudover kunne man være syerske (132), dameskrædder (9), modehandler (8), ekspeditrice (8), sygeplejerske (7), lærerinde (6), arbejder (5), tandlæge (2), fotograf (1). Kvinder var imidlertid en mangelvare i det amerikanske samfund og det betød, at ikke mindst tyende havde en langt bedre mulighed for social opstigning gennem ægteskab eller selvstændigt erhverv i USA end hvad samtiden kunne tilbyde i det danske samfund. Det gjaldt også politiske og økonomiske rettigheder.

Mere end 19 ud af 20 bornholmske udvandrere tog til USA

Beregnet på grundlag af databasen på udvandrere 1868-1910 købte 6.630 ud af 6.885 bornholmere billet til USA, svarende til 96,3% af alle bornholmske udvandrere.

Øvrige bestemmelseslande var derfor set i denne sammenhæng ganske ubetydelige: Canada 151, Australien 70, New Zealand 15; Sydafrika 3, Argentina 12 og Brasilien 1.

Fordelt på byer og stater i USA

Fordeles de 6.630 bornholmere der købte billet i Danmark til USA i årene 1868-1910 på bestemmelsesstederne i USA opstår der det problem, at 2.510 (38%) kun købte billet til byen New York, 502 (7%) til Chicago. Stikprøver viser, at langt de fleste af de danskere der løste billet til byerne New York og Chicago når de nåede frem straks købte billet videre ind i USA. Havde man tilstrækkelig tid kunne man uden større besvær genfinde disse »etaperejsende« i de amerikanske folketællinger og herigen- nem få at vide hvorhen de tog for at slå sig ned mere varigt. Her må jeg dog nøjes med at beregne bestemmelsesstederne på bag-

grund af de 3.590 der købte billet længere end til New York eller Chicago. Regner man tallene for hele Danmark bliver resultatet at staterne Iowa og Wisconsin lå øverst som de steder der bliver løst billet til, hver stat med 15% af de danske udvandrere. Herefter følger Minnesota med 12%, Nebraska 10%, Michigan 7% og Illinois 5%. Men Bornholm er helt afvigende fra dette landsdækkende mønster. I stedet købte 25% af bornholmere billetter til Warren og Jamestown i de vestligste dele af staterne Pennsylvania og New York omkring 700 km nordvest for New York City. 16% til Illinois, først og fremmest til La Salle ved Illinois-floden 120 km sydvest for Chicago mens endelig 13% rejste direkte fra Bornholm til Modesto-området i Californien, 120 km øst for San Francisco. Der er grund til at kaste et nærmere blik på netop disse områder, da det kan bidrage til at forklare hvorledes udvandringen fungerede trinvis med en nøgleperson som starter.

Jamestown og Marcus Peter Jacobsen fra Poulsker

Jamestown er den største by (31.146 indbyggere i 2010) i Chautauqua county, den vestligste del af staten New York ud imod Eriesøen. Stedet blev i 1815 navngivet af den første bosætter, James Prendergast og fik købstadsstatus i 1886.²² Den første danske indvandrer kom i 1855, det var bornholmeren Marcus Peter Jacobsen (1834-1920) fra Poulsker. Han var karetmager og etablerede en vognfabrik der eksisterede indtil bilerne blev almindelige. Hans tilstedeværelse betød, at da Jacob Riis dukkede op i byen i november 1870 var der allerede 59 danskfødte i Jamestown og tallet kul-

minerede i 1910 med 376 hvoraf langt de fleste var bornholmere. Tallet var dog helt forsvindende i forhold til antallet af svenskfødte der voksede fra 1.607 i 1870 til 9.099 i 1910. Byen blev derfor i 1920'erne kaldt den mest svenske by i Nordamerika, men noget sådant pralede man ikke med i 1850'erne!

Tværtimod mærkede Marcus Peter Jacobsen hvordan det var at være den allersførste af en ny nationalitet og gav udtryk for det i vendinger som mange af vore egne indvandrere i vore dage ville kunne nikke genkendende til:

*»En ting plagede mig meget, og det var at de indfødte betragtede mig som mindre-værdig fordi jeg var fremmed og de yngre fortalte mig da også uden omsvøb, at jeg var dum og uønsket! Senere kunne jeg godt forstå hvorfor. Landområderne omkring Jamestown var dengang jeg kom allerede tæt bebygget med små gårde på omkring 100 acres, der alle var beboet af indfødte amerikanere fra Connecticut, Vermont, Massachusetts og det østlige New York. De syntes jo at de tilhørte det største og bedste folk i verden og forsøgte ingen lejlighed til at fortælle om det! Det virkede endda nogle gange som om ekspedienter i butikkerne ikke brød sig om at betjene mig og gjorde de, prøvede de at snyde med vekselpenge-
ne.«²³*

Når man tilsyneladende var så trætte af fremmede indvandrere skyldtes det nok, at Jamestown lå på hovedruten fra New York til Chicago og hermed på den vej ad hvilken hovedparten af de millioner af europæere i disse tider strømmede videre mod vest. Den store svensker forfatter Vilhelm Moberg har på grundlag af samtidige rej-

²² History of Chautauqua County, New York, and its people, American Historical Society, 1921, særligt side 162 om Rømerfamilien.

²³ Civic and industrial progress of the Swedish people in Jamestown, 1848-1914, særligt side 11 hvor Marcus Jacobsen citeres.

seberetninger beskrevet rejsen i »Udvandrerne«, hvor han lader de fiktive, men verdenskendte svenske udvandrere Karl Oscar og Kristina fra Småland ankomme til New York i 1851. Herefter sejler de med hjuldamper op ad Hudson-floden til staten New Yorks hovedstad Albany og herfra videre med jernbane til Buffalo ved Niagara-faldet. Den sidste del af turen går herefter med skib over de store amerikanske søer via Detroit frem til Michigansøens vestre bred, til staterne Wisconsin og Illinois, samt storbyen Chicago. Det var herfra man tog videre mod vest, først med skib og

Jane Johnson alias Anna Jönsson (1845-1931) kom i 1851 fra Vimmerby via Kisa med sine forældre til Sugar Grove, Pennsylvania, mellem Warren og Jamestown. Blev i 1861 gift med Lars Nikolaj Rømer (1836-1900), øksesmeden fra Rønne der var kommet til Jamestown i 1857. Foto omkring 1868 - to år før Jacob A. Riis indlogerede sig hos familien. Bornholms Museum, 322.

Apoteket i Kisa, Östergötland, 30 km nord for Vimmerby, Småland. Apoteker C.G. Sundius (1783-1858) var født i Malmø, men uddannede sig i København og var 1813-1835 apoteker i Hjørring, herefter i Kisa 1835-1858. Her på apoteket i Kisa organiserede han i 1845 Sveriges første udvandringscentral. Det var derfor her de første svenske udvandrerselskaber samledes og rejste til Amerika i årene 1845 -1855. De fleste nåede New Sweden i Iowa, men en hel del strandede i Jamestown og Warren, når de ikke havde penge til skibet fra Buffalo til Chicago. Det var disse »strandede« svenske udvandrere der tog imod de første bornholmske udvandrere. Foto Henning Bender 2011.

fra 1860'erne med damptog langs Eriessøens østbred. Om ellers man havde råd!²⁴

Problemet var nemlig, ikke mindst for fattige svenskere (eller bornholmere), at pengene kunne slippe op undervejs. Det ramte allerede i 1846 den første gruppe svenske indvandrere, der kom fra Kisa i Östergötland²⁵. De fleste fortsatte videre til målet, New Sweden i Iowa, men enkelte strandede ved Eriessøens bred i Buffalo.

24 Gunnar Eidevall: Vilhelm Mobergs Emigrant Epos, Stockholm 1974.

25 Kisa Emigrantmuseum, Kisa 2000.

De måtte bortadoptere deres børn og søge arbejde hvor de kunne få det indtil de atter genfandt børnene i byen Sugar Grove midt mellem Jamestown og Warren. De følgende år faldt flere fra rejseselskaberne og det blev disse svenskere, der bosatte sig som de første skandinaver i det bjerg- og skovrige område på den vestlige grænse mellem New York og Pennsylvania. De findes allerede i folketællingerne fra 1850 og 1860, men noteres flere gange uden personnavne under betegnelsen »swedes can't talk«.

Hvad angik bornholmerne tog Marcus Peter Jacobsen og hans svenskfødte hustru Sophia (1839-1923) gæstfrit imod danskere på gennemrejse eller arbejdsophold på deres vognfabrik der var så stor, at den siden blev indrettet til byens stadshotel. I året 1857 finder vi således både Lars Nikolaj Rømer og Peter Grønlund, begge fra Rønne, som gæster og ansatte og senere som foretagere. Således ansatte firmaet »Ipsen, Bidstrup & Co.«, der bestod af to bornholmske møbelsnedkere (Charles Ipsen (25 år) og John Bidstrup (28 år)) Jacob A. Riis til at være omrejsende møbelsælger i foråret 1872. Riis fortæller selv:

»Nogle af mine landsmænd, Epsen og Bestrup, havde startet en møbelfabrik i Jamestown, hvor der var vandkraft og billigt træ. De havde ingen kapital, men lige syd for byen var der et område med olie, hvor alle strøede om sig med penge. Nye oliekluder blev fundet hver dag og nye byer sprang op som paddehatte langs Allegheny-dalen. Mænd strømmede til fra alle sider og kunne man sælge møbler til dem, ville man blive lige så rige som de nye oliebaroner. Jeg blev forsynet med et vældigt fotoalbum fyldt med billeder af møblerne, samt en prisliste.«²⁶

Salget gik strygende indtil det ved tilbagekomsten til Jamestown viste sig, at møblerne var solgt alt for billigt, under produktionsprisen, fortalte Jacob Riis, der herefter gik over til at blive rejsende sælger af strygejern. Efter avisannoncer og senere folketællinger at dømme gik det nu ikke helt så dårligt med møbelfabrikken i Jamestown og det gjaldt i øvrigt særligt en tilsvarende bornholmsk møbelfabrik i Warren, Pennsylvania, byen med de mange oliekluder 20 kilometer syd for Jamestown.

Warren, Pennsylvania og de fem brødre Grønlund fra Rønne

Warren købstad, Warren County, Pennsylvania, der i vore dage (2010) kun rummer 9.710 indbyggere var på det tidspunkt vi nu taler om, 1800-tallets sidste tredjedel, verdens første, største og vigtigste oliefelt med omkring 40.000 indbyggere. Olien var blevet opdaget i 1859 og blev i begyndelsen kun benyttet til belysning. Men betydningen voksede voldsomt, da man fandt ud af at man kunne benytte det »flydende kul« i højovnene i det nærliggende Pittsburgh, USA's stålcenter, men desværre var felterne ved at være tømte, da bilerne fik betydning som de helt store olieforbrugere fra 1920'erne.

Danskfødte begyndte at dukke op i byen i begyndelsen af 1860'erne og i 1870 var der 101, mens tallet kulminerede i 1910 med 503. Det svarede så nogenlunde til, at der i årene 1868-1910 solgtes 531 billetter fra Danmark til Warren, hvoraf de 377 blev købt på Bornholm. Man må derfor nok antage at langt de fleste, omkring $\frac{3}{4}$ af danskerne, kom fra Bornholm. Det var der en god grund til at de gjorde.

Skomagermester Herman Peter Grønlund i Rønne og hans kone Frederikke Hintze havde foruden to døtre der blev på øen, fem sønner der alle rejste til USA,

26 Jacob A. Riis: The Making of an American, 1901, kap.4, side 2., samt Tom Buk-Swienty: Den ideelle Amerikaner, s. 134, der tillige bygger på Jacob Riis'es dagbog.

The Evening Democrat, Warren, 5. oktober 1895. En af mange annoncer, hvor møbelfirmaet Nelson Greenlund skaber »lykkelige tider for møbelkøbere«. Ejeren er Niels Grønlund (1834-1910) fra Rønne. Herfra tog han i 1857 via Jamestown og Californien til Warren, hvor han i 1860'erne samledes med sine mange brødre.

hvor de genfindes under navnene »Greenlund« eller »Greenland«. Nemlig:

- Andreas (Andrew) Grønlund, født 1827, malersvend, kom med sin familie til Warren 1869.
- Peter Grønlund, født 1831, sømand, Californien 1857, Warren 1862.
- Herman Grønlund, født 1833, malersvend, Warren 1867 (se s. 63).
- Niels (Nelson) Grønlund, født 1834, snedker, Jamestown 1857, Californien 1858, Warren 1862.
- Christian Grønlund, født 1839, Californien 1858, Warren 1862.

Avisen »Warren Evening Mirror« fortalte hele historien i anledning af Niels Grønlunds død den 6. september 1910 som en af byens kendteste forretningsmænd. Niels, eller Nelson Greenlund, som han kaldes, var født i det fjerne kongerige Danmark på en ø øst for Sverige, hvor han blev udlært møbelsnedker hos tømmermester Hans Peter Bidstrup i byen Rønne. I april 1857 tog han med sejlskib fra Liverpool og nåede 51 dage senere New York for at fortsætte til Californien. Han tog til Buffalo, hvor pengene slap op således som det skete for så mange dengang. Heldigvis, fortalte han selv senere, mødte han de eneste seks bornholmere, der ham bekendt boede i Nordamerika i 1857. Fem i Buffalo og én eneste i Jamestown, nemlig Marcus Peter Jacobsen. Vi, der i modsætning til Niels Grønlund har adgang til folketællingerne, ved naturligvis bedre. På dette tidspunkt var der næsten 9.000 danskfødte i USA. Sømænd, mormoner og guldgravere m.m.

Under alle omstændigheder, Niels Grønlund kom som vi ved både til Californien og tilbage igen med to af sine brødre: Peter og Christian Grønlund til byen Randolph i staten New York tæt på Warren og Jamestown. Her mødte Niels Grønlund i maj

1860 en anden omrejsende møbelsnedker fra Bornholm, John Kofoed og sammen fik de den ide, at etablere en fabrik der producerede møbler efter bestillinger. Den 7. august 1860 var firmaet en realitet på basis af penge, som den lokale snedkermester Sherman Sadler havde investeret i firmaet efter at Niels Grønlund havde giftet sig med hans eneste datter, Mary Louise Sadler (1844-1920). I 1862 flyttede de imidlertid alle til Warren, hvor der jo var fundet olie. Det gjaldt både ægteparret, svigerforældrene og brødrene Christian og Peter Grønlund, samt brødrene Andreas og Herman, der nu også kom fra Bornholm. Der blev således tale om en veritabel møbelfabrik, der ikke alene beskæftigede hele familien, men nødvendiggjorde flere og flere ansatte.²⁷

Det gav arbejde til mange i industrien, men også til 37 møbelsnedkere m.m. fra Bornholm, der fik deres første job i Grønlunds møbelkæde. Det gjaldt således hjulmageren Matthias Peter Møller (1854-1937) fra Østermarie, der i april 1872 tog sammen med 95 andre bornholmere til Warren hvor han fik arbejde hos firmaet Grønlund og i øvrigt senere, i 1892, giftede sig med Peter Grønlunds datter, Julie Grønlund. I mellemtiden var det gået stærkt, efter at have startet en orgelproduktion, hvis første arbejde blev et orgel til den svenske lutherske kirke i Warren i 1875, flyttede M.P. Møller en del rundt indtil han 1886 kom til Hagerstown, Maryland ved Washington D.C., hvor han startede hvad der i de følgende år skulle blive verdens største orgelfabrik. Med »største« skal forstås både orglernes størrelse - i 1911 byggedes orglet til West Point med 20.142 piber - og orglernes antal, nemlig mere end 11.000. Et af disse skænkede han i øvrigt til rundkirken

i Olsker i 1905.²⁸ Men ud over Jamestown og Warren, hvortil først og fremmest håndværkere og byarbejdere udvandrede, er der et tredje mål i USA, der samlede mange landmænd og landarbejdere fra Bornholm, La Salle i Illinois.

Fra Nordbornholm til La Salle County, Illinois

Jens Peter Marcher fra Dyndebjerg i Povlsker sogn, der i 1852 tog af sted for at grave guld i Californien er tidligere nævnt. Muligvis havde han lidt held med sig, for i året 1860 er det formentlig ham, der er at finde som den eneste danske gårdejer i La Salle county i Illinois. Navnet, alderen, nationaliteten og emigrationsåret 1852 passer i hvert fald. Men han er ikke alene, for herudover er der i 1860 13 andre i La Salle der er født i Danmark. Tallet vokser støt og kulminerer år 1900 med 235 danskfødte, mens antallet af solgte billetter i årene 1868-1900 er betydeligt større - nemlig 349 hvoraf de 260 er solgt på Bornholm. Det skyldes naturligvis at landarbejdere er taget af sted til La Salle, har tjent penge og herefter er taget videre mod vest for selv at købe en gård, eller ind til det nærliggende Chicago for at tjene til føden der, eller for at melde sig til hæren.

Det gør i hvert fald Christian August Grønbeck (1842-1862) fra Pedersker, der kom til La Salle i 1861, samme år som borgerkrigen brød ud. Han og andre fra La Salle meldte sig 27. august 1862 frivilligt til Unionshæren og organiseredes i kompagni B under det 104'ede infanteriregiment fra Illinois. Det var netop dette kompagni der tog hovedstødet, da sydstaternes hær i efteråret 1862 prøvede at krydse Ohio-floden ved Cincinnati i Ohio. Grønbeck

27 Warren Evening Mirror, Tuesday Sept. 6, 1910

28 http://www.coachbuilt.com/bui/m/moller_mp/moller_mp.htm

*To desværre ukendte, unge bornholmere i La Salle.
Fra bornholmsk fotoalbum, 1880'erne. Privateje.*

blev hårdt såret, døde den 23. december 1862 og blev begravet på Spring Grove kirkegården i Cincinnati, hvor der 1879 rejstes en gravsten # 453.²⁹

Set i forhold til befolkningen i La Salle County var 235 danskfødte år 1900 meget få. I alt boede der 91.000 mennesker i området, hvoraf 23.000 var født uden for USA: 7.577 i Tyskland, 3.228 i Storbritannien, 1.718 i Norge og 758 i Sverige. For udvandringen fra Bornholm var det til gengæld vældigt mange, for 269 af 362 billetter udstedt i Danmark 1868-1910 til La Salle, blev solgt til bornholmere i årene 1868-1910. De fleste af disse bornholmske udvandrere var landmænd og landarbejdere, der ofte rejste i store grupper fra Nordbornholm, særligt fra Klemensker og Østermarie og i lidt mindre grad fra Olsker, Østerlars, Ibsker og Bodilsker. Nogle blev ansat hos bornholmske landmænd i Illinois, men langt de fleste blev beskæftiget af såkaldte »contractors«, der hvervede grupper af høst- og tærskearbejdere som man rejste rundt med. Det kan naturligvis kun konstateres med sikkerhed hvert tiende år, folketællingsårene, men der er all mulig grund til at tro, at systemet også fungerede i årene i mellem. Grupper af landarbejdere bredte sig således videre vest på til Iowa, Nebraska, eller Minnesota og South Dakota. og herefter over Rocky Mountains til Stillehavsstaterne Washington, Oregon og Californien. Over alt gjaldt det om at tjene så mange penge, at man kunne købe en gård og få fod under eget bord. Det lykkedes naturligvis for nogle, navnlig om de trak mod vest.

Denne trang til at tage mod vest fandt man både hos landmænd og håndværkere, som eksempelvis Caroline Petersen (1853-

²⁹ Mønstringsrulle for 104, Illinois, Infanteriregiment, 1861-1865, samt gravstensfortegnelse for faldne Unions-soldater 1879-1903.

Man har tit diskuteret om den første danske 4. juli fest, USA's nationaldag, blev fejret i Århus i 1909 eller fra 1912 i Rebild. Det behøver man ikke længere, for den blev fejret på Bornholm, Christianshøj den 4. juli 1899. Stående i midten initiativtageren James Johnson (med medalje) og hustru Emma (bag manden med den lyse hat). Foto Th. Spellings efterfølger Paul Müller. Bornholms Museum, 3005.

1937) fra Nexø, der udvandrede til Warren i april 1871 og møbelsnedker Jens Kofod (1852-1933) der udvandrede til Jamestown i marts 1872. Begge fortsatte til Oakland i Californien hvor de mødtes, giftede sig og slog sig ned i Berkeley, hvor de grundlagde en stor familie Koford'er ³⁰ (Se s. 130).

Californien, landet med mange Kofødder: Kofoad, Korfed, Koford, Kofford, Coofer, Coffee, Coffin

I vore dage er Stillehavsstaterne Washington, Oregon og Californien, sammen med Utah, de stater i USA, der har de fleste efterkommere efter danske udvandrere - det gælder særligt Californien. Det skyldes den stadige vandring fra øst mod vest i USA, mens den danske tilstedeværelse i 1800-tallets Californien ikke var særligt

³⁰ <http://www.koford.net/index.htm> - »the koford cousin homepage«.

fremtrædende. Men også på dette punkt danner bornholmerne en markant undtagelse i forhold til andre danske udvandrere. Mens den bornholmske befolkning i årene 1868-1910 udgjorde 1½% af den danske befolkning, var der i samme periode 464

bornholmere der allerede hjemmefra købte billet til Californien, det svarede til 12% af alle billetter til Californien solgt i Danmark. Denne stærke overrepræsentation for bornholmere gjaldt San Francisco hvortil 10% af alle oversøiske billetter blev

Yderst til højre ejendomsmægler James Johnson (1848-1923) fra Modesto, California på Christianshøj, 4. juli 1899. Hustruen Emma (1856-1928) med lys hat lige foran obelisk. James Johnson, der rejste fra Bodilsker i 1868 under navnet Jens Kofod Hansen, startede langt senere en komité, der skulle opmuntre og hjælpe bornholmere til at komme til Californien. Modesto blev herigennem et center for bornholmere i USA. Foto Soltau Sivertsen. Bornholms Museum, 3005. (Se også s. 99).

solgt til bornholmere, men mest markant fremtræder området midt mellem San Francisco og Yosemite Nationalpark: Stanislaus County med hovedbyen Modesto og Merced County med hovedbyen Merced. Af 133 oversøiske billetter fra Danmark udstedes de 102 eller 77% til udvandrere der boede på Bornholm inden afrejsen.

Som vi tidligere har set var der forholdsvis mange der tog til guldgravningsfelterne nordøst for San Francisco i 1850'erne og vi har også set, at nogle af disse slog sig ned som de første danske bosættere i både Illinois, New York og Pennsylvania. Det er derfor oplagt at forestille sig, at der også var guldgravere der slog sig ned i det forholdsvis folketomme Californien. Det kan ikke ses af billetlisterne, for de første 150 der rejste fra Bornholm i årene 1868-1888 angav i regelen blot San Francisco som bestemmelsessted, men at de allerede tidligt endte i Stanislaus County kan ses af folketællingen fra 1870, der angav 26 danskfødte i byen i modsætning til de to der var at finde i 1860. mens der ingen var i 1850. Modesto blev i 1869 grundlagt som stationsby på det vestligste stykke af den transkontinentale jernbane mellem Sacramento og San Francisco og byen blev i 1883 Californiens vigtigste jernbaneknudepunkt, da hovedbanen mod syd til Fresno og Los Angeles blev anlagt herfra.

Men selvom det kan ses, at langt de fleste af de billetter der blev udstedt i Danmark til denne del af Californien, blev købt af bornholmere, kan det ofte være svært at bestemme hvem de er ud fra navnene i de amerikanske folketællinger. Mange skiftede navn når de kom til Amerika, som skomageren Jens Kofod Hansen (1848- 1923) der tog til Modesto i 1868, men her kaldte sig James Johnson, både som »Sko- og støvlehandler« og siden som ejendomsmægler. Andre beholdt deres bornholmske Kofod, Koefod, Kofoed eller Koefoed, og det var der fak-

tisk 385 fra Bornholm der gjorde i USA. Men til gengæld blev det så stavet og udtalt på alle tænkelige og utænkelige måder. Alene i Modesto var det blandt de 77 danskfødte i 1880 navne som Korfed, Kofoad, Koeford, Corford, Coffee og endda Coffin, altså »ligkiste« på engelsk. William Coffin, en skomager fra Bornholm, hed »Coffin« i alle folketællingerne for Modesto, Californien i årene 1870-1920. Oprindeligt var han fra Aaker hvor han blev født i 1848, men han ankom den 22. april 1868 fra Liverpool til New York med dampskibet »City of London«, stadig under sit døbenavn Vilhelm Koefoed.

Vilhelm Koefoed - alias William Coffin - kom i øvrigt til New York sammen med flere hundrede andre danskere, der alle uden undtagelse blev registrerede som svenskere i New York. En skæbne der ramte danskfødte over alt, når de ankom til USA eller britiske besiddelser med britiske skibe. Kaptajnerne, der havde ansvar for de passagerlister der skulle afleveres i ankomsthavnene, men som blev skrevet af efter passagerernes billetter, kunne sjældent læse den gotiske skrift som billetterne var skrevet med. Gotisk håndskrift benyttes dengang kun i Tyskland og Skandinavien, mens alle andre brugte den latinske skrift vi alle kender i dag. Det gav anledning til mange misforståelser, kvinder der blev til mænd og omvendt i passagerlisterne, mens man hvad nationaliteten angik, simpelthen valgte at lade alle ikke-britiske passagerer få den nationalitet som var den fremherskende blandt passagererne på skibet. De blev derfor alle tyske, svenske eller norske, men sjældent danske, da passagererne fra Danmark i regelen var færrest. Denne skæve fordeling af nationaliteter blev senere rettet op i folketællingerne når det gjaldt USA, men det er et problem at udskille de danskere, der tog til andre verdensdele hvor folketællingsmaterialet er mere sparsomt bevaret.

Udvandring til andre dele af verden

Den voldsomme europæiske indvandring til USA fra slutningen af 1860'erne skabte misundelse i store dele af det daværende britiske imperium. Både i Canada, Australien og New Zealand startede man derfor omkring 1870 den »assisterede udvandring«, hvilket ville sige, at udvandrere fik »fri« enkeltbillet og »gratis« jord. Men ikke mere »fri« eller »gratis« end at assistancen var et lån, der senere skulle betales tilbage med renter! Myndighederne kunne derfor forhindre at man rejste fra »gælden«

rettet mod Canada, Australien, New Zealand og Argentina. Men uden at vi kender til særlige bornholmske bosættelser således som det gjaldt for USA i 1800-tallet.

Hvor tog bornholmerne hen?

Målt på baggrund af billetudstedelserne fordelte de 6.882 bornholmere der købte en oversøisk billet i årene 1868-1910 sig med USA som det helt dominerende bestemmelsesland:

Land	USA	Canada	Australien	N. Zealand	Sydafrika	Argentina	Brasilien
Antal	6.630	151	70	15	3	12	1
%	96,3%	2,2%	1,0%	0,2%	0,0%	0,2%	0,0%

og kunne derfor i praksis stavnsbinde indvandrerne. Systemet blev i øvrigt senere efterlignet i Sydamerika, hvor det navnlig i Brasilien blev benyttet til at fastholde arbejdskraft på kaffeplantagerne. Så selvom et større antal agenter blev sendt til de potentielle europæiske lande, herunder Danmark, fik initiativet aldrig samme betydning som udvandringen til USA. 10% af de danske udvandrere valgte disse andre destinationer, mens det for Bornholms vedkommende kun var knapt 4%.

Dårligere forhold og vilkår betød, at den »selvforstærkende« effekt, der gjorde sig gældende når det gjaldt udvandringen til USA, ikke fungerede andre steder. Der blev ikke, som i USA, dannet stærke bosættelser der kunne tiltrække flere udvandrere. Brevene hjem var mindre opmuntrende og opfordrede ikke i samme grad venner og bekendte til at komme. Det ændrede sig dog efter Første Verdenskrig hvor udvandringen fra 1920'erne og fremover i stedet blev

Udvandring til Canada

Som det vil ses var udvandringen til Canada dog ganske beskeden indtil efter Første Verdenskrig hvor den så, i takt med stadig flere restriktioner på udvandringen til USA efterhånden voksede i en sådan grad, at antallet af danskfødte i Canada omkring 1960 oversteg antallet af danskfødte i USA på et niveau på omkring 85.000. Så selvom man ved, at bornholmere deltog i denne efterkrigsudvandring, har vi endnu ingen systematisk viden herom. Det har vi kun for årene 1868-1910, hvor mere end halvdelen af de 151 der købte billet til Canada i virkeligheden blot tog til USA via Canada.³¹ Det gælder eksempelvis Peter

31 Grænsekontrol Canada-USA 1895-1956; Passagerlister Quebec 1865-1908; Halifax 1881-1922. Hvad angår Lill-May Didriksens database, er der kun ca. 40 bornholmere yderligere der tager til Canada 1910-1940. Flest i 1920'erne.

Der var tilsyneladende kun ganske få danske udvandrere der rejste direkte til Canada førend midt i 1920'erne, men alligevel var der over 20.000 danskfødte i landet i 1921. Det skyldtes kraftige »interne« vandringer fra den amerikanske prærie til de endnu jomfruelige, canadiske prærieområder i Alberta. På billedet har en karavane af danske landmænd fra South Dakota i 1918 slået sig ned med deres flyttegods og landbrugsmaskiner på det sted, hvor de allerede i 1923 fik rejst byen Dalum med kirke, højskole og forsamlingshus. Det trak i sin tur indvandrere hjemmefra Danmark. Fotografi 1918, ukendt fotograf, fotoalbum fra Dalum på Det danske Udvandrerarkiv.

Nielsen Westh, (1824-1885) Rise Mølle, Olsker der i 1874 tager til Quebec med hustru og 9 børn (15 til $\frac{3}{4}$ år), men som genfindes de følgende år i Waupaca, Wisconsin. Det ene af de to massive danske bosættelsesområder i USA på dette tidspunkt.

Til Australien

Vi har allerede tidligere omtalt de store guldfund i Australien i begyndelsen af 1850'erne, hvor man anslog, at der omkring 1860 befandt sig ca. tusinde danskere i omegnen af Melbourne, men optællingen er usikker. Det gælder også antallet af bornholmere som tager til Australien før 1868 - formentlig omkring 45. De

allerfleste vendte dog temmelig tomhændede tilbage og dannede ikke baggrund for en bredere bosættelse af danske i Australien.

Det kunne derimod udvandringen til Queensland i det nordøstlige Australien have gjort. Den startede i foråret 1870 med en avis-kampagne om fri rejse, hvorefter den ene skibsladning efter den anden lagde ud fra Hamborg med danske udvandrere. Men udvandringen stoppede lige så brat få år efter og det kan ses i databasen at 45 bornholmere tog af sted først i 1870'erne som landarbejdere til Queensland. Men herefter fulgte 25 andre bornholmerne først i årene 1890-1910 og nu kun drypvist som byarbejdere med kurs mod Sydney og

HENNING BENDER

Ukendt dansk landmand i Queensland, Australien. Bag på billedet står med gotisk håndskrift- på dansk - bl.a. at koen er 14 måneder og hesten 13 år gammel. Fotograferne Boas & Mills havde fælles atelier 1872-1875 og de arbejdede især i byen Mackay, hvor der var så mange danske, at man kunne tale om en dansk koloni. Privateje.³²

Melbourne. Udvandrerne er i øvrigt lette at følge fra de købte billet i Danmark, afsejlede fra Hamburg og ankom 3 til 4 måneder senere til Brisbane eller Rockhampton. Ved ankomsten skelnes der ofte kun mellem britisk og fremmed og Anders Jensen på 24 år fra Pedersker var således en af disse »fremmede«. Han rejste fra Hamburg den 30. maj 1873 på fuldriggeren »Eugenie« og var fremme i Rockhampton den 30. oktober 1873. Vi ved også at han døde som 74-årig den 10. februar 1923 som sukkerrørsfarmer. Det kan man se på bosættelsens kirkegård, den hedder Aalborg og ligger syd for Maryborough i Queensland, hvor han og 37 andre danske findes begravede. I alt blev det på landsplan til 2.816, der de første år af 1870'erne

tog fra Danmark til Queensland, mens det 1880-1910 kun blev 1.011 der hovedsageligt slog sig ned i de store byer. Efter Anden Verdenskrig blev det primært i New South Wales (Sydney) og Victoria (Melbourne) at vi finder danske indvandrere - herunder bornholmerne.³³

Til New Zealand

Udvandrerdata-basen nævner for årene 1868-1910 kun 15 billetkøb fra Bornholm, men hele 2.362 fra Danmark som helhed. Det betød at Danmark var og forblev det

32 <http://www.kulturarvbornholm.dk/site/360/>

33 Australien er velforsynet med såvel folketællingslister som ankomstlister for passagerer, men materialet er fordelt på de enkelte delstater der benytter forskellige fremgangsmåder. Queensland, New South Wales og Victoria er særligt benyttet. Oplysningerne om kirkegården har jeg fra Rotary i Maryborough (Lex McAulay) - samt den lokalhistoriske forening www.treeroots.com.au

Jenny Andrea Jensen f. 1880 i Klemensker, emigrerede til Wanganui (på nordøen), New Zealand, omkring 1900 og blev gift 1901 med William Joseph Hodges, som arbejdede på den lokale jernbane. De fik fire børn. På billedet ses også Jennys søster Tilde, som må have fulgt sin søster til New Zealand. Privat, tilhører Erling Sonne-Pedersen, Allinge.

nordiske land der trak flest udvandrere til øerne på den modsatte side af kloden. Som for Australiens vedkommende var der et første højdepunkt i udvandringen i de første år af 1870'erne, hvor 1.836 danskere købte billet til de fjerne øer. Det gjaldt dog i forbavsende grad ikke bornholmerne, der faktisk kun købte tre billetter! Den første overhovedet var Hansine Julie Hammer fra Rønne, født 1847, der tog af sted med tremasteren »Friedeburg« fra Hamburg 19. maj 1872 og syd om Afrika og Australien nåede til Christchurch på østsiden af Sydøen 31. august. Ankomstregistreringen delte uanset nationalitet de ikke-britiske passagerer i to grupper: gifte og ugifte, kvinder og mænd. Hansine Julie hørte til

langt den største gruppe - ugifte kvinder - hun er derfor sikkert hurtigt blevet gift i et indvandrersamfund, der manglede kvinder.

De næste to og altså de eneste fra Bornholm der hører 1870'ernes store udvandring til var stenhugger Thomas Brodersen og hans kone Albertine fra Allinge, der tog fra Hamburg i november 1875 med sejlskibet »Terpsichore« og fire måneder senere nåede Wellington, hvor de siden slog sig ned. Naturaliseringsprotokollerne - altså listerne over hvem der fik New Zealandsk statsborgerskab i årene 1843-1981 rummer faktisk 22 bornholmere for årene 1896-1976, men ofte med betydeligt ændrede navne. Således James Crawford fra

Ronne, Bornholm, Denmark, der som 66-årig fik tildelt New Zealandsk statsborgerskab med den bemærkning at han tidligere hed Jens Johan Kofoed. At han var pensioneret landmand og boede i byen Gore i Southland, den sydligste del af New Zealand.³⁴ De få bornholmere der således var på øerne synes hverken at slå sig ned sammen med andre danske eller bornholmere. Tilsvarende var der kun få bornholmere der fulgtes med andre danske udvandrere til Sydafrika eller Argentina.

Til Sydafrika

Andelen af bornholmere der rejste til Sydafrika 1890-1914 var beskedne 5, over for 1.252 for Danmark som helhed, men som det gjaldt i øvrigt, var det i første række veluddannede. Johan Herman Kofoed, født 1871 som ældste søn på Lauegård i Aaker rejste ganske vist af sted i 1896 som »medhjælper«, men blev hurtigt kontorist og bogholder på et bryggeri i Cape Town og kunne endda rejse hjem og gifte sig med Margrethe Ipsen, således at de sammen efter Boerkrigen i 1902 kunne rejse til Sydafrika igen på første klasses kahyt på dampskibet »Herzog« fra Hamburg via Amsterdam og Lissabon til Cape Town.³⁵

Til Argentina

Kun 12 bornholmere købte billet til Argentina og de gjorde det kun mellem 1887-1907, mens 25 yderligere synes at være fulgt efter mellem 1910-1930. Ingen af disse som landmænd således som de fleste danske udvandrere ellers var. Det skal ses over for, at der samtidigt, 1880-1910, er

3.903 der rejste fra Danmark til Argentina og først og fremmest havde landdistrikterne omkring Tandil syd for Buenos Aires som mål. Men det gjaldt ikke bornholmerne, hvoraf den første der nævnes er Alfred Kofoed, kontorist i Nexø, født i Pedersker 1862 med en billet af 22. februar 1887 lydende på Buenos Aires. Rent faktisk tog han ikke af sted, i hvert fald ikke i første omgang, men blev i stedet i København, hvor han gik i frisørlære. Herfra rejste han så den 21. september 1888 med dampskibet »Belgrano« fra Hamburg. Nu som frisør sammen med en anden frisør, Albert Hildebrand. Hvordan det så videre gik ham og vennen som frisører i Argentina vides ikke. Ej heller hvad den eneste »grupperejse« fra Bornholm - nærmere bestemt Årsballe - egentlig gik ud på. Men i hvert fald, den 28. juni 1889 tog Hany Jensen, frue, 26 år; Aage Jensen, 15 måneder; og Karoline Johansen, 24 år, barnepige, fra Hamburg med »Belgrano« via Madeira til La Platte i Argentina. Hvad der siden blev af dem vides ikke og det er i grunden en skam. Begyndelsen er imidlertid gjort ved overhovedet at fortælle om de der tog af sted og hvordan man finder rejseoplysningerne.

Sammenfatning

I årene mellem 1840 og 1940 oplevede Danmark en udvandringsbølge uden side-stykke. For Danmark som helhed er der tale om en udvandring der udgør omkring 10% af den gennemsnitlige befolkning, mens det for Bornholms vedkommende drejer sig om op imod 25%. Man må antage at antallet af oversøiske udvandrere fra Bornholm overstiger ti tusinde, men vi kender i hvert fald navnene på 9.033. Bedømt på årene 1868-1910 kan der gives følgende karakteristik:

34 New Zealand, Naturalisations, 1843-1981. Ellers er Hamburg passagerlisterne de sikreste at gennemgå for skibsafgange, oplysninger om skibsankomster mere spredte.

35 Bygger udelukkende på afgangsuplysninger fra Hamburg og udvandrerdatabasen.

1. Udvandrerne er først og fremmest unge mænd. Det gælder hele landet.
2. Udvandrerne fra Bornholm er mere knyttet til byerhverv end fra resten af landet
3. Udvandrerne rejser når konjunkturerne taler for det, når det kan betale sig.
4. 96% af bornholmerne tager til USA mod 89% fra Danmark som helhed.
5. Bornholmerne foretrækker bestemmelsessteder i New York, Pennsylvania, Illinois og Californien, mens udvandrere fra resten af Danmark vælger præriestaterne Iowa, Wisconsin, Illinois, Nebraska og Minnesota.
6. Bornholmerne samler sig i langt højere grad i helt bestemte lokaliteter: Warren, Jamestown; La Salle og Modesto - steder hvor der kun kommer ganske få fra Danmark i øvrigt.
7. Bornholmerne er i modsætning til andre danske udvandrere for få til at danne egne grupper i de øvrige oversøiske lande.

Forklaringen på en udvandreradfærd, der for bornholmernes vedkommende afveg på enkelte punkter i forhold til andre danske udvandrere synes at være, at man direkte overførte de tætte familiemæssige, bekendtskabsmæssige og faglige netværk man kendte hjemmefra til USA. Bornholm var endnu i 1800-tallet et område der var meget isoleret i forhold til resten af Danmark, både sprogligt, økonomisk og netværksmæssigt - man måtte hjælpe hinanden og kunne ikke regne med hjælp ude fra. Sådan måtte det også være når man kom til USA, hvor man naturligvis hjertens gerne slog sig ned sammen med naboerne fra Skåne og hjalp en falleret snedkersvend fra Ribe i gang igen, men hvor man i øvrigt var henvist til sig selv. Systemet, hvorefter de første bornholmske indvandrere danner »rugekasser« for de følgende, er i hvert fald endnu mere markant end det

kendes fra nogle andre grupper fra Danmark. Vi har set hvor vigtige Jacobsen og Rømers fabrikker i Jamestown, brødrene Grønlunds møbelfabrikation i Warren, den gruppemæssige indhentning af bornholmske landarbejdere til La Salle i Illinois og Modesto i Californien og Paul Ernst og Fanny Kofoeds lederskab af kolonien i Utah er. Derimod var der tydeligvis for få bornholmere der lod sig trække til de øvrige oversøiske indvandringslande og der blev derfor aldrig opbygget de netværk i det fremmede der kunne trække flere til.

Det svarer i virkeligheden vældigt meget til vore egne indvandrere der kommer uden at kunne sproget, uden penge og uden arbejde eller uddannelse. De har, i hvert fald de første år i det fremmede land, behov for et hjemligt netværk, en »rugekasse« hvor igennem de kan få job, penge og lære sprog og kultur i det nye land.

Kilder

www.emiarch.dk databasen omfatter indekserede oplysninger fra Københavns Politis Udvandrerprotokoller 1868-1910 og er den vigtigste kilde for oversigten over udvandringen fra Danmark, herunder Bornholm. Hertil kommer som et vigtigt supplement oversigten over 6-7.000 bornholmske udvandrere i Lill-May Didriksens database Udvandringen fra Bornholm 1850-1940 på <http://www.bsif.dk/download.asp>. På Rigsarkivets www.arkivalieronline.dk er der adgang til alle folketællinger og kirkebøger fra Danmark op til 1925 (1930). Folketællingerne er delvist indekserede på www.ddd.dda.dk. Mormonerne <http://lds.org/churchhistory/library> fortæller indgående om mormonudvandringen, deltagere, grupper og rejsedagbøger og oplysninger om mormoner og andre

udvandrere kan ofte findes i www.familysearch.org mormonernes slægtsforskningsressource på nettet.

Foruden kilderne til borgerkrigen www.civilwar.nps.gov om soldater, regimenter og militære slag og bevægelser er den vigtigste kilde med gratis adgang ankomstlisterne www.ellislandrecords.org 1892-1923 og www.castelgarden.org med ankomstlister 1820-1892 til New York. Langt den mest omfattende samling af kilder på nettet at finde på betalingsdatabasen www.ancestry.com - hele det enorme materiale der er samlet her er for en stor dels vedkommende indekseret. Eventuelle fejllæsninger og dem er der en del af kan korrigeres eftersom der overalt er adgang til en scannet udgave af kilderne, der giver umiddelbar adgang til meget væsentligt materiale hvoraf kun nævnes hvad jeg har benyttet i denne artikel: USA's folketællinger 1790-1930 samt en række lokale tællinger (f.eks. Nebraska 1885). Passagerlister New York 1820-1957; Boston 1820-1943; Baltimore 1820-1948; New Orleans 1820-1945. Passagerlister Hamburg 1850-1934. Grænseovergængere Canada-USA 1895-1956. US pasudstedelser 1795-1925. US indfødsretsprotokoller 1794-1995. Mandtal på amerikanske mænd 1917-1918 og 1941-1942 i anledning af første og anden verdenskrig. For nekrologer og andet i New York Times se <http://query.nytimes.com/>

Litteratur

Bender, Henning: Udvandring fra Nord-slesvig, Sønderjysk Månedsskrift nr. 7/8 1997.

Bender, Henning: Udvandring fra Bornholm, Bornholmske Samlinger, 2000, s. 103-124.

Bender, Henning: Udvandring fra Vejle Amt, Vejlebogen 2003, s. 32-44.

Bender, Henning: Udvandring fra Randers Amt, Historisk Årbog Randers Amt 2005, s. 8-23.

Bender, Henning: Udvandring fra Århus og Skanderborg amter, Hist. Årbog, Århus, 2007, s. 7-36.

Bender, Henning: Udvandring fra Thisted amt, Hist. Årbog, Thy og V. Hanherred 2009, s. 7-30.

Bender, Henning: Udvandringen fra Maribo Amt 1850-1914, Lolland-Falster Årbog 2009, s. 5-43.

Bender, Henning: Udvandring fra Lolland til Wisconsin 1847, Lolland-Falster 2010, s. 62-74.

Buk-Swienty, Tom: Den ideelle amerikaner. En biografi om Journalisten, Reformisten og Fotografen Jacob A. Riis, København 1905.

Hvidt, Kristian: Flugten til Amerika, 1971.

Kullmann og Ousager: Brasilianske forbindelser. Dansk virke i Brasilien gennem 400 år, 1996.

Kuparinen, Eero: An African Alternative, 1991.

Mulder, William: Homeward to Zion. The Mormon Migration from Scandinavia, 1957.

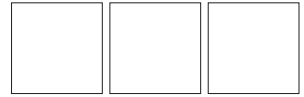
Pedersen, Erik Helmer: Drømmen om Amerika, 1985.

Pedersen, Erik Helmer: Pionererne, 1986
Riis, Jacob A.: The Making of an American, 1901.

Samuelson, C.W.: En Fodrejse i fire Verdensdele, 1861.

Det Danske Immigrantmuseum i Elk Horn, Iowa.

Amerikas danske immigrantmuseum:

Viser danske rødder og amerikanske drømme

Af Michele McNabb

Mellem de bølgende bakker fulde af majs og sojabønner i det vestlige Iowa, i den lille by Elk Horn, ligger Det Danske Immigrantmuseum. Det eneste nationale museum i de Forenede Stater, der samler og udstiller de danske indvandreres historie og deres materielle og sociale kultur, deres bosættelser i Amerika, deres kirker og institutioner og den dansk-amerikanske kultur, der har udviklet sig gennem de sidste 150 år.

I 1979 påbegyndte man de aktiviteter, der skulle skabe et museum med det formål at bevare den danske immigrationsarv. På det tidspunkt stod det nemlig klart, at den ældste generation af indvandrere fra »Den store immigrations bølge« (mellem 1880 og 1925) var ved at forsvinde. I 1983 valgte en undersøgelseskomité at anbringe museet i Elk Horn. En central by i et område, der blev tæt beboet af danske indvandrere fra sidst i 1860'erne. Elk Horns Lutheranske kirke donerede mere end 27 tønder land til en museumsgrund og kort tid derefter begyndte museet at tage imod donationer til samlingerne, medens mu-

Michele McNabb er bibliotekar på Family History & Genealogy Center, Det Danske Immigrantmuseum.

seet endnu arbejdede i en bygning på Elk Horns hovedgade. Museumsbygningen åbnede for offentligheden i juni 1994 og er blevet udvidet flere gange og har anskaffet yderligere 17 tønder land. I dag er der over 35.000 genstande i den permanente samling og mange af dem kan ses af besøgende i noget vi kalder et »visuelt opbevaringsrum«. Disse genstande rækker lige fra hjemmelavede landbrugsredskaber, værktøj og beklædningsgenstande, som indvandrerne havde på sig, da de ankom til USA, til det første klaver, som tilhørte den danske immigrant og entertainer Victor Borge. Museets faste udstilling, Across Oceans, Across Time, undersøger danske indvandreres og deres efterkommeres oplevelser fra ca. 1840 til nu. Hendes majestæt Dronning Margrethe II har været en af museets protektorer siden starten i 1979.

Udover den faste udstilling har museet

en eller to midlertidige udstillinger hvert år. De seneste har bl.a. været *From Postcards to Instant Messaging: Friends and Family Stay in Touch* (Fra postkort til SMS: Venner og familie holder sig i kontakt); *The Rescue of the Danish Jews* (Redningen af de danske jøder); *Victor Borge: A Centennial Celebration* (Viktor Borge - en 100 årsfejring); og *Church Basements and Children's Homes: Danish-American Missions Here and Abroad* (Kirkerum og børnehjem: dansk-amerikanske missioner her og i udlandet). Museet tilbyder også vandrestillinger til lokale organisationer og til museer og biblioteker i dansk-amerikanske samfund rundt om i hele landet.

Et nyere tiltag på museet er en serie af udstillinger, *Dansk-amerikanske kunstnere*, som viser mange forskellige kunstneriske genrer. Fra traditionelt papirklip (Cynthia McKeen og Annette Andersen) og billedkunst (Jens Carstensen og mor og datter Grethe Herlin og Lone Hansen) til moderne tekstildesign (Grethe Schioler) og installationskunst (Anni Holm). I sensommeren og efteråret 2011 sætter vi fokus på værker af den danske immigrant og sølvsmed Yngve Olsson (1896-1970), der har arbejdet sammen med Kalo Workshoppen i Chicago.

Der er flere andre bygninger, der er tilknyttet den centrale museumsbygning. På museets område er det Jens Dixens Hus, et

Bedstemors Hus tæt på Elk Horns centrum.

autentisk North Dakota-udflytterhjem, der var beboet af en omrejsende skolelærer og præst ved forrige århundredskifte. Bygningen fungerede også som skole for drenge på egnen. Huset blev flyttet til museet i 1999 og restaureret af Cedar Valley Danes, en af museets støtteorganisationer. En anden bygning er Morning Star Chapel, et meget lille kapel, der blev bygget af den indvandrede tømrer Charles Johann Walensky i 1951 og doneret til museet af hans familie efter hans død. Flere bryllupper har fundet sted i kapellet, hvor der blot er siddepladser til færre end ti personer!

I nærheden af Elk Horns centrum ligger Bedstemors Hus, en historisk, toetagers bygning i victoriansk stil opført i 1908 af indvandrerens Jens Otto Christiansen. Huset skulle egentlig have været en forlovelsesgave til den kvinde, Christiansen håbede at kunne gifte sig med, men hans frieri blev afvist og huset blev så lejebolig for flere indvandrerfamilier. I 1933 solgte Christiansen huset til Salems plejehjem for en dollar til gengæld for kost og logi indtil hans død - næsten 20 år senere! Huset blev overdraget til museet i 1990 og føjet til USAs nationale register over historiske steder i 1997. Det er åbent i sommermånederne og besøgende kan undersøge huset og se hvordan et typisk immigranthus i en mindre by så ud omkring 1910. Man kan se en video med husets og bygherrens historie og også deltage i en mængde forskel-

lige folkelige håndværk med lokale kunstnere.

Museets forskningsbibliotek, the Family History & Genealogy Center (FHGC), havde oprindeligt til huse i museets hovedbygning, men blev i 2003 flyttet til et lokale på Elk Horns hovedgade. Biblioteket understøtter museets udstillings- og uddannelsesaktiviteter og indsamler aktivt information og materialer om de mere end 350.000 danskere, der er indvandrere eller som har haft længerevarende bopæl i USA siden 1600-tallet, såvel som deres samfund, kirker, skoler, sociale organisationer og andre aktiviteter. Man kan også finde information om indvandringen til Canada og andre lande på det amerikanske konti-

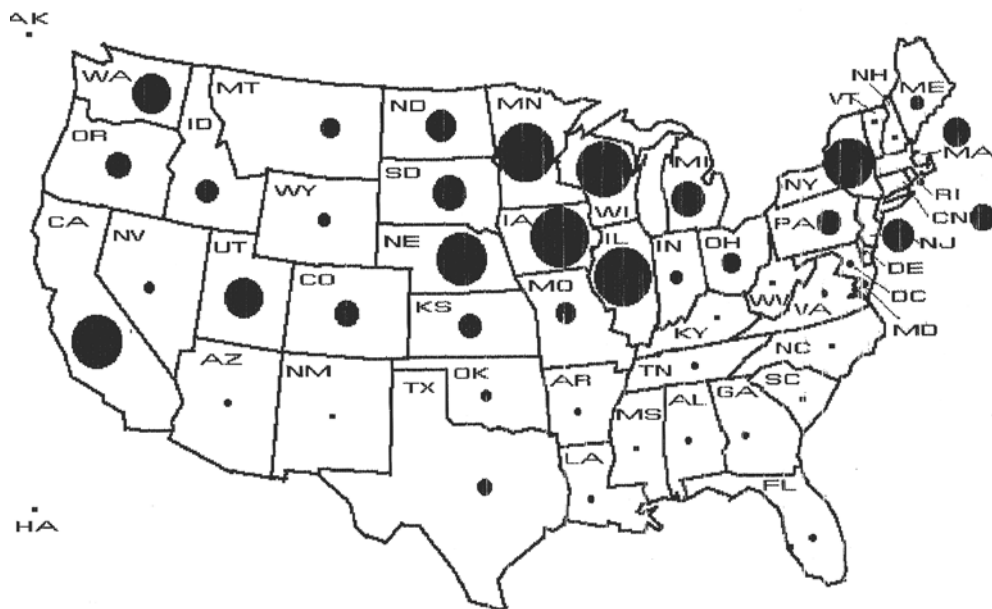
FHGC, museets arkiv og forskningsbibliotek på Elk Horns hovedgade.

nent. Biblioteket har mere end 4.000 bøger på dansk og engelsk i dets samling såvel som flere tusinde mapper om enkeltpersoner. Ud over en mængde forskelligt online materiale er der følgende materialer, der kan være af interesse for slægtsforskere:

- Museets mindetavler (for danske immigranter der mindes på museet af deres efterkommere).
- Danske immigranternes mapper med biografiske optegnelser.
- Offentliggjorte eller indsamlede familiehistorier, biografier, brevsamlinger og selvbiografier.
- Iowas og øvrige nationale nekrolog- og dødsannoncesamlinger.
- Det Danske Brodersamfund i Amerikas medlemsbøger (inkluderer loger i Corry, Pennsylvania, og Sheffield, Illinois, områder overvejende bosat af indvandrere fra Bornholm).
- Skandinaviens Stjerne (en Mormon-avis), 1851-1900.
- Bien (en avis), 1893-til nutiden.
- Dansk-amerikanske organisationers nyhedsbreve.
- Biografiske registre fra dansksprogede publikationer, som fx Danske i Amerika og Dansk almanak.
- Microfilmene, fotokopierede eller skannede kopier af dansk-amerikanske kirkearkiver (primært lutheranske).
- Abonnementer til Ancestry.com™, HeritageQuest Online™, Footnote™, GenealogyBank™ og andre databaser.

Danske slægtsforskere, der prøver at opspore slægtninge, der er udvandret, finder det ofte vanskeligt at finde relevante amerikanske arkiver, eftersom dokumenterne kan befinde sig mange forskellige steder på lokale (county), stat og nationale niveauer og måske kan befinde sig i både civile og kirkelige samlinger. De mest almindelige offentlige kilder, der kan bruges til at identificere amerikanske borgere, er følgende:

Den danskfødte befolknings størrelse stat for stat 1920.

Danish Brotherhood Death Index, 1916-1995

K

Name	Death Date	Age	Birthplace	Lodge #
Kofod, James L.	23-Oct-1929	68	Bornholm	171
Kofod, Johan P.	16-May-1936	66	Rønne	39
Kofod, Johan P.	16-Aug-1933	75	Copenhagen	49
Kofod, Otto	2-Dec-1970	75	Philadelphia PA	172
Kofod, Soren C. C.	21-Jan-1931	60	Aalborg	87
Kofoed, Emil A.	5-Dec-1945	58	Rønne, Bornholm	170
Kofoed, Hans J.	25-Nov-1932	63	Bornholm	18
Kofoed, Hans Otto	28-Aug-1966	82	Bornholm	39
Kofoed, Harold W.	26-Dec-1977	91	Bornholm	171
Kofoed, Herman A.	15-Apr-1954	73	Bornholm	171
Kofoed, Holger	15-Oct-1966	83	Rønne, Bornholm	248
Kofoed, Leo	10-Mar-1973	76	Bornholm	164

SAMPLE

Registration of Marriage

1. Full name of husband. *Christian Peterson*
2. Name of the father of said husband. *Adam Peterson*
3. Name of the mother of said husband. *Marren Petersen*
4. Occupation of said husband. *Salmon Keeper*
5. Residence of husband. *Manitowoc*
6. Birthplace of husband. *Denmark*
7. Full name of the wife, previous to marriage. *Wilhelmine Elizabeth Maria Wieman*
8. Name of the father of said wife. *Adolf Frederick Julius Wieman*
9. Name of the mother of said wife. *Dorothea Frederika*
10. The time when the marriage was consummated. *July 12, 1868.*
11. The place, town or township, and county, where the marriage was consummated. *Donnellville, Manitowoc Co.*
12. The color. *White*
13. By what ceremony consummated. *Justice of the Peace*
14. Name of the person pronouncing marriage. *Mathias Kattenhofer*
15. Residence of person last named. *Adelphi Manitowoc Co.*
16. Name of person signing the certificate. *Mathias Kattenhofer*
17. Date of certificate. *July 12, 1868*
18. Date of registration. *July 13, 1868*

STATE OF WISCONSIN) SS
COUNTY OF MANITOWOC

I, Robert B. Brandl, Register of Deeds of Manitowoc County, State of Wisconsin, do hereby certify that I have carefully compared the within copy of

Marriage Record of CHRISTIAN PETERSON & WILHELMINE ELIZABETH MARIA WIEMAN

recorded in Volume 2 of Marriages Page 169
with the original on record in this office and that the same is a true and correct copy of the same and every word thereof, exclusive of any confidential information. Witness my hand and official seal at Manitowoc, this 18th day of November, A.D. 1982.*Robert B. Brandl*
Robert B. Brandl, Register of Deeds
Manitowoc County, Wisconsin

Eksempler på arkivalier fra arkivets samlinger.

- Dødsattester og begravelsesoplysninger, inklusive bedemandsarkiver.
- Avisnekrologer og dødsannoncer, gravstensinskriftioner.
- Vielsesattester og -ansøgninger.
- Konfirmations-, fødsels- og dåbsoptegnelser (Lutheranske kirkebøger er specielt værdifulde).
- Avisannoncer vedrørende 40- eller 50-års bryllupsdage og runde fødselsdage. Lokale ugeaviser er specielt værdifulde, da de har små stumper information om enkelt personer eller familier, såsom hvem der er på besøg hos hvem, hvem der er ved at tage en tur tilbage til Danmark osv.
- Nationale, tiårige folketællinger fra 1930 og bagud (folketællingen fra 1940 bliver tilgængelig i april 2012).
- Statens folketællingsstatistikker (nogle, men ikke alle, stater har glimrende 5-årige folketællinger, der supplerer de nationale folketællinger).
- Intentionserklæringer (om at blive amerikansk statsborger) og naturaliseringsansøgninger for fremmedfødte mænd over 21 (før 1920) og alle fremmedfødte individer efter 1920. Før 1920 blev mindreårige børn og hustruer automatisk amerikanske statsborgere, når det mandlige familieoverhoved blev naturaliseret. Drengbørn, der havde nået voksenalderen, måtte dog selv ansøge i deres eget navn.
- Amts- og byhistorier i områder med bosættelser.
- Det Danske Brodersamfunds optegnelser.
- Personnummer (Social Security) ansøgninger (Systemet påbegyndtes i 1935. Personnummer-dødsregistret, det såkaldte Social Security Death Index, indeholder, selvom det er omfattende, ikke alle der er døde, kun dem der har fået udbetalt Social Security begravelsesunderstøttelse).
- Værnepligtsregistrerings-, militærtjeneste- og begravelsesoptegnelser for Første Verdenskrig, Anden Verdenskrig og nogle senere konflikter.
- Optegnelser om jordenes ejerforhold, inklusive »landerhvervelsesdokumenter« (Homestead files), materiale vedr. bebyggelse samt kort over ejerskabsforhold.
- By- og amtspersonregistre og telefonbøger inklusive landmandstelefonbøger fra det tidlige tyvende århundrede.
- Online kilder såsom Ellis Islands ankomstlister (New York City-ankomster 1892-1924), og USGenWeb (<http://usgenweb.org/>) for de områder hvor familiemedlemmer boede.

FHGC tilbyder danske oversættelsestjenester såvel som forskningsassistance til både danskere og amerikanere, der er interesseret i at spore deres rødder eller komme i kontakt med fjerne slægtsmedlemmer. Derudover workshops om en række emner der relaterer sig til dansk slægtsforskning, emigration og immigration. Information om disse tjenester og prisskemaer såvel som generel information om slægtsforskning kan man finde på den del af museets hjemmeside, der hedder Bibliotek & Slægtsforskning.

I september 2010 blev de to danske landsbyer Elk Horn og Kimballton valgt til at blive en del af Iowas Great Places program. Med i forslaget til dette projekt er udviklingen af Jens Jensens Prærielandskabspark på museets område. Parken vil følge og markere den danske indvandrer og landskabsarkitekt Jens Jensens filosofi og kunstneriske visioner. Han var skaberen af mange af Chicagos berømte parker. Parken vil blive forsynet med lokale træer og planter og inkludere et »tingsted«, en såkaldt »council ring«, som er et kendetegn for Jens Jensens havelandskaber. Første del af dette projekt vil blive påbegyndt i efteråret 2011.

Eksempler på billeder af danske gravsteder i arkivets samling.

Museet deltager i de lokale festivaler, der markerer Elk Horns danske arv, som f.eks. Tivolifesten (den sidste weekend i maj), Skt. Hansaften og Julefesten (sent i november), såvel som årlige festivaler i de forskellige dele af landet som Scandinavian Day Festival (Elgin, Illinois), folkemøderne ved Danebod i Tyler, Minnesota, den Skandinaviske Hjemkomst Festival (Morehead, Minnesota), og Danish Days (Orange County, California) samt andre særlige lejligheder som RAGBRAI, et årligt cykelløb gennem Iowa fra Mississippifloden til Mississippifloden.

Som de fleste museer i Amerika modtager det Danske Immigrantmuseum ingen offentlig støtte og eksisterer derfor overvejende på baggrund af medlemskaber og donationer. Almindelige medlemmer af museet modtager fordele så som gratis adgang til museet og FHGC samt forskningsassistance og varer i museumsbutikken til favørpris. Medlemmer, der giver et større beløb, har adgang til at »Se vores samling«, gå i dybden med de genstande, arkivalier og bøger der findes på museet og i biblioteket.

Museet og FHGC er altid interesseret i at modtage information, dokumenter og fotografier om danske indvandrere (også dem der vendte hjem igen.)

Alle der er interesserede i at vide mere om museet og dets aktiviteter - på afstand - kan gøre det på følgende måder:

- www.danishmuseum.org (med sider både på dansk og engelsk) der indeholder almindelig information og viser eksempler fra samlingerne.
- Museets Facebook og YouTube sider.
- E-news, et gratis månedligt elektronisk nyhedsbrev.
- Slægtsforskningsspørgsmål kan stilles til genealogy@danishmuseum.org (på engelsk) eller til librarian@danishmuseum.org (på dansk).
- På www.elkhorniowa.com findes mere information om Elk Horn og festivalerne.

Det Danske Immigrantmuseum, et af fem nationale, etniske museer i Iowa, ligger midtvejs mellem Iowas hovedstad Des Moines og Omaha, Nebraska, lige nord for hovedvej 80 (I-80), en af de trafikale hovedårer, der krydser USA og det er derfor nemt tilgængeligt for turister.

Kom og besøg os når I er i Amerika, vi vil meget gerne give jer en stor dansk-amerikansk velkomst!!

Mindefotokollage fra Jamestown, First Lutheran Church, 1898, foto A.N. Camp. ES.

De sendte billeder hjem

- udvandrerrhistorie på en anden måde

Af Ann Vibeke Knudsen

På min væg har i mange år hængt en fotokollage fra 1897. Den forestiller 58 unge konfirmander af begge køn med deres unge præst i midten. I hjørnerne forneden har fotografen indsat oplysninger om billedet. Man kan dels læse, at det er et konfirmationshold fra 1898 fra »First Lutheran Church«. Fotografen er A.N. Camp, fra byen Jamestown i staten New York. Af teksten til højre fremgår det, at kollagen er en slags mindetavle til erindring om den unge Pauline M. Anderson, der kun blev 14 år, 4 måneder og 12 dage gammel. »Tell them to meet me in Heaven« står der med religiøs undertone. Rent fototeknisk er det et fint stykke fotohåndværk. Billedet er købt på et loppemarked i Østerlars for en del år siden - og dermed slutter sådan set dets historie.

Til gengæld blev min nysgerrighed vakt, ikke bare for at finde ud af, hvorfor sådan et billede fra Jamestown var havnet i Østerlars, men tillige finde ud af noget om de mange, desværre ofte anonyme amerikanske portrætter, man støder på i gamle fotoalbums og i antikhandlernes rodekasser. Min viden om den bornholmske udvandring var på det tidspunkt, da jeg fandt billedet, ikke særlig stor (det var før Hen-

Ann Vibeke Knudsen, arkitekt fra Kunstakademiet i København. Museumsinspektør på Bornholms Museum fra 1982, museumsleder samme sted 1996-2010. Siden forfatter og redaktør af kulturhistoriske bøger og artikler.

ning Bender havde skrevet sin første artikel om den bornholmske udvandring i Bornholmske Samlinger), men billedet blev indledningen til en granskning af denne historie set gennem billederne - og jeg skal love for det var som at gå på skattejagt - eller man kunne mere passende i denne sammenhæng sige, at det var det rene guldgraveri!

Vi kan se af de mange breve, der er blevet sendt hjem af udvandrerne, at der ikke så sjældent fulgte portrætter med. Brevene er en rigtig god kilde til vores viden om den enkelte udvandrers forhold, men billederne fastholder på en anden måde erindringen om den der udvandrede - de giver os et visuelt, ordløst, historisk tidsbillede, de taler til os på en anden måde end ordene gør det. De udvandrede ville med billedet - og man tog selvfølgelig sit pæneste tøj på

I den fine stue på Lillegård i Vestermarie hang i mange år dette billede fra 1899, hvor man i baggrunden ser et tærskværk med forspand på 20 heste, i forgrunden en landbrugsvogn med to heste forspændt. Det var sendt hjem af morbror Julius Ipsen, der udvandrede i 1872, 17 år gammel til La Salle i Illinois, en af bornholmerkolonierne. Familien Ipsen flyttede senere til Oakland i Californien. Den fine træramme er skåret af sønnen på Lillegård, Oluf Lyngberg. BM 974. Foto Niels-Holger Larsen.

når man gik til fotografen - vise familien derhjemme, hvor godt det gik, selv om det ikke altid var den skinbarlige sandhed. Og billedet var vigtigt for den nære familie. Det var jo ikke sikkert, man nogensinde så hinanden igen. Nu kunne billedet blive sat i et album eller en ramme, og så var det som om en del af den udvandrede var derhjemme.

Fotografiets opfindelse og første udvikling falder sammen med udvandringens start og kulmination. I de tidligste år, 1840-50'erne, var det kostbart og dermed ikke så almindeligt at få taget sit portræt. Dertil kom angsten for den ukendte tek-

nik, som en gammel udvandrer havde udtrykt således: »Han ville ikke lade sig fotografere, da han mente det ville blive hans død, en tanke som ikke var sjælden at møde hos gamle folk«¹. Men fra 1870'erne var den fotografiske teknik veludviklet, man vidste hvad det drejede sig om og samtidig var det blevet økonomisk overkommelig for de fleste af få taget sit portræt. Det at blive fotograferet blev et modelune og man indrettede tilsvarende sit hjem med indrammede fotografier overalt, på vægge, borde, reoler og hvor man nu kunne finde plads. Fotoalbummet lå fremme på bordet i den fine stue.

I denne artikel er det billederne fra disse stuer og albums jeg undersøger, analyserer og grupperer. Det er helt afgørende, at disse som regel anonyme billeder, er forsynet med fotografernes navne og adresser. Eller andre oplysninger. Fotografiernes bagsider er med deres litograferede reklamer i sig selv et stykke kulturhistorie, som kan bruges i udvandrerhistorien.

Med et - i virkeligheden aldeles utilstrækkeligt - grundlag på knap 250 portrætter af udvandrede og ca. 50 andre billeder, i det følgende kaldet »fotosamlingen«, registreret dels i offentlige samlinger på Bornholm, dels privatejede og dels samlet op forskellige steder, skal jeg forsøge at give et billede af udvandrerhistorien ved hjælp af især portrætfotografiet - og vise, hvilke historier billedsamlinger kan kaste af sig². Historien vil primært være koncentreret om den bornholmske udvandring, der som i resten af Danmark fandt sted fra omkring 1850 til op i 1920'erne³. Rent fotografihistorisk inddeler jeg perioden i tre dele: 1840-1860, de tidligste fotografier i forskellige teknikker, sammenfaldende med fotografiets og for så vidt udvandringens barndom. 1860-1900, visit- og kabinetkortfotografierne med fotografernes navne trykt på kartonerne, som billederne er monteret på. Disse billeder falder sammen med udvandringens kulmination og det er altså især billeder fra denne periode, jeg har benyttet. Endelig ca. 1900-1920'erne, årene med de billige postkortfotografier og det første amatørfo-

tografi. Postkortfotografierne var stadig professionelle, men deres billeder blev snarere taget som snapshots og de er meget mere uformelle, minder om de tidligere tintypes eller ferrotypier, som også blev fremstillet helt frem til årene omkring 1900. Postkortfotografierne fremstilledes endnu i 1920'erne, hvor folk ikke sjældent selv begyndte at fotografere og fik kopieret deres billeder på postkortkarton.

Udvandringen fra Bornholm var stor. Procentvis formentlig størst i Danmark i forhold til indbyggerantal⁴. Derfor finder man også ofte portrætter af udvandrede i gamle, bornholmske fotoalbums. Umiddelbart ser det dog ud til, at det ikke er i gårdejernes, købmændenes og embedsmændenes fotoalbums, man finder udvandrerbillederne. Man finder dem i albums fra landarbejderfamilien og sømands-, fisker-, håndværker- og industriarbejderfamilierne. Men, som altid, ingen regel uden undtagelse.

Gør man et forsøg på at analysere billedmængden, kan man hurtigt konstatere, at de unge mænd er i overtal, at helt unge mennesker generelt er i overtal, at kvinder er mere »sjældne« og at ældre og gamle næsten ikke er til stede, men at der er nogle få småbørn og babyer. Indtrykket svarer ganske godt til de undersøgelser, der er foretaget for udvandringen generelt⁵. Med billedmaterialet kan man i modsætning til det skrevne ord også danne sig indtryk af fysiognomi, mode, klædedragt, frisurer etc. Altså helt enkelt hvordan så en indvandrer ud, hvordan så mennesket ud? Kan man så danne sig et entydigt billede af det? Svaret er selvfølgelig nej, men alligevel giver de mange billeder tilsammen et stærkt indtryk af de mange modige og eventyrlystne mennesker, der kastede sig ud i en uvis fremtid.

1 Danske i Amerika, I s. 253.

2 Grundlaget for udarbejdelsen af denne artikel, består (sept. 2011) af følgende antal amerikanske billeder: 1 daguerreotypi, 4 vitrotypier, 10 ferrotypier, 1 voksdug. Visit- og kabinetkort: Alabama 1, Californien 78, Colorado 5, Connecticut 1, Illinois 23, Indiana 4, Iowa 10, Kansas 1, Massachusetts 10, Minnesota 11, Nevada 6, New Jersey 3, New York 36, North Carolina 9, North Dakota 1, Ohio 2, Oregon 2, Pennsylvania 22, South Dakota 1, Texas 3, Utah 1, Wisconsin 14.

3 Bender, Hvidt og Helmer Pedersen.

4 Bender og Didriksen.

5 Bender og Hvidt.

Vestermarieboen, Christoffer Folkmann, alias William Howard, 1823-1899, blev gift i Californien med Caroline Kolmer i 1855. Ved den lejlighed blev de forevige af en amerikansk daguerreotypist. Billedet skiller sig ud fra artiklens øvrige billeder, dels ved at være det eneste amerikansk fremstillede daguerreotypi vi pt. kender af en bornholmer, dels ved at det er forblevet hos efterkommerne i Amerika. Christoffer Folkmann var sømand og slog sig ned i Californien da guldfeberen var på sit højeste. Hans historie hører ikke til de kedelige!¹⁶ Privateje.

Ifølge giverne forestiller disse billeder Hermann Peter Grønlund og hans hustru Petrea f. Møller i Nexø, som emigrerede til Amerika i 1860'erne. De var født henholdsvis i 1835 og 1833 og arbejdede begge i Rønne, som henholdsvis malerlærling og tjenestepige ved folketællingen i 1855. De har sendt vitrotypier hjem til familien på Bornholm. Vitrotypiet var en teknik, der efterfulgte daguerreotypiet, og de forveksles ofte med daguerreotypier. De brune reliefmønstrede rammer af gutta perca (en art naturgummi, den tidligste form for plastik) med forgyldt passepartout omkring portrætterne er typisk amerikanske. Foto Niels-Holger Larsen. BM.⁷

De ældste billeder

Det er oplagt at benytte de mange bevarede udvandrerbilleder til også at få noget at vide om fotonhistorien. Og her har vi meget mere fast grund under fødderne.

Fotografiets spæde begyndelse finder vi i Frankrig i januar 1839. Da annoncerede Louis Daguerre sin banebrydende og virkelig fantastiske opdagelse: nu kunne man fastholde et billede - måske også snart et portræt - på en sølvblank kobberplade. Den franske stat købte opfindelsen og gjorde

den tilgængelig for alle - næsten alle. Daguerre nåede at få eneret på opfindelsen i England, hvor en anden mand, Fox Talbot, også snart gjorde sig gældende med en fotografisk opdagelse, papirnegativet. Daguerres kobberplader var unika, Talbot kunne fremstille mange billeder fra sine negativer. Talbot fik verdenspatent på sin opfindelse, men forlangte en høj pris hvis nogen ville udnytte den, hvorfor den i første omgang ikke blev »allemandseje«. Det gjorde derimod Daguerres fotografiske proces; i efteråret 1839 offentliggjorde han

6 Beretningen om Christoffer Folkmann og hans eventyrlige liv, se: <http://www.kulturarvbornholm.dk/site/280/>, BØA 1975/35. Portrættet kunne ligne et vitrotyp, som daguerreotypier ofte forveksles med.

7 BM 2008, oplysninger i museumssagen, hvoraf også fremgår, at Petra Møller var møster til James F. Oisen, som opholdt sig i Kina/Korea i mange år og som testamenterede sine samlinger til Bornholms Museum. Oisens forældre ligger begravet i Warren, PA, jvnf. artiklen om Hagemann i Amerika s. 122. (Rent fototeknisk er det usikkert om billederne forestiller dette ægtepar, Grønlund og ikke en lidt ældre gren af familien.)

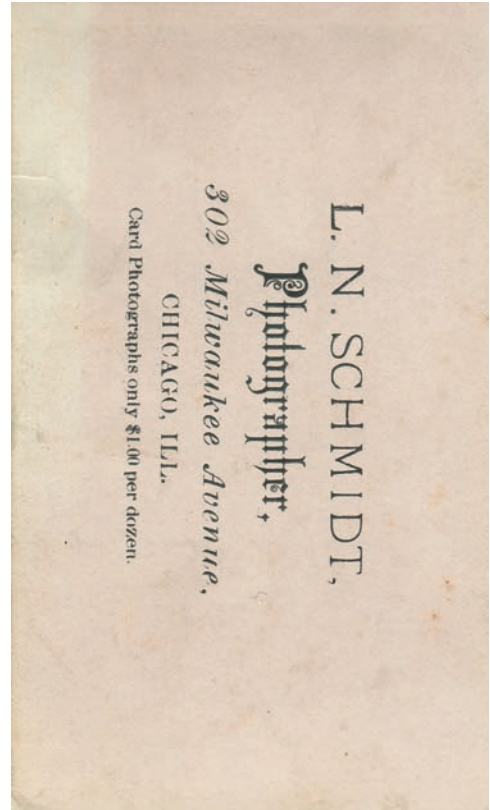

To små vitrotyper (dvs. at en fotografisk hinde er fastgjort på bagsiden af et glasstykke og dækket med sort maling el. lign.). De sarte billeder blev fx indsat i såkaldte amerikanske Union Cases, æsker fremstillet af et materiale bestående af schellak og fint savsmuld og forsynet med fløjlsfor. I midten er det Lars Nicolaj Rømer, 1836-1900, nederst hans hustru, svenskfødte Jane Johnson (Rømer) 1845-1933, de blev gift i 1861, hvilket daterer billederne. Bornholms Museum har to fotoalbums og flere ferrotypier samt et pannotypi (fotografi på voksdug, jvnf. herunder) fra samme familie. (Se også s. 12 og s. 96). Foto Niels-Holger Larsen. GM.

Øverst til venstre: Et pannotypi, foto på voksdug, med en fornøjelig opstilling af den ene af Rømer-brødrene, H.P. Rømer. Dernæst tre ferrotypier; på amerikansk »tintypes«: Først de to brødre, Lars Nicolaj og Hans Peter Rømer. Kvinden med de to børn og den stående mand er desværre ukendte, men fra bornholmske fotoalbums. Billederne er alle unika, pannotypiet er retvendt, ferrotypier er spejlvendte som daguerreotypier. BM 322.

en vejledning i fremstilling af det, der efterhånden kom til at hedde »daguerreotypiet«. Han underviste også i processen i Paris. I løbet af ganske få år havde tusindvis af mennesker lært sig at daguerreotypere og »daguerreotypisterne« spredte sig over det meste af verden som ringe i vandet⁸.

I Amerika var der næsten ikke grænser for de muligheder, en daguerreotypist havde. Det var nok dyrt at lade sig afbilde, men det var nyt, spændende, meget moderne og attraktivt - og kunder var der trods alt mange af. Amerika brødfødte et meget stort antal daguerreotypister - og de

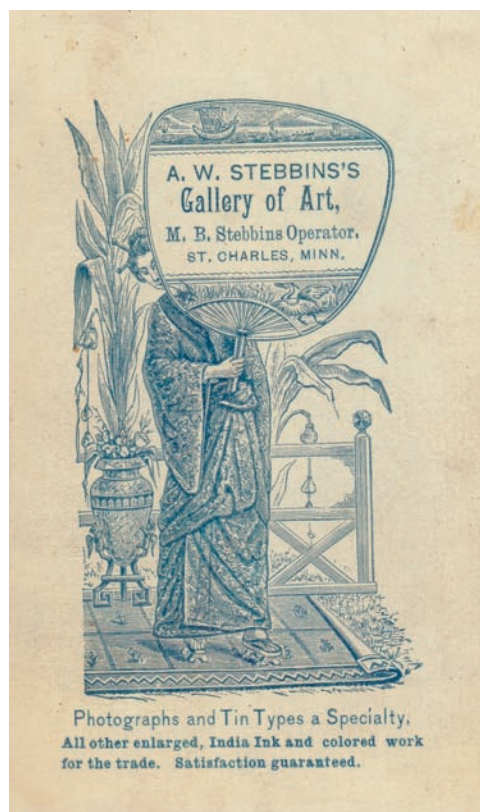
udviklede og fortsatte denne form for fotografering til langt ind i 1850'erne⁹.

De fototekniske opfindelser fulgte hurtigt efter hinanden. Man opfandt en våd kollodiumproces, hvorved man meget billigere kunne fæstne sit motiv på bagsiden af en glasplade, det kaldte man ambrotypi i Amerika, vitrotypi hos os og det blev lynhurtigt rigtigt moderne og meget eftertragtet - fordi det var noget billigere end daguerreotypiet, og fordi billederne i modsætning til dem kunne fremstå retvendte. En anden opfindelse, pannotypiet, gjorde det mere holdbare voksduge anvendeligt

8 Dette er selvfølgelig en meget forenklet gennemgang af fotografiets historie, som er velbeskrevet i litteraturen - og tilgængelig på nettet, fx: <http://www.photo-gallery.dk/fotohistorie/historie>

9 Newhall, Ochsner

På de ældste visitkortfotos er personen fotograferet stående, som om man netop var kommet på visit. Her er to billeder af unge kvinder, som ellers er i undertal i forhold til mændene i fotosamlingen. Til venstre kvinde fra Chicago, foto L.N. Schmidt og kvinde fra St. Charles, Minnesota. ES.

som bundlag for den fotografiske hinde. Samme teknik er ferrotypiet (som er spejlvendt), hvor en lakeret jernplade gøres lysfølsom med den våde kollodiumhinde. Især denne proces, der synes at have været nem og billig, blev meget almindelig i Amerika og ganske mange af disse ofte uformelle og gerne humoristiske »tintypes« er sendt hjem. Ferrotypierne blev fremstillet helt frem til årene omkring 1900. De kostede ikke ret meget, man kunne få dem med sig med det samme, dvs. de var typiske markedsvarer og de var til at sende hjem i modsætning til de sartere og dyrere daguerreotypier og vitrotypier, der

skulle være indrammet¹⁰. Men i 1850erne begyndte papirbillederne for alvor at vinde indpas. Først efter den engelske Talbotmetode, de såkaldte kalotypier, kopieret på saltpapir. Men fra sidst i 1850erne også kollodiumglasnegativer, som man kunne fremstille uendeligt mange papirkopier efter på et albuminpapir¹¹. Og det var i virkeligheden her, fotografiet som allemandseje tog sin begyndelse.

¹⁰ Andrew Danemann: Not on your Tintype, Northern Light Gallery, 2007

¹¹ Newhall, Ochsner

Et desværre beskåret kabinetkort fra Helena, Montana. Otte unge mennesker har skillinget sammen for at få råd til at gå til fotografen, og sikkert til favørpris få fremstillet en pæn stak kopier af dette billede, som de kunne sende hjem til familierne på Bornholm. Desværre ukendte, men fra bornholmsk album. ES.

Den fotografiske pionertid var ovre, da visitkortet, små papirbilleder, ca. 6x10 cm, fremkaldt på albuminpapir og monteret på karton, blev almindelige først i 1860erne. Fra da af har vi bevaret uendelig store mængder portrætter. Sidst i 1860erne dukkede kabinetkortet op, ca. 10,5 x 16,5 cm, og i de sidste tyve år af 1800tallet var det især det større portræt, der blev sendt hjem. Man tog sig godt ud på et kabinetfoto! De

er langt de mest almindelige. Produktionen toppede i perioden ca. 1890-1900, hvor det fabriksfremstillede fremkaldepapir så dagens lys. Det er i disse ca. 40-50 år, vi især finder de mange billeder af de danske udvandrere, der sendte billeder hjem, men det er de billeder, der desværre som regel er anonyme, men dog med fotografens navn og adresse og dermed den geografiske placering på plads.

Postkort og amatør billeder fra 1900'erne

Visit- og kabinetkortæraen er slut, når vi når på den anden side af århundredskiftet 1900. Der bliver stadig fremstillet få, professionelle fotografier, gerne monteret på mørkt karton. Men nu er det mest almindelige det billigere og knap så formelle postkort, der ligesom ferotypiet kunne fremstilles som et »instantphoto«, som man kunne tage med sig med det samme. Måske ligefrem af de kanonfotografer, der fra da af fandt sig et levebrød, hvor det var muligt.

Ægteparret øverst til højre er »steget« på Chicago Express'en. Postkortet er fra skibsfører P. Chr. Dich's samling, NM. 1910-20'erne. Familien Kofoed (fra Aaker) fotograferet i Jamestown, NY, alene og med deres førstefødte i barnevogn. Billedet til venstre er det eneste fotografi i fotosamlingen af en person med briller. BM.

To amatørfotos, formentlig fra La Crosse, Indiana. En indvandrerfamilie, »husets herre«, farmeren med sin elegante hestevogn, samt kvinder og børn foran det nydelige lille blok-hus. Formentlig fra 1920'erne. BØA 1985-08.

Ægtepar fra La Crosse, Indiana. Fotograferet af Nye o. 1920. BØA 1985-08.

Amerikaneren George Eastman, 1854-1932, var Kodaks grundlægger og amatørfotografiets far. Det var hans ambition at alle mennesker skulle kunne fotografere nemt og billigt. Han var iderig og fabelagtig til sin markedsføring og i løbet af 1880'erne lykkedes det ham både at præ-

sentere en rullefilm og et nemt betjent bokskamera, som i løbet af nogle få årtier gjorde fotograferingen til allemands-eje.¹²

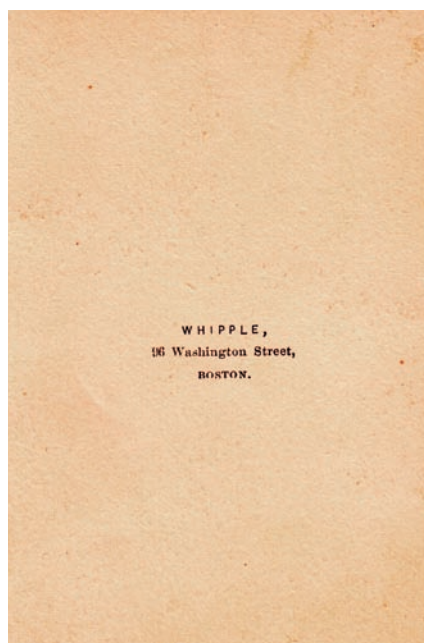
12 Newhall s. 89

Amerikanske fotografer - nogle fotofyrtårne

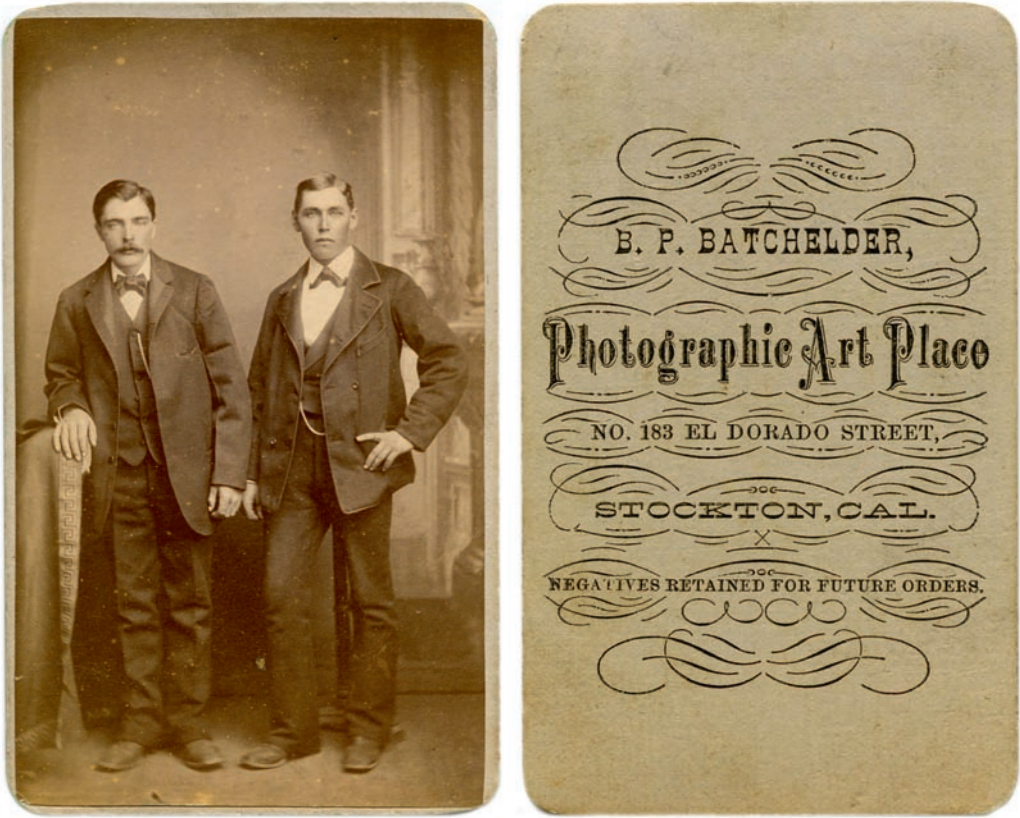
Tre »store« amerikanske fotografer kunne være Samuel Morse, 1791-1872, der - foruden at være kendt for sit morsesystem - besøgte Daguerre i Paris og introducerede daguerreotypiet i USA. Mathew Brady, 1822-1896, der fotodokumenterede den amerikanske borgerkrig og Ansel Adams, 1902-1984, der bl.a. var en fremragende landskabsfotograf og hvis fotografier derfor var med til at sikre store naturområder med fredninger.

Kabinetfoto. Karakteristisk gengivelse af to unge mænd, for hvem verden synes at stå aldeles åben. Fotografen er afroamerikanske James Presley Ball, 1825-1904. Helena, Montana. ES.

Visitkortfoto med fotografens navn på bagsiden. Ung mand fra Boston, 1870'erne, staten Massachusetts. Fotograf John Adams Whipple, 1822-1891. Fra bornholmsk fotoalbum. ES.

Visitkortfoto med tilhørende bagside. To herrer i Californien i 1870'erne. Fotograf Benjamin Pierce Batchelder, 1826-1891, Stockton. Fra bornholmsk fotoalbum. ES.

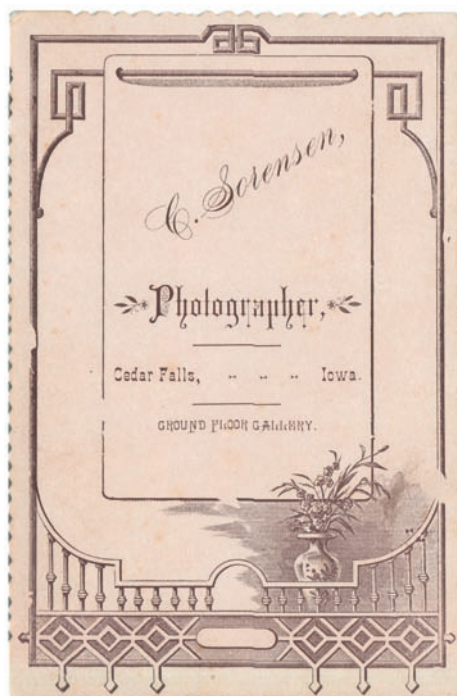
Disse kendte fotografers arbejder finder man ikke i danske udvandrersamlinger. Men mindre kan gøre det. John Adams Whipple, 1822-1891, (portrættet af den unge mand s. 71) var den første der fremstillede kemikalier til daguerreotypier i Amerika, han daguerreotyperede som den første månen og en stjerne sammen med en videnskabsmand og tog patent på forskellige fotografiske metoder. Benjamin Pierce Batchelder, 1826-1891, (visitkort fotografiet af to unge indvandrere uden hat) var en respekteret daguerreotypist, ambrotypist og fotograf. Han arbejdede i Boston 1844 og var i Californien fra 1850. Indi-

mellem var han bl.a. i Australien.¹³ Endelig James Presley Ball, 1825-1904, (kabinetkortet s. 71 af to unge mænd med hat) anerkendt afroamerikansk fotograf, modstander af slaveriet og dygtig forretningsmand og i dag fremhævet for sin indsats på alle disse områder. Alle tre er omtalt i amerikansk fotolitteratur og kan findes ved søgning på nettet.¹⁴

¹³ Palmquist

¹⁴ Newhall

Kabinetfotos af danske fotografer: Ung kvinde, et »memento mori, memory card«. (Det var amerikansk skik at fremstille denne type billeder af afdøde.) Fotografen var Claus Sørensen, Cedar Falls, Iowa, f. o. 1847, udvandret 1883. ES.

Danske fotografer i Amerika

I årene 1868-1908 udvandrede ca. 200 danskere, som opgav at være uddannet som fotograf, til Amerika¹⁵. Et overraskende stort antal. Mange var ganske unge, der var både mænd og kvinder (30 heraf var kvinder, fotograffaget var et tidligt kvindefag). Man kan formode at flere kalder sig foto-

Her en ung mand, fotograferet af Anton Rohde fra Chicago, f. o. 1852, udvandret 1882 fra Helsingør. ES. ►

¹⁵ Det danske Udvandrerarkiv, <http://www.emiarch.dk>. Med ordet fotograf får man 305 poster. Herfra kan man trække folk med svensk, russisk eller anden baggrund, fotografer der rejste flere gange og fotografer der slog sig ned andre steder i verden.

Et barn i en kurvestol fotograferet af Michael J. Madsen, Chicago. BØA.

Formentlig også et mindefoto for en afdød kvinde. Fotograf N.B. Andersen, Redwood Falls, Minnesota, aktiv som fotograf 1884-1912. ES.

graf, selv om de blot har været ansat hos en fotograf som medhjælper, retoucher eller lignende og det er formentlig de færreste der har skabt sig en fremtid som selvstændig fotograf i Amerika. Til gengæld kan andre udvandrere have uddannet sig i fotograffaget på den anden side af Atlanten og have etableret selvstændige atelierer. Men har der været en dansk fotograf i den by eller det county (amt) man boede i, var det et godt valg for mange udvandrere, der ønskede at blive fotograferet, og som måske ikke talte det engelske sprog særlig godt. I hvert fald er der, i den relativt lille samling der er dokumenteret her, dukket mindst fire danske fotografatelierer op, som det bl.a. ses af billederne her, og der er flere

fotografier af samme fotograf. Også nordmænd og svenskere slog sig ned som fotografer og deres billeder dukker også op blandt de hjemsendte portrætter. Det kan være svært at afgøre, hvilken nationalitet en »Hanson« (som fotograferede ægteparret Johnson i Modesto i 1890'erne) og mormonen Anderson (som der er billeder af i samlingen s. 93) har haft.

De danske fotografer i Amerika er et stykke ubeskrevet dansk pionerhistorie, som det kunne være interessant at se mere på!¹⁶

16 Ochsner. I Fotografer i og fra Danmark 1986 findes lister over danske fotografer i andre verdensdele.

Staterne - hvor slog de sig ned?

Det første man kan gøre med en stak billeder er at konstatere, at de faktisk grupperer sig geografisk, svarende til favoritdestinationerne generelt for udvandrerne. Den første større gruppe af udvandrere var en lille flok mormoner, der rejste til Utah. Derfra er der dog næsten ikke bevaret billeder (kun et i samlingen). Da den bornholmske udvandring for alvor tog fat sidst i 1860'erne rejste bornholmerne først og fremmest til staterne New York og Pennsylvania. Senere flyttede de vestover, mange slog sig ned i Illinois, især i Chicago og La Salle. Nogle få bornholmere slog sig ned i staterne Iowa, Minnesota, Wisconsin og Colorado (s. 32). Rigtigt mange fortsatte helt ud til vestkysten og slog sig ned i det solrige Californien. Selv om man, som det er pointeret flere gange, ikke kan bruge en så lille samling statistisk, fordi det er så tilfældigt hvad der er gemt, så giver det et forbavsende korrekt billede af udvandringstendenserne og modsvarer fint de officielle, statistiske tal, som man kan læse ud af politiets udvandrersprotokoller og andre kilder¹⁷.

I det følgende vises nogle få eksempler på portrætter fra de stater, hvorfra der er bevaret flest billeder. Det er først Wisconsin, Illinois, Iowa, Massachusetts og Minnesota. Sidst staterne New York, Pennsylvania og Californien som der er særlig mange billeder fra, fordi der tilfældigvis er bevaret nogle usædvanlige fotoalbums fra disse tre stater. Disse albums omtales senere.

Wisconsin

Wisconsin var langt ind i 1860'erne danskernes stat i Amerika, især hvad angår

Kabinetkort fra bornholmsk album: Et udvandrerpar med dokumenter, er det mon papirer på deres nyerhvervede jord, som de har gjort sig fortjent til takket være Homesteadloven? Fra Oconto, 1880-erne.

landbefolkningen¹⁸. Racine county var danskernes »højborg«, Racine den mest danske by i USA¹⁹ og i 1900 var der ud af en befolkning på ca. 45.000 lidt mere end 3.600 danske²⁰. Der var dansk skole, danske ugeblade, danske foreninger, et indre missionsk »Luther College«, et alderdomshjem og et væld af danske forretningsindhavere mm. (Se billederne af bornholmske Anna Sonne fra Racine s. 118).

I fotosamlingen er der, som det ses, også billeder fra byerne Oconto i county'et af samme navn og Oshkosh i Winnebago

¹⁷ Bender

¹⁸ Helmer Pedersen

¹⁹ Do. s. 174

²⁰ Do. s. 125

En ung mand fra Oshkosh, 1890'erne, fra det vestlige Wisconsin. Flere af de amerikanske fotos har nærmest overdådigt litograferede bagsider med reklame for fotografen og »Artistic Photography« annoncerede man gerne med.

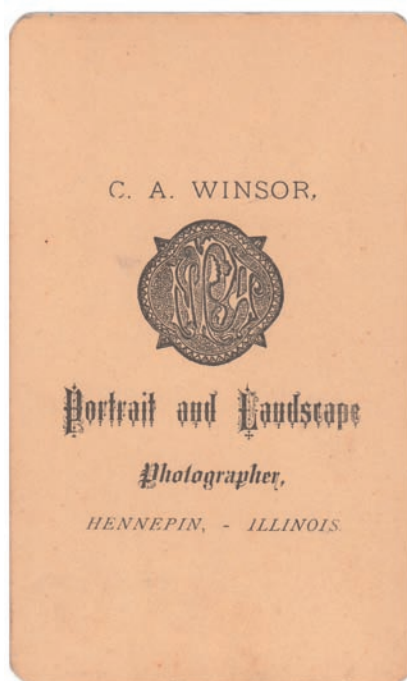
County, begge med større danske bosættelser, samt fra Green Bay og Lacrosse.

Udvandrerdatabase angiver, at 92 personer udvandrede fra Bornholm med Wisconsin som slutdestination. Mere end ti af dem tog henholdsvis til Racine, Oshkosh og Milwaukee. (Det samme tjek er foretaget på de øvrige stater der vises billeder fra. Det giver ikke et korrekt tal for udvandringen til den pågældende stat, men dog retningslinjer for bornholmernes favoritdestinationer.)²¹ I fotosamlingen er der 14 portrætter fra Wisconsin.

²¹ At Henning Benders tal er noget anderledes skyldes, at han udnytter mere statistisk materiale i sine beregninger, end de der findes i udvandrerdatabase, <http://www.emiarch.dk>

Illinois

Staten Illinois, specielt med storbyen Chicago, var ligeledes en af danskernes, ja skandinavernes (og tyskernes), foretrukne stater. Der er da også mange billeder i samlingen fra byer i denne stat. Først og fremmest fra Chicago, men også bl.a. byerne Peru og La Salle (begge La Salle County) og Hennepin. I byen Mc Nabb (der er ingen billeder fra denne by) i Amerikas mindste county Putnam sydvest for Chicago, anlagde en gruppe bornholmere sidst i 1850'erne en bebyggelse. Endnu i 1918 boede der 250 danske i county'et, mest bornholmere. Et portræt af en mand fra byen Hennepin i samme county kunne være en

Visitkortfoto (for- og bagside) af bornholmer (?) fra byen Hennepin i Putnam County, hvor flere bornholmere slog sig ned så tidligt som sidst i 1850'erne. Fra bornholmsk fotoalbum, BØA 2004-16. To kabinetfotos af et ægtepar fra Peru, La Salle County, med rigtig mange indvandrede bornholmere. De er fra albums fra Dalshøj, Aakirkeby, BØA 1993-20.

◀ *Kabinet- og visitkort fra Chicago. Omkring Milwaukee Avenue boede 2/3 af Chicagos ca. 6.000 danske i årene 1870-1890. Men byen var svenskerens største by i Amerika, 145.000 omkring 1900, ca. 15.000 flere end i Sveriges næststørste by, Göteborg (men der var næsten fire gange så mange tyske indbyggere i Chicago)*²³. Fotografen William J. Ahlborn til venstre kunne være svensk, selv om han kalder sit atelier for Berlin Studio, foto 1886-1894. Det er en bornholmsk udvandrer ved navn Niels Jensen, han har forevigtet, BM 3561. Den ukendte person i arbejdstøj er fotograferet i december 1889. ES. Billedet af den unge mand ved stolen tilhører Gudhjem Museum og er fra ca. 1880.²⁴

bornholmer²². I samlingen er der især portrætter fra Chicago, La Salle og Peru.

Udvandrerdata-basen angiver, at 1056 personer udvandrede fra Bornholm med Illinois som slutdestination. Knap halvdel havde Chicago som destination, derefter kom La Salle, Pontiac, Peru og Piper City. I fotosamlingen er der 29 portrætter fra denne stat.

Iowa

Som det så tydeligt fremgår af flere artikler i denne publikation, var staten Iowa danskernes favoritstat i Amerika. Det er da også her, man i dag finder danske immigranternes museum, arkiv og bibliotek (s. 50), og det er i denne stat, man finder en produktiv dansk fotograf, C. Sørensen, Carl Sørensen, som ovenfor beskrevet. Fotosamlingen rummer da også billeder fra forskellige byer i staten, selv om staten ikke synes at have hørt til bornholmernes favoritdestinationer.

To kabinetfotos fra staten Iowa. Øverst bornholmsk kvinde, fotograf P.F. Saul fra byen Humboldt, ES. En lille børneflokk, fotograf I.M. Askren, byen Casey, fra Dalshøj i Aakirkeby, BØA 1993-20.

22 Danske i Amerika I s. 382

23 http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Chicago

24 Chicago Photographers

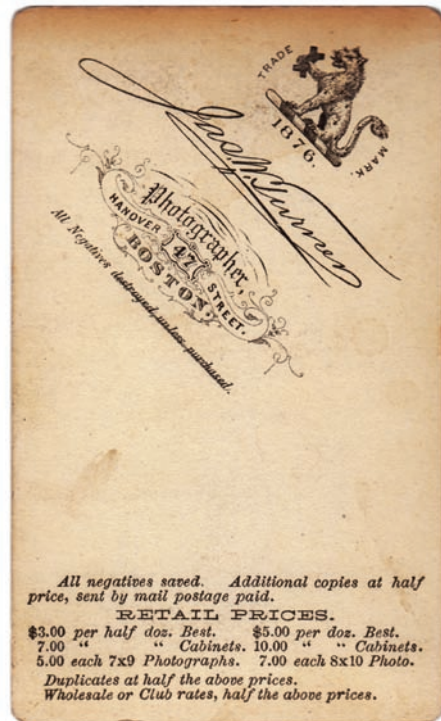
Mindefoto for en afdød, fotograf W. Beltz, byen Atlantic, Iowa. ES.

Udvandrerdatabasen angiver, at 184 personer udvandrede fra Bornholm med Iowa som slutdestination. De mest populære destinationer var Clinton, Anita og jernbanecentret Council Bluffs. I fotosamlingen er der 10 portrætter fra denne stat, også fra Cedar Falls og Forest City.

Massachusetts

Massachusetts med storbyen Boston var en af de tidlige indvandrerbyer i Amerika. Med skibsforbindelse Liverpool-Boston er mange indvandrere kommet denne vej ind i USA - og nogle har selvfølgelig slået sig ned i staten. De billeder fra denne stat, der er registreret i fotosamlingen, er af lidt ældre dato end portrætter fra andre stater. Men det kan jo være et tilfælde!

Visitkortfotos, for- og bagsider, formentlig fra 1870'erne, fra Boston og East Cambridge. Annie synes at være navnet på den lille pige. Billederne er fra samme uidentificerede bornholmske fotosamling. Læg mærke til, at fotograf Turner, som det fremgår af teksten på bagsiden, egentlig havde besluttet sig for at destruere alle sine negativer, medmindre folk betalte for dem - men fortrød det igen. ES.

Udvandrerdata-basen angiver, at 139 personer udvandrede fra Bornholm med Massachusetts som slutdestination. 14 havde forskellige mindre byer, bl.a. Rockport og N. Eastern som slutdestination, resten Boston, formentlig fordi man valgte denne slutdestination for så at tage videre til hvor man nu skulle hen. Det er interessant at se, at i hvert fald 20 stenhuggere tog til Massachusetts, flere af dem svenskere, og de kom næsten alle fra Allinge-Sandvig med den store stenindustri ved Hammeren. Endnu en facet på den bornholmske stenindustri's historie. I fotosamlingen er der 10 portrætter fra denne stat, fra byerne Boston og East Cambridge.

Minnesota

Minnesota var en af de store skandinaviske indvandrerstater. I byen Redwood Falls havde den danske fotograf N.B. Andersen sit atelier og staten fik sit første andelsmejeri i Clarks Grove²⁵ - blot for at nævne to danske foretagender.

Udvandrerdata-basen angiver, at 153 personer udvandrede fra Bornholm med Minnesota som slutdestination. Mindst 30 tog til hovedstaden Minneapolis, resten til mange forskellige destinationer, men flest til St. Paul og Red Wing. I fotosamlingen er der 11 portrætter fra denne stat, flest fra Minneapolis, men også fra Moorhead og Wilmar.

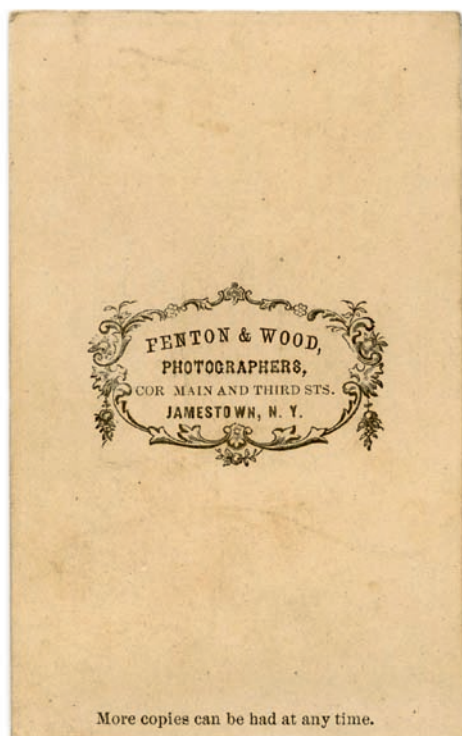
²⁵ Danske i Amerika s. 271

Kabinetfotos af unge mennesker fra Minnesota, 1880'erne. Fotograf Halvor P. Eggan, Minneapolis, var måske nordmand? Fotografen Carl Overland i Belgrade må næsten også have haft nordisk baggrund, men hvilken vides ikke, ligesom G.A. Carlson i Wilmar, der dog nok har haft svenske rødder²⁶. På det sidste billede ses Marie Margrete Holm fra Bornholm. ES og (sidste foto) i privateje på Bornholm.

26 Directory of Minnesota Photographers: <http://www.mnhs.org/people/photographers/index.htm>

Visitkortfoto herover fra brødrene Rømers album (s. 96), fotograf Fenton & Wood 1860'erne, og kabinetkort til højre, fotograf Fenton & Andruss 1880'erne, af to unge mænd - formentlig bornholmere - begge fra Jamestown. BM 322x34 og BØA 1995-28.

New York, byen og staten

Brooklyn i Kings County er den mest befolkede af New York Citys fem bydele. Bydelen var uafhængig indtil 1898, og den var en hollandsk grundlagt by ved navn »Breuckelen«. Den har i dag sorte ghettoer samt jødisk, italiensk og spansk talende kvarterer. Og en gang et stort skandinavisk kvarter ved Bay Ridge.²⁷

²⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Brooklyn

To udvandrerpår, en børneflokk på fem - og en præst, alle boende i Brooklyn, formentlig flere af dem i det skandinaviske kvarter, Bay Ridge. Uidentificerede danske indvandrere. ES.

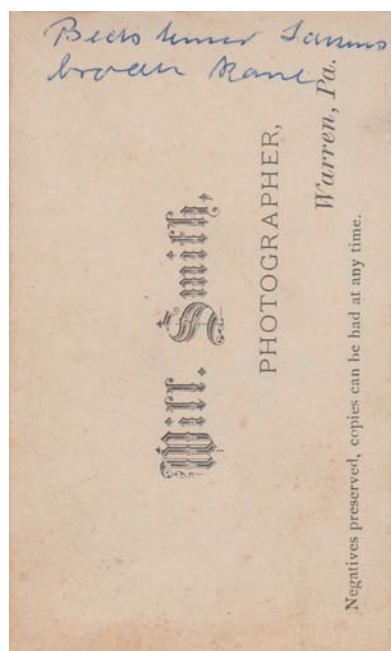

Udvandrerdatabase angiver, at 2606 personer udvandrede fra Bornholm med New York som slutdestination. Jamestown er omtalt mange gange som bornholmernes favoritdestination og det understreges af udvandrerdatabase der fortæller, at 222 personer udvandrede til Jamestown, blot 22 til 11 andre byer, resten, 2362, til New York City. Det betyder, at mange må have angivet byen New York som slutdestination i deres udvandrerpapirer, men at den blot i virkeligheden var mellemstation for en videre færd ud i landet. Ligesom Boston i Massachusetts, Chicago i Illinois og San Francisco i Californien.

I fotosamlingen er der 36 portrætter fra New York, heraf 20 fra New York City og Brooklyn, 11 fra Jamestown og resten fra Elmira, Troy og Olean.

Pennsylvania

Ung mand fra Philadelphia, foto Pratt. En andengenerationsamerikaner fra McKeesport, fotograf J.A. Remmert, begge kabinetkort fra 1890erne og fra bornholmske samlinger, ES. Ung kvinde, visitkortfoto, fra bornholmerkolonien Warren, »Bedstemor Larsens Broderkone«, står der som anvendelig oplysning for efterkommerne bag på billedet. 1870erne. BØA 1996-28.

Warren i Pennsylvania, som kun ligger nogle få km fra den anden bornholmerhøjborg, Jamestown i staten New York, er også en af de byer, hvorfra der er billeder i forskellige samlinger. Desværre - som sædvanligt - uden andre oplysninger end fotografernes navnetræk. Af de bevarede fotos kan vi se, at der bl.a. også må have boet bornholmere i byerne Sheffield sydøst for Warren, i hovedstaden Philadelphia og McKeesport.

Udvandrerdatabase angiver, at 490 personer udvandrede fra Bornholm med Pennsylvania som slutdestination. 252 havde Warren som mål, 51 Philadelphia, 30 Houtzdale, 31 Corry og ellers nogle få i flere andre byer, det ser ud som om bornholmerne spredte sig mere her, bortset fra de der tog til Warren. I fotosamlingen er der 22 portrætter fra denne stat, flest fra Warren, efterfulgt af Philadelphia og Sheffield.

Californien

Californien er godt repræsenteret i fotosamlingen. Først og fremmest fordi Gudhjem Museum ejer et ret enestående album, især med portrætter fra Modesto, en af bornholmerkolonierne i Californien. Men ud over det finder man ofte billeder fra Californien, især fra San Francisco. Et udtryk for, at mange danske indvandrere drog mod vest. Da først de transkontinentale jernbanelinjer var anlagt var det, som om strømmen af immigranter fortsatte mod vest, og bornholmerne var ingen undtagelse, således som det fremgår af flere artikler i denne publikation (fx Bender s. 10, Lorna Koford Wallace s. 130 og Svend Aage Møller s. 234).

Udvandrerdatabase angiver, at 452 personer udvandrede fra Bornholm med Californien som slutdestination. De fleste, 108, skulle til San Francisco, sikkert en mellemstation som de andre staters hovedstæ-

Kabinetkort af barn fra Merced s. 86 øverst, foto Edwards, Modestoalbummet, GM. Visitkortfoto fra et af Rømeralbummene (s. 96) af ung mand, fotograf Vaughan, San Francisco, BM 322x35 og herover kabinetkort med ukendt kvinde, foto Kervel, Fresno, ES.

der. Modesto tiltrak, på grund af indsatsen af bornholmeren James Johnsons (s. 39 og 99) næstflest, 63 personer. Sacramento kom ind på en tredje plads med 55, Fresno og Suisun hver 25. Også byerne Merced, Stocton og San Jose havde bornholmsk indvandring. I fotosamlingen er der 78 portrætter fra denne stat, flest fra Modesto pga. Modestoalbummet og mange fra San Francisco.

Hvor mange og hvordan så de ud - udvandrerne?

Når man arbejder med mange slags billeder når man efterhånden til et punkt, hvor det er portrættet, et menneskes ansigtsudtryk, der gør størst indtryk, især når kombinationen af fotograf og portrætteret går op i en højere enhed. Mange af fotosamlingens portrætter udtrykker en viljestyrke, som ikke kun kan være resultatet af en dygtig fotografs indsats. Man fornemmer,

at her er det folk der er gået foran. Ud af ca 250 fotos er 120 portrætter af unge mænd (under ca. 40 år), ældre mænd - eller ældre kvinder - ses ikke. Unge kvinder kommer ind på en anden plads med 51 portrætter, derefter 31 par og endelig 45 småbørn, ofte en baby (den førstefødte?) og så billeder af en blandet børneflokk. På de ældste portrætter synes de mere modne mænd generelt at være langskæggede, når vi når op i 1890erne er den glatragede mand - evt. med et lille fikst overskæg - åbenbart sagen. Brillen er fraværende. Kvinderne har uden undtagelse langt, opsat hår og var på den tid altid iklædt lange skørter med et kjoleliv, en slags jakke. Mændene i et kjole- eller jakkesæt med vest. Hovedbeklædningen er ikke kedelig, fx tillægger mændene sig hurtigt den bredskyggede amerikanske hat. Man kan få meget ud af at analysere og følge modens udvikling fra 1860ernes visitkort frem til 1920ernes fotopostkort - men det vil føre for vidt her.

Viljestyrke, gå på mod, usikkerhed, nysgerrighed. Man kan opfatte billeder på mange måder, man kan fejltolke og den dygtige fotograf har haft stor betydning for det færdige resultat. Men alligevel skinner et menneskes personlighed som regel igennem i portrættet. Den modne herre til venstre (han har i hvert fald rundet 30 år, men generelt ser udvandrerne ældre ud end de er) fra Indiana udtrykker et solidt mod på tilværelsen. Det gør den unge kvinde fra Emporia i Kansas også, hun er ganske ung og har store forventninger til sin tilværelse. De tre unge fra Iowa, sikkert et par og en søster, udtrykker vel snarere den usikkerhed og reserverthed overfor alt det fremmede, som mange ganske unge udvandrere givet har været plaget af. Billederne fortæller også om hår, skæg og mode, skulle man fotograferes, skulle man se ordentlig ud, så de derhjemme kunne se det gik godt. Visitkortet fra Kansas, foto L.S. Page, Emporia²⁸ herover er ældst, fra 1870'erne, de to andre er kabinetkort af Felix Schanz, Fort Wayne, Indiana og Elder, Forest City Iowa fra 1880'erne. ES.

28 Flints Hills Genealogical Society newsletter, Vol. 16, p. 3, Issue 1, (Jan-Feb-Mar) 2000. »Photographers of Emporia - 1870-1930«

En lille kærnefamilie fra Baker City i Oregon på USA's vestkyst. På Østkysten, så langt fra Oregon som muligt har disse tre veninder i staten New Jersey syd for New York City taget opstilling hos fotografen. De har nydt at lade sig forevige i deres fineste tøj, med kjoler og hatte efter sidste mode. Sidste billede er et fotopostkort af fem unge indvandrere, det er fra ca. 1910-20, altså en 20-30 år yngre end de fleste af de billeder, der er vist her. Man kan lægge mærke til, at hvor herrerne tidligere forsøgte sig med sløjfelignende pynt i skjorten, så er slipset nu endegyldigt slået igennem ligesom den bredskyggede hat er lagt væk til fordel for kasket eller blød filthat. (Jvnf. ferrotypien af de fem indvandrere på forsiden af denne publikation). Gruppen her er fra Brooklyn, N.Y. ES.

E PLURIBUS UNUM

P. Sorensen

ARTISTIC
PHOTOGRAPHER.
Portrait Studio.

308 MAIN STREET
CEDAR FALLS
IOWA.

GROUND FLOOR.

DUPLICATES CAN BE HAD
AT ANY TIME.

REG. U. S. PAT. OFF.

Artistic Photographer?

Rigtig mange amerikanske fotografer kalder sig »Artistic Photographer«. Janteloven har været et rart ukendt begreb i et land som Amerika, og der var ingen grund til at skjule sine evner, hvis de netop gik i kunstnerisk retning. Den danske fotograf C. Sorensen kaldte sig også »Artistic Photographer«. Men levede sikkert som alle andre af sit »Portræt Studio«. Der er - med en enkelt undtagelse - ikke et billede af de mere end tohundrede, der er gennemgået i forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel, man ville betegne som et kunstværk. Formentlig ville et sådant billede heller ikke havne i tilfældige kasser og albums, men blive værdsat på anden vis. Men hvornår bliver et portræt kunst? Flere af de amerikanske fotografer kalder sig kunstnere, men deres portrætter er næsten uden undtagelse jævnt eller godt håndværk. Man levede af at tage portrætter, udført enten af fotografen selv eller hans assistenter. Bliver et portræt kunst når det gør indtryk på os på en særlig måde? Når det hæver sig op over det almindelige og trivielle? Når man kan aflæse andre historier i billedet? Det vil nok altid være en diskussion værd. Kabinetfotografiet af mormonfotografen George Edward Anderson s. 93 er et godt bud på et billede, der kan noget mere. Det er samlingens bedste billede²⁹.

De andre!

Man leder nærmest forgæves efter Amerikas indfødte befolkning, indianerne, i billedsamlingerne. Det eneste billede, der er dukket op, er af en paiute-indianerpige fra

Nevada, der er ved at vaske tøj. Fotograferet af Sage Brush Art Co. 1897.

Landets mange kinesiske arbejdere, hvad enten det var de tusindvis af jernbanearbejdere, minearbejderne i Nevada eller kineserne i ghettoerne i Californien, er også fraværende i bornholmske samlinger af amerikanske billeder - bortset fra et portræt af en ung kineser fra The Carbon Studio, Carson City, Nevada. Begge er fra det samme bornholmske album.

Heller ikke Amerikas sorte befolkning er repræsenteret i de lokale samlinger. Det nærmeste vi er kommet, er billedet af den afroamerikanske fotograf James Presley Ball fra Montana (s. 71), men han, eller hans assistent, har stået bag kameraet og på billedet, der er vist i denne artikel, er det formentlig danskere der er blevet forevigt.

Det tætteste vi i denne publikation kommer på »de andre« er i Caroline Petersens beretning om togrejsen fra Warren i Penn-

²⁹ I denne sammenhæng er det værd at bemærke, at hvor fotografiet som kunstart hurtigere slog igennem i Amerika, varede det meget længe, vel først efter Anden Verdenskrig, før fotografiet fik tilsvarende status i Danmark

sylvania til San Francisco i Californien i 1878. Hun beskriver noget benovet, hvordan hun og veninden får serveret te på en restaurant af en sort tjener. Og hun bemærker, da de er kommet længere ind i landet, hvordan indianerne flokkes om toget for at tigge eller handle sig til nogle småmønter og hun omtaler de kinesiske jernbanearbejdere. Hun skriver i sin dagbog, som sikkert er en kladde til et brev til forældrene hjemme i Nexø (man kan næsten »høre« hendes bornholmske accent): *»Troer I ikke det er interessant at se Negere, Indianere og Chinesere og hvide Folk paa engang? for det synes jeg nu.«* (s. 138).

Også mormonerne regnede man blandt de andre. I hvert fald så de fleste med inderlig forargelse på deres levevis, som jo dengang indebar at man accepterede flerkoneri. I udvandrerarkivet får man kun 25 personer, som udvandrede fra Bornholm

til Utah i årene fra 1869 til 1908. (Udvandringen startede allerede i 1853 og det reelle tal var væsentlig højere, jvnf. Henning Benders opgørelse s. 24). De fleste skulle til Salt Lake City, men også et par personer til Provo City, hvorfra det her viste billede stammer. Billedets proveniens er ukendt. Til gengæld bærer det måske prisen som det bedste billede i samlingen, og en eftersøgning af fotografen og hans virke fortæller da også om en anerkendt fotograf - om end anerkendelsen tilsyneladende først kom efter hans død og vel til dels skyldes, at hans efterladte glasnegativer, i alt ca. 30.000, blev reddet for eftertiden og sikret af Brigham Young University i Utah.

Andersons familiemæssige baggrund kender vi ikke, men han var født i Utah i 1860 og forældrene må have været blandt nogle af de tidligste mormonindvandrere. Det er nærliggende at tro, at han havde nordiske rødder.

Han hedder George Edward Anderson og er anerkendt for sit portrætfotografi og for sin dokumentation først og fremmest af befolkningen i Utah, men også bebyggelsen, jernbanebyggeriet, minedriften og mormonernes kirke- og tempelbyggerier.

Han var i lære hos en dygtig fotograf, etablerede sit eget fotoatelier sammen med sine brødre, Adam og Stanley Anderson i Salt Lake City. I 1886 flyttede han arbejdspladsen til Manti og i 1888 til Springfield, Utah. Han var rejsefotograf og fotograferede i mange byer i Utah, som her i Provo City. Døde i 1928. Det som er interessant for os er, at »George Edward Anderson Photograph Collection« giver et enestående billede af mormonernes verden. På hjemmesiden kan man bladere i 14.000 identificerede billeder, og der dukker hurtigt danske - og bornholmske - navne op blandt portrætterne.³⁰

30 <http://lib.byu.edu/digital/anderson/>

Andet end portrætter

Der har været mange sidegevinster i forbindelse med eftersøgningen af amerikanske portrætter. Andre spændende og hidtil ukendte billeder er dukket op, både i offentlige samlinger som Bornholms Museum, Bornholms Ø-arkiv, Gudhjem og Nexø Museer, og som her i Byforeningen Svaneke's Venner. Billederne har ført et mere eller mindre upåagtet liv - det er først

når man overordnet begynder at interessere sig for en bestemt gruppe af billeder, at de kan placeres i en sammenhæng. Også i private samlinger er der dukket disse genrebilleder op, og mon ikke andre spændende fotografier kommer frem af gemmerne med dette fokus på udvandringens billedside? Flere af de nyfundne billeder er benyttet i forskellige artikler i denne publikation.

◀ Et fantastisk billede af en udflugtsvogn i Wisconsin. Bag på billedet står: Milwaukee, Wis. Aug 24th 06. Der er ingen andre oplysninger om billedet, men da heldigvis dem. Der kan findes »tilsvarende« billeder på nettet i amerikanske samlinger, dvs. samme hestevogn, men med andre mennesker. Formentlig havde firmaet en aftale med en fotograf, der forevige de selskaber på tur i vognen. En dygtig fotograf, der - i mørkekammeret - har fået de folk, der sidder i mørke bagerst i vognen, med på billedet. Fotografen er ukendt. Fra Byforeningen Svane-kes Venner - vi tror det er bornholmere på udflugt!

Et næsten klassisk billede af nybyggeren, farmeren, i sin fine amerikanske hestevogn med de store, lette hjul foran sit hjem. Fotograf, person og sted er ukendt. Nedenunder et indvandrer-byhus i New York City, fotograferet af S. Marksville, »Architectural, Mechanical and Landscape Photographer«. Begge fra samme bornholmske samling. ES.

Er det overhovedet muligt at sætte navne på?

Der er fremstillet portrætter i visitkort- og kabinetkortfotografiets æra i svimlende antal. Men det er desværre mere reglen end undtagelsen, at billederne er anonyme. I disse digitale tider, som i denne sammenhæng slægtsforskere drager stor nytte af, er der mange der forsøger at få sat navne på de navnløse portrætter. Der findes utallige hjemmesider med ukendte billeder - overalt - og det ser ud til, at netop ihærdige slægtsforskere får identificeret billeder til stor glæde for mange mennesker. Men det er jo naturligvis promiller af de store mængder af billeder der identificeres. Man kan jo så spekulere på, om nogle af de digitale billedgenkendelsesprogrammer efterhånden udvikles, så de bliver endnu bedre end i dag til at koble billeder sammen, men det kræver naturligvis, at man også får lagt billeder af navngivne personer ind i nogle databaser³¹. Det forekommer i dag at være en næsten umulig opgave. Til gengæld har interessen for billederne fra fotografiets portrætuldalder, 1860'erne til ca. 1910 aldrig været større og dermed er interessen også for det anonyme portræts værdi væsentligt forøget - når det vel at mærke er forsynet med et fotografnavn og en geografisk destination eller andre oplysninger.

Eksempler på udvandreralbums fra New York og Californien

Eftersøgningen af amerikanske portrætter har også ført med sig, at upåagtede albums i offentlige samlinger er blevet støvet af og sat ind i en større sammenhæng.

Rømer i staten New York

To albums fra Rømerfamilien er spændende, dels fordi de, på baggrund af mængden af undersøgte fotos, kan bestemmes som de ældste »amerikanske« fotoalbums

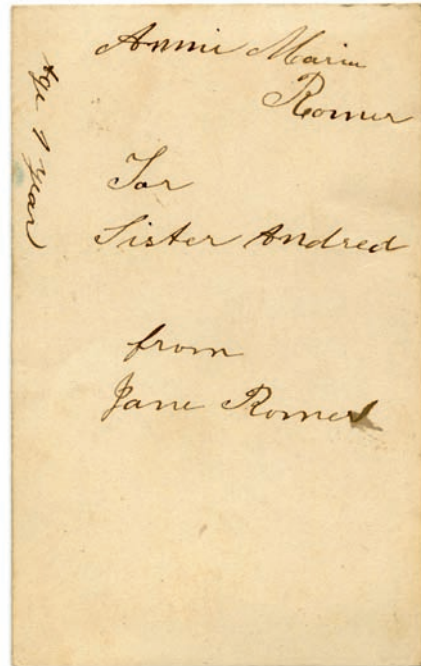

31 Man kan med et vist udbytte more sig med portrætgenkendelse i gratisprogrammet Picasa

Visitkortfotos af fire unge mænd fra Rømerbrødrenes albums. Øverst til venstre er det P. Keller (foto signeret), alias Morten Peter Kjølner; der blev gift med brødrenes søster, Andrea. Han står ved en overdækket plint, foto M. Carpenter, Warren, PA. Den unge mand, der står ved en vase, er fotograferet af Young & Co, som har trykt gadenavn, men ikke bynavn, bag på billedet. En ukendt fotograf har foreviget den unge mand ved en udskåret stol med hatten på stolesædet og herren ved en klunkestol er fotograferet af J.C. Brewster & Co, Virginia, Nevada. Det er tidlige, typiske visitkortfotos, hvor man står op, iført sit overtøj, som om man netop var kommet på visit. Fotograferne havde lang eksponeringstid, så kunderne måtte alle støtte sig til et eller andet, men samtidig har de en såkaldt nakkestøtte bag sig, den anes som en ekstra skygge bag fødderne på alle fire herrer.

Andrea Rømers niece, Lars Nikolaj og Jane Rømers datter i Andreas' album: »Annie Marie Rømer, Age 1 Year For Sister Andrea from Jane Rømer«. Portrættet nederst til venstre forestiller Jane Rømer. Til højre en lille ferrotypi af H.P. Rømer.

på Bornholm. Og dels, fordi de sammen med andre billeder og arkivmateriale fra samme familie, er med til at fortælle en historie om tidlig bornholmsk udvandring og foretagsomhed i et nyt hjemland.

De to albums har tilhørt smedefamilien Rømer fra Rønne, brødrene Lars Nikolaj, 1836-1900, og Hans Peter Rømer 1842-1900, i staten New York (se Henning Benders artikel, hvor Rømerhistorien er belyst s. 12). De er begge med dedikation, det ene til Andrea Rømer »from her Brothers in America«, det andet til »Peter Keller Friendly Remembrance from John Rømer 1868«. Peter Keller er det amerikanske navn for Peter Kjølner. Han var gift med Andrea Rømer, som var født 1839 og en søster til de to brødre. Peter Kjølner havde været møller i Rønne³², men var udvandret som 22 årig i 1858 til Amerika. Han må være vendt tilbage omkring 1868, i hvert fald blev han gift 1. november 1868 med Andrea.³³ De to albums er fremstillet samtidigt og begge har identiske fotos af de to brødre Rømer. Måske har Peter Kjølner fået det ene album som afskedsgave? Måske er de to albums en bryllupsgave fra Andreas' brødre. Hans Peter Rømer (kaldte sig det mere engelskklingende John Rømer i Amerika) var den yngste af de to smedesvende, der begge slog sig ned i staten New York, først i Gowanda, hvor de etablerede en øksefabrik, senere flyttede de fabrikken til Dunkirk. H.P. Rømer var på Bornholm omkring 1869 og havde måske disse albums, de fine vitrotypier, ferro- og pannotypierne (s. 64 og 65) og andre gode sager med som gave til familien.

Som de to albums fremtræder i dag, er der i Andreas album blot fotografier af to

børn, (det ene barn er afbildet herover) de to brødre og en ung mand i Californien (s. 12 og 86). Ellers blot portrætter taget af bornholmske fotografer. Det andet album er næsten fyldt, der er 34 portrætter af unge mænd og blot tre kvinder. De er næsten alle fra staterne New York og Pennsylvania, formentlig også flere af de portrætter, der ikke har fotografisignatur. Der er fire unge mænd fra Indiana, Ohio og Nevada - og et ungt par fra guldgraverbyen Ballarat i Australien (s. 188). Om end de fleste portrætter er anonyme, så har vi et homogent billede formentlig af udvandrede bornholmere i 1860'erne - før 1868. De to albums tilhører Bornholms Museum og er en gave fra efterkommere af familien Rømer.

Fotoalbum fra Modesto

Et lige så spændende album dukkede op på Gudhjem Museum³⁴. Nu er vi kommet næsten så langt vest på som muligt, til Modesto i Californien og vi er tidsmæssigt rykket ca. 20 år længere frem. Men her er vi desværre på en vis måde endnu mere på bar bund, for vi har ingen oplysninger overhovedet om albummets herkomst eller for den sags skyld om personerne i det! Det som i første omgang gjorde det interessant var, at det næsten udelukkende var fyldt med billeder af udvandrede og altså især til Modesto. (Normalt vil et fotoalbum kun indeholde mellem to og ti billeder af udvandrede.) Men alligevel er det lykket at få en smule styr på albummets herkomst. (Albummet er en gave til Gudhjem Museum fra boet efter Svend Åge Jensen, Havn, Hasle).

32 Folketællinger og slægtstavle fra familien Frantzen, tilhører Bjørn Bjørnsen, Rønne

33 Kirkebøger for Rønne 1862-1873, <http://www.sa.dk/ao/SoegeSider/Kirkeboeger.aspx>

34 Tak til Philip Kofoed, Fotohistorisk Selskab, for at have gjort opmærksom på dette album.

Slidt, medtaget og skjoldet. Men flot indeni med velbevarede billeder. Den unge mand på albummets første opslag synes at spille en rolle i albummets skjulte historie. Ham støder vi på flere gange. GM. Foto Niels-Holger Larsen.

Der er 110 billeder i albummet, de 96 monteret i albummet resten er løse. 35 er ikke amerikanske, fortrinsvis bornholmske. Ikke færre end 75 er amerikanske. Heraf er fem ferrotypier, 42 visitkort, 17 kabinetkort, resten postkort m.fl. størrelser. Denne gennemgang for at give et indtryk af mængden af billeder. De amerikanske billeder i albummet er anonyme og uden årstal, blot på et, et visitkortfoto af en kvinde, står der »1880, 25 Aar«. Ved hjælp af de bornholmske billeder kommer vi nærmere: et par af G. Støckels fotografier kan, ved hjælp af hans bevarede protokoller, bestemmes som værende købmand og skomagermester i Gudhjem Esper Hansen, f. 1842 i Husum og hustru Nikoline Kathrine Jensen f. i Østerlars o. 1847 med fire børn, dateret 1880. Har de været i Californien, men har valgt at vende tilbage til Nikolines Bornholm? På et af de løse billeder - af tredje generations amerikanere - står der bl.a. Peter og Kristiane, Melsted. På den måde kan vi indkredse albummets til-

Familien Esper og Nikoline Hansen og deres fire børn, Martin, Hans Christian, Anine og Wilhelm. Kabinetfoto G. Stöckel, Rønne, 1880. Billedet til højre er fra Modesto - kunne det være Esper og Nikoline Hansen? Eller nær familie? Kabinetfoto, Kemp & Clark, Modesto. GM.³⁵

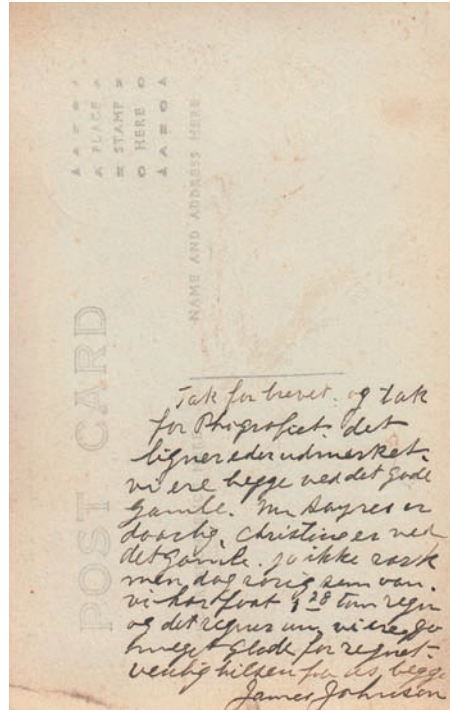
hørsforhold, i hvert fald til Gudhjem og Melsted, hvor det også er endt.³⁶

Af de 75 amerikanske billeder stammer 60 fra Californien, heraf ca. 40 fra Modesto. Af andre stater er det Illinois, New York og Pennsylvania der er repræsenteret - altså der hvor flest bornholmere slog sig ned. Ét postkort er der tekst på - og det løser delvis albummets gåde:

³⁵ FT 1880. Deres fire børn, f. 1870, 1872, 1875 og 1879 angives i folketælling som født i Gudhjem. Der er ikke undersøgt andre arkivalier vedr. denne familie.

³⁶ G. Stöckels protokoller: <http://www.bornholmphoto.dk/protocols.asp>. Arkivet i Gudhjem har ikke kunne hjælpe med at stedfæste albummet.

James Johnson! Således er postkortet underskrevet. Han takker bl.a. for »phografiet det ligner eder udmærket«. Ellers er det især regnen i Californien Johnson er glad for, som der står skrevet på postkortet. Desværre har han ikke adresseret kortet til nogen eller dateret det! Emma og James Johnson var på Bornholm for tredje gang i 1907. Da købte de et hus i Rønne, men fortrød og vendte tilbage til Californien.³⁷ Fotopostkort o. 1915-20. GM.

Skotøjshandler og ejendomsmægler med mere James Johnson og hustru er nærmest hovedpersonerne i dette album, som må have tilhørt nogle af deres gode venner. Der er flere portrætter af ægteparret, som på mange områder havde en ledende position i Modesto - og i bestræbelserne på at få unge bornholmere til at flytte til Californien (s. 40). James Johnson var agent for udvandrer dampskibsselskabet Thingvalla Linien³⁸, og efter han besøgte Bornholm i 1877 begyndte etableringen af

bornholmerkolonien i Modesto. Den blev så stor, at man i 1890'erne kunne oprette en afdeling »Bornholm« under den danske forening »Dania« i Californien. (Samtidig oprettedes en afdeling »Hammershus« i den anden store bornholmerkoloni Suisun, se s. 234)³⁹. James Johnson døde 18. september 1923, hustruen i 1928. De testamenterede en del af deres midler til »James Johnsons Legat for værdige trængende paa Bornholm«, hvorfra der blev uddelt portioner så sent som i 2003⁴⁰.

37 Stamtavle over Familien Blem med tilhørende Slægt. P. Møllers Bogtrykkeri, 1920, samlet og udgivet af P. Blem, Værmelandsgaard, Aaker. 95-96

38 Jvnf. note 37

39 Hartwick. Et par henvendelse om dette Modestoalbum til afdelingen Bornholm i Californien, som stadig eksisterer, har ikke givet resultat

40 BM 3005.

Emma og James Johnson i deres velmagtsdage, 1880'erne. I 1884 solgte Johnson sin skotøjsforretning og fra 1885 var han notarius publicus og auktionarius for byen og dens opland og tillige ejendomshandler. Emma Johnson var født i Californien af engelske immigranter. Samme fotograf - og samme litograferede bagside - ses på de to portrætter og billedet side 104 af Johnsons hjem. Foto W.B. Brown, Modesto. GM.

Billederne i »Modestoalbummet« er især fra 1870'erne og 1880'erne. Et er dateret 1880 og mange af de desværre anonyme mennesker må næsten være de udvandrere, James Johnson fik med sig til Amerika efter sin første rejse til Bornholm i 1877. Der er flest portrætter af unge mænd i albummet (ca. 40) lidt over 20 billeder af par, kvinder og børn. I modsætning til albummet fra Rømer-familien (hvor der kun var visitkortfotos) er der i dette større album mange kabinetkort, også meget typisk for de sidste årtier af 1800'årene.

Også tintypes eller ferrotypier finder vi i dette album (et er benyttet på forsiden af denne publikation).

Emma og James Johnson ved deres fornemme hus med ekvipage med kusk og to hvide heste i udkanten af Modesto, California. Jens Kofoed udvandrede fra Bodilsker til Peru i Illinos i 1868, men rejste videre til Californien i 1870 og tog navneforandring til James Johnson. Foto W.M. Brown, Modesto, 1880'erne. BM 3005.

Opslag i Modestoalbummet med amerikanske, danske og bornholmske portrætter. Er det Esper Hansen nr. to øverst fra venstre? Foto Niels-Holger Larsen. GM.

Ferrotypier fra Modestoalbummet. Et ferrotypi er et unika, det er spejlvendt og det var et »instant-photo«, en uformel og meget mere charmerende måde at blive forevigtet på. Flere af personerne på disse billeder går igen i albummets visit- og kabinetkortfotos. Er Esper Hansen nr. et øverst til venstre? Emma Johnson og Nikoline Hansen nr. tre og fire øverst til højre? GM.

Konfirmanderne fra Jamestown

Billedet af konfirmanderne fra Jamestown hænger stadig på min væg. Og jeg har endnu ikke fundet ud af mere om Pauline M. Anderson, der døde som kun 14 årig, ej heller hvilken tilknytning hun eventuelt havde til Østerlars. Men det kommer måske?

Men jeg har til gengæld fået et væld af oplysninger om bornholmernes tilknytning til byen Jamestown og den omegn, som også indbefatter Warren i Pennsylvania. To store bornholmerkolonier, hvortil

man trygt kunne tage hen, fordi man var sikker på at møde andre, som talte det samme - bornholmske - sprog og hvor man af den grund allerede på forhånd følte sig hjemme og måske allerede havde venner og familiemedlemmer.

Jeg har endda også fået et billede af den kirke, First Swedish Lutheran Church, hvor »Class of 98« blev konfirmeret i pinsen 1898. Det var Ingon Lund fra Gudhjem, der blot otte år senere udvandrede til Girard ikke langt fra Jamestown. Blandt de mange postkort hun sendte hjem til sin meget religiøse familie i Gudhjem, var selvfølgelig også et af kirken i den by, hvor hun havde så mange venner (s. 148).

Postkort med den første svenske, lutheranske kirke i Jamestown, hvor 54 unge konfirmander og deres præst i 1898 fik udarbejdet en portrættavle over en afdød veninde, Pauline M. Anderson. Postkort sendt i 1907 af Ingon Lund i Girard til forældrene hjemme i Gudhjem.

Konklusion, tanker, perspektiv

Som en afslutning på denne gennemgang af en mængde portrætter og andre billeder (i alt mellem 250 og 300) så kan det være på sin plads at spørge, om det har givet resultat. Et af formålene er jo at vække folks interesse og forståelse for deres familiebilder, passe på dem og få sat navne på - selv om det dog i de fleste tilfælde er for sent med billeder af den alder, der vises her.

Men når de amerikanske billeder er kommet væk fra deres familierelationer, havnet i offentlige samlinger - eller sat til salg, hvor man nu gør det, så håber jeg, at denne gennemgang også kan skabe forståelse for, at disse uidentificerede billeder er nært knyttet til bornholmsk og dansk udvandrerhistorie og at de i den sammenhæng kan være lige så vigtige som tal, statistiker og tabeller. Man skal blot lære at aflæse deres billedsprog. Netop det er en proces som man nødvendigvis må arbejde med og hvor denne gennemgang kun vil gøre krav på at være et første trin.

Grundlaget for at kunne arbejde med anonyme udvandrerbilleder skal gerne være endnu større, og bestemmelsen af fo-

tograferne gøres mere præcis, for at gøre det muligt at fastslå årstal for optagelserne. Det er da også klart, at denne artikel med analyse og bestemmelse af uidentificerede portrætter ikke ville kunne lade sig gøre, hvis det ikke var for de muligheder internettet giver. Der er mange gode hjemmesider om amerikanske fotografer og med amerikanske portrætter, og antallet synes at vokse nærmest måned for måned. Hvis man yderligere kaster sig over andre tilgængelige slægtsforskerdatabaser mm. (Bender s. 48) vil man kunne vride meget mere ud af disse anonyme billeder, som dog som et minimum må indeholde fotografernes navne og adresser - eller andre oplysninger.

Det der måske er mest overraskende, når man arbejder med disse billeder er, at man efterhånden får åbnet øjnene for den uskrevne historie billederne selv fortæller og det er med til, at man så at sige snubler over andre hidtil upåagtede billeder og billedsamlinger og får dem sat ind i større sammenhænge. Man lærer sig at se og tolke portrætter. Man oparbejder en evne til at få fundet mange forskellige typer billeder og arkivalier frem, som måske ellers var forsvundet for altid, eller vanskeligt kunne anvendes. Breve, avisartikler, dagbøger, postkort, attester og andre arkivalier kan knyttes til billederne. Sammen med billederne får man oprullet mange udvandrers historier, får samlet brikker til det store puslespil, som bl.a. handler om udvandringen fra Bornholm. Men der er rigtig, rigtig meget at gøre endnu. Heldigvis.

Billederne tilhører:

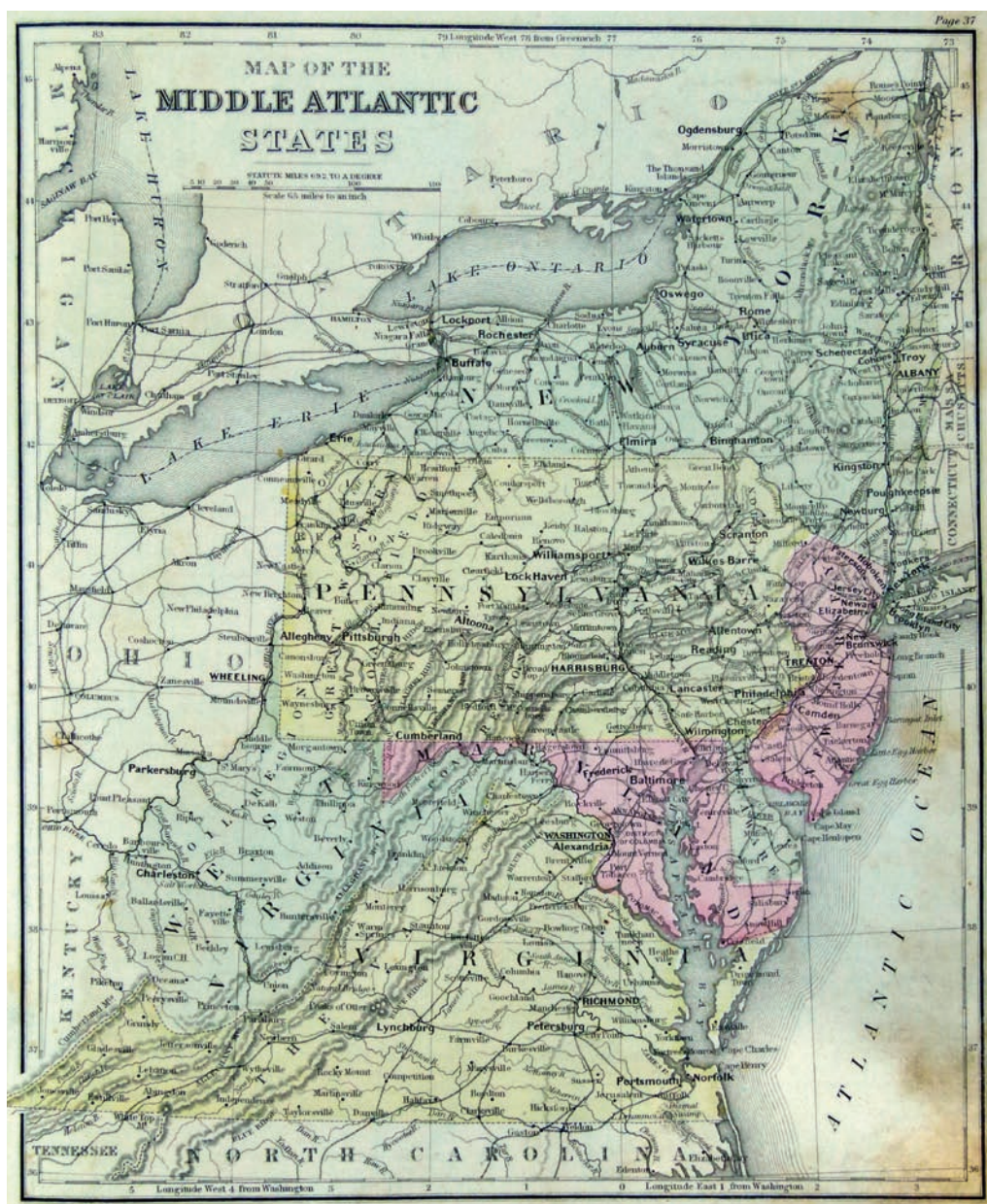
BM, Bornholms Museum, et nummer angiver den respektive sag
BØA, Bornholms Ø-arkiv, do
GM, Gudhjem Museum
NM, Nexø Museum
ES, samling tilhørende forfatteren

Flere af billederne er i privateje eller tilhører andre samlinger, hvilket så er angivet.

Billederne i denne artikel er skannet af forfatteren.

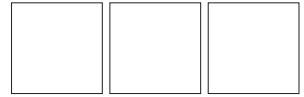
Litteratur:

- Bender, Henning, Bornholms udvandring 1868-1904, Bornholmske Samlinger, 2000.
- Brev fra Amerika. Danske udvandrerbreve 1874-1922, Gyldendal 1981.
- Chicago Photographers 1847-1900. Chicago Historical Society. 1958. <http://www.archive.org/details/chicagophotograp00chic>
- Didriksen, Lill-May, Udvandrerarkivet på Bornholm, Bornholmske Samlinger 2009. Databasen på ca. 6.500 udvandrede bornholmere. <http://www.bslf.dk/download.asp>
- Hartwick, Sophus, Danske i California og California Historie. Beretninger om de Danskes Liv og Virke fra de tidligste Pioner Dage. I-II. San Francisco 1939.
- Hvidt, Kristian, Danske veje vestpå, en bog om udvandringen til Amerika, Politikens Forlag, 1976.
- Newhall, Beaumont, The History of Photography, London 1964.
- Ochsner, Bjørn, Fotografer i og fra Danmark til og med år 1920. 2 bd., 1986.
- do, Fotografiet i Danmark 1840-1940. Kbh. 1974.
- Palmquist, Peter E. & Thomas R. Kailbourn, Pioneer Photographers of the far West. California 2000.
- Pedersen, Erik Helmer, Drømmen om Amerika og Pionerne, Politikens Danmarkshistorie 1985 og 1986.
- Vig, P.S., Danske i Amerika. I-II, Chicago 1907.

Kort over de midtatlantiske stater. Warren's Common-School Geography. Philadelphia, 1879.

Udvandrede bornholmere der vender hjem igen

Af Lill-May Didriksen

Var det muligt? Kunne det virkelig passe?

De to spørgsmål måtte jeg gang på gang stille mig selv, da jeg arbejdede mig længere og længere ind i det projekt, jeg frivilligt var gået i gang med for godt et år siden. Her på Bornholm har vi, så længe jeg kan huske tilbage, fortalt at Bornholm var det sted/det amt i hele Danmark, hvorfra der udvandrede flest pr. 1.000 indbyggere.

Ja, men det er rigtigt, for både analyser og beregninger har vist det, men ingen i hele landet har, så vidt jeg ved, været i gang med at finde ud af, hvor mange af udvandrerne der i grunden vendte hjem igen til Danmark og herunder Bornholm, for så bliver billedet unægtelig anderledes og der bliver et spring mellem »bruttoudvandring« og »nettoudvandring« fra Bornholm i perioden 1850 til 1940. Her fik jeg mig lidt af en overraskelse!

Efter at have registreret de hen ved 6.000 borgere der udvandrede fra Bornholm i den anførte periode, troede jeg, at mit projekt var færdigt og kunne afsluttes. Vist skulle det opdateres med mellemrum, hvis

Lill-May Didriksen, pensioneret officer fra Søværnet, har i mange år arbejdet med arkiv og database over udvandrede bornholmere¹.

---

nye oplysninger kom til, men det var for intet at regne mod den opgave, det var at udarbejde udvandrersarkivet. Men så begyndte oplysninger om *returnerede* bornholmere at dukke op, og så gik det hverken værre eller bedre, end at det kunne jeg ikke sidde overhørig. For var det nu blot en håndfuld, det drejede sig om? - eller var det måske nærmere 25 bornholmere, der søgte tilbage til deres dejlige fødeø? - eller var tallet endnu større?

Med ét stod jeg midt i en afgang! Nysgerrigheden var blevet så stor, at jeg simpelt hen måtte finde ud af det faktiske antal, eller i hvert fald komme så tæt på som overhovedet mulig!

---

¹ Se Lill-May Didriksen, Udvandrersarkivet på Bornholm, Bornholmske Samlinger 2009.

Betænkningstiden blev derfor ikke lang. Jeg måtte i gang med at »*mortificere*« alle bornholmere, der var født i perioden mellem 1815 og 1940. Det var ensbetydende med, at samtlige kirkebøger på Bornholm, der omhandlede dødsfald, skulle læses igennem for at finde frem til, hvem der var afgået ved døden, og hvor dødsfaldene havde fundet sted, samt udarbejde en samlet oversigt over personerne. Det drejer sig om adskillige tusinde, der på den måde skal registreres for at få et brugbart resultat.

Efter et års forløb er jeg endnu ikke færdig med arbejdet, men der har tegnet sig et billede, som gerne skulle munde ud i et resultat, der ligger så nær det faktuelle som overhovedet muligt. Der vil nok gå endnu et stykke tid, før opgaven er løst og registreringen kan siges at være tilendebragt, så arbejdsløs bliver jeg ikke foreløbig!

At resultatet ikke kan blive 100 % korrekt er givet, for Bornholm har gennem mange år været en søfarts-ø med et større antal sømænd, der sejlede på langfart. Disse søens folk havde det med at gå i land eller »*rømme*« fra deres skibe og bosætte sig der, hvor de nu fandt behag, og hvordan skal de så registreres? - som søfolk eller som udvandrere? Og så er der også de *bortblevne* mænd, som ingen ved noget om overhovedet. Det er mest søfolk der forliste, og om hvem ingen efterretninger er kommet frem, hverken til familier eller myndigheder.

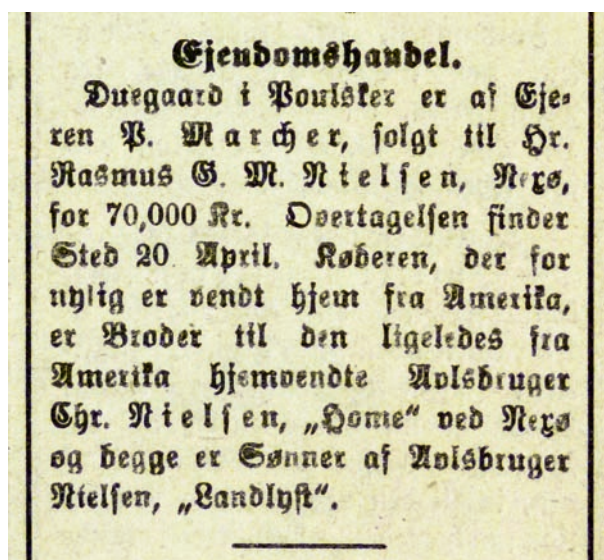
Generelt må det siges, at udvandringen fra Danmark efter 1868 er registeret på bedste vis med indskrivning i Politiets Udvandrerprotokoller ved afrejsen. Men for de hjemvendte danskeres vedkommende er registreringen ret mangelfuld ved indrejse til Danmark. Her er man nødt til at finde frem til det sogn, hvori den enkelte slog sig ned, og så må det blive Folketællinger eller indskrivningen ved de gamle Kommunekontorer, der skal undersøges nøjere. Det er også muligt at finde de hjemkomne i kirkebøger

under deres dødsfald, men det kan være vanskeligt at finde frem til det nøjagtige tidspunkt for tilbagekomsten, og det var da heller ikke alle bornholmere, der slog sig ned på Bornholm igen, men derimod søgte til de store byer, især til København.

En stor del af udvandrerne søgte helt naturligt om amerikansk statsborgerskab efter at have boet i Amerika i en årrække, for efter alt at dømme var det deres nye land, og her skulle de ende deres dage efter eget valg. Men der skete jo det for et antal udvandrere, at de ikke faldt til i det land, der havde været så tiltrækkende i de yngre år. Disse udvandrere returnerede derfor til de hjemlige himmelstrøg og måtte ved ankomsten igen gennem det offentlige system for at søge om at få deres amerikanske statsborgerskab *ændret / konverteret* til dansk statsborgerskab, således at de kunne genindtræde som danske og få del i den velfærd og de privilegier, den danske stat var så berømt for. Det gjaldt folkepension, læge, tandlæge og betalt sygehusophold, hvis man skulle få brug for det. Også retten til at stemme til Folketingsvalg fulgte med dansk statsborgerskab. Der var mange goder forbundet med at være dansker, og det fandt udvandreren først for alvor ud af ved at bosætte sig i et fremmed land med betydelig færre gratis ydelser eller ydelser over skatten.

Hvilke lande rejste bornholmerne til?

Størsteparten af bornholmerne udvandrede til Amerika! Beregninger har vist, at ca. 97 - 98 % af de udvandrede »*gik til Amerika*«. Ja, sådan hed det sig i gamle tider! Man »*gik til Amerika*«. Så er der ikke så mange procent tilbage, men de skal fordeles mellem Argentina, Australien, Brasilien, Canada, England, New Zealand samt Sydafrika. Enkelte har jeg fundet i Belgien, Holland, Norge og Sverige.

Der var også hjemvendte bornholmere, der havde penge på kistebunden. Avisnotits i Bornholms Avis 10.4.1915: »Ejendomsandel. Duegaard i Poulsker er af Ejeren P. Marcker, solgt til Hr. Rasmus G.M. Nielsen, Nexø, for 70.000 Kr. Overtagelsen finder Sted 20 April. Køberen, der for nylig er vendt hjem fra Amerika, er Broder til den ligeledes fra Amerika hjemvendte Avlsbruger Chr. Nielsen, »Home« ved Nexø og begge er Søner af Avlsbruger Nielsen, »Landlyst«.

Hvem var det så, der vendte hjem til Danmark og Bornholm?

Efter århundredskiftet 1899 / 1900 ses det tydeligt at Amerika er »mættet« som indvandringsland. Nu træder Canada i stedet og en hel del landmænd, landarbejdere og daglejere på landet, lader sig hverve til Canada for at arbejde. En del af dem var taget af sted med det ene for øje at tjene penge, så de kunne komme hjem igen og gifte sig med pigen, der var efterladt herhjemme. Blandt dem var der også yngre mænd, som skulle overtage den fædrene gård, og som var nødt til at tjene noget ekstra, da der skulle bruges penge til at betale forældre eller søskende med for i det hele taget at få gården. Det var ikke alle, der bare overtog gård og bedrift uden økonomisk mellemværende.

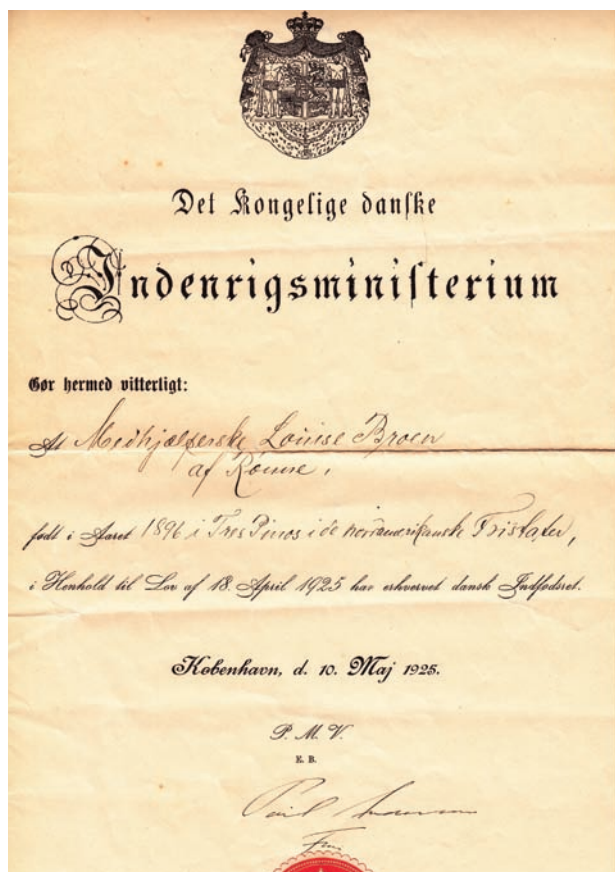
Der var de eventyrlystne yngre mennesker, der blot skulle opleve noget, men som til syvende og sidst måtte erkende, at det ikke var så ligetil at begå sig i Amerika - og slet ikke så rosenrødt, som man »sag-

de«: - »at man blot kunne bukke sig ned og samle guld op fra gaden!«. Om der var penge til billetten hjem er vanskeligt at gennemskue, men hvis det stod så sølle til, at dette ikke var tilfældet, kan det jo være, at en barmhjertig far eller ven har kunnet lægge ud i første omgang, for derefter igen at indkassere beløbet i mindre portioner over lange tider fra den hjemvendte udvandrers.

Adskillige er de ugifte udvandrere, som finder en ægtefælle i de danske foreninger i Amerika og med årene finder ud af, at Danmark/Bornholm trækker i dem, således at de som familie med børn, fødte i Amerika vender tilbage til Bornholm. Og hvordan kan vi så vide det? - Jo, det ved vi, fordi kirkebøgerne bla. ved dødsfald oplyser, hvor den afdøde er født henne, og i de bornholmske kirkebøger er der adskillige mænd og kvinder, der er født i Amerika, og ud fra disse oplysninger kan det så konkluderes, at de er kommet til Bornholm med deres forældre, som engang var udvandret til Amerika, men som returnerede.

Født i Amerika af bornholmske forældre - søger dansk indfødsret

Dokument fra Det kongelige danske Indenrigsministerium, hvortil Louise Broen, der var født i Tres Pinos i Californien i 1896, rettede henvendelse for at søge om dansk indfødsret. Louise Broen var datter af et bornholmsk ægtepar, der returnerede efter års ophold i Amerika. Nedenunder hendes koppeattest der viser, at familien var vendt tilbage til Bornholm før 1903. Louise Broen og søsteren Martha, der var født i 1893, opnåede begge dansk indfødsret den 10. maj 1925. De to frøken Broen boede først i Slagtergade, senere på Zahrtmannsvej i Rønne. De døde i 1970'erne.²

2 Dokumenterne og oplysninger fra giver findes på Bornholms Ø-arkiv, BØA 1998-15.

Han kom hjem, men ikke som planlagt

De gamle bornholmske aviser har rigtig mange avisomtaler vedrørende bornholmere, der udvandrede, men der er også interviews med bornholmere, der kom på besøg efter at have været en årrække i deres nye land. Jeg er også nogle gange faldet over oplysninger som denne, hvor der i Bornholms Tidende fra 20. september 1996 er en omtale af Jens Frederik Mogensen, der var født i Sandvig, men som var udvandret til Victoria i Australien.

Jens Frederik Mogensen besøgte Allinge i 1890 med sin australskfødte hustru og fire børn på hhv. tre, syv, ni og elleve år. Under det, der skulle have været et hyggeligt gensyn med Bornholm og familien, skete der det, at Jens Frederik pludselig blev syg og afgik ved døden. Han blev begravet i den bornholmske jord, men hans enke og deres fælles børn rejste retur til det land, hvorfra de kom, Australien.

Han kom ikke hjem, selvom han gerne ville det

Bornholms Avis og Amtstidende fra 16. april 1867 bragte følgende historie:

»Med Dampskibet ankom forrige Mandag en Amerikaner, der i Forbindelse med en Søn af Uhrmager Rasch fra Nexø, har arbejdet i Minerne i Ny=Zeeland, hvorfra de begge havde sendt deres Fortjeneste, cirka 500 Pd. Sterling for hver, til Londons Bank. Begge Venner ankom til London i Marts for at hæve deres Penge og derpaa reise hjem; men Rasch afgik ved Døden ved et ulykkelig Tilfælde, og Amerikaneren hævede den fælleds Formue og begav sig, efter at have besørget sin Vens Begravelse, til Bornholm for at opsøge Familien og overgive dem den Afdødes Formue, omtrent 4000 Rdl. Forældrene, der troede Sønnen død for

— Med Dampskibet ankom forrige Mandag en Amerikaner, der i Forbindelse med en Søn af Uhrmager Rasch fra Nexø, har arbejdet i Minerne i Ny=Zeeland, hvorfra de begge havde jendt deres Fortjeneste, cirka 500 Pd. Sterling for hver, til Londons Bank. Begge Venner ankom til London i Marts for at hæve deres Penge og derpaa reise hjem; men Rasch afgik ved Døden ved et ulykkelig Tilfælde, og Amerikaneren hævede den fælleds Formue og begav sig, efter at have besørget sin Vens Begravelse, til Bornholm for at opsøge Familien og overgive dem den Afdødes Formue, omtrent 4000 Rdl. Forældrene, der troede Sønnen død for flere Aar siden, hørte naturligviis hans Skjæbne med Bedrøvelse, men da de vare i smaa Kaar er den uventede Arv, som den redelige Amerikaner bragte dem meget velkommen. Han reiste fra Bornholm med Dampskibet i Tirsdagsaftes.

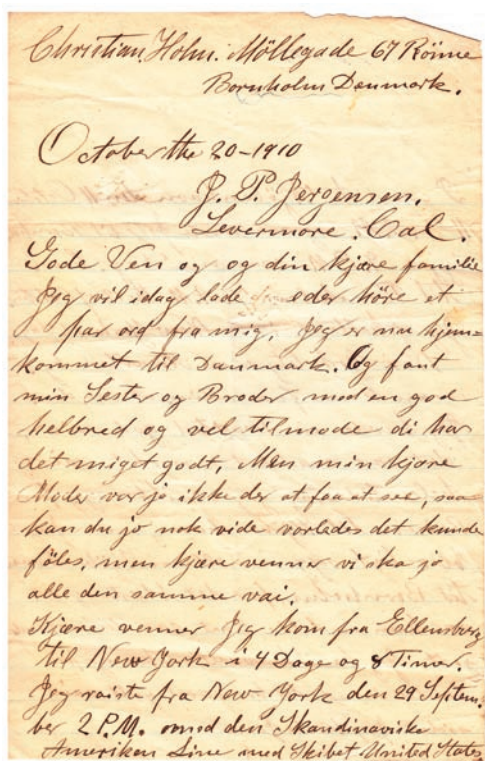
flere Aar siden, hørte naturligviis hans Skjæbne med Bedrøvelse, men da de vare i smaa Kaar er den uventede Arv, som den redelige Amerikaner bragte dem meget velkommen. Han reiste fra Bornholm med Dampskibet i Tirsdagsaftes.»

Ved at gennemse afgangslisterne fra Bornholm fandt jeg omtalte Rasch fra Nexø, der havde fået rejsepas udstedt til Australien den 3. april 1858.

Advarsel fra en hjemvendt bornholmsk-amerikaner

*»October the 20 - 1910
J.P. Jorgensen.
Livermore. Cal.*

Gode Ven og din kjære familie. Jeg vil idag lade eder höre et Par ord fra mig. Jeg er nu hjemkommet til Danmark. Og fant min Sester og Broder med en god helbred og vel tilmode di har det miget godt, Men min kjære Moder var jo ikke der at faa at see, saa kan du jo nok vide vorledes det kunde föles, men kjære venner vi ska jo alle den samme vai.

Første side af brev skrevet 10. oktober 1910 af en hjemvendt bornholmsk-amerikaner ved navn Christian Holm, der bosatte sig i Møllegade 67 i Rønne. Hele brevet er gengivet herunder med brevskrivestens egen stavemåde og dansk-amerikanske formuleringer. Holm skriver til sin ven bosat i Livermore, Californien.

Kjære venner Jeg kom fra Ellensburg til New York i 4 Dage og 8 Timer. Jeg raiste fra New York den 29 September 2. P.M. med den Skandinaviske Amerikan Line med Skibet United States.

I com to Kjöbenhavn den 11 October 1145. A.M. og saa raiste Jeg til Bornholm igjen 9. P.M. samme Dag. Com til Bornholm 7. A.M. the 12 of October.

Jeg opholdte mig i New York 12 Dage. New York City er en Storarted By. man kan faa alting at see der.

Jeg havde en storarted god raise, det var saadant smokt vair hele tiden, og jeg var

ikke syg paa Raisen til Kjöbenhavn, men Jeg bliv ligt syg imellem Kjöbenhavn til Bornholm, for det blæste og det var kun en lille Baat saa den rokkede godt.

Jeg har ikke varit omkring paa landet inu. det har været godt vair siden Jeg kom Jem.

Jeg har hort at der er mange Amerika-nere Jemme og ser dem om, men di fleste gaar tilbages igjen, Ja min gamle gode Ven og Familie, naar man har været i Amerika i 30 Aar saa troer Jeg ikke at man vil blive tilfreds paa Bornholm igjen. California er jo et godt Land Jeg troer min ven Jörgen at du skal blive vaer du er og være til freds med vad du har, og glæd dig over at du har en pen fornoftig Familie forglem aldrig det.

Jeg har ellers ikke nogle Nyheder denne gang at mædele eder, men der vil maaske blive noget næste gang.«

For mig at se savner Christian Holm ikke bare sin gode ven Jörgen i Amerika, det er heller ikke let for ham at vende hjem igen. Der er helt givet sket meget på de 30 år, Christian Holm har været bosat i Amerika, så han har vanskeligt ved at falde til her-hjemme, og derfor skrev han også en *ad-varsel* til vennen, som hedder Jörgen Peter Jørgensen.³

De udvandrede som ugifte, men returnerede som ægtepar

Et fint dokument fra en vielse i den svenske kirke i Paxton, Illinois. Vielsen fandt sted den 6. oktober 1893 mellem to bornholmere, der begge udvandrede fra Aaker. Ægteparret var Herman Peter Rasmussen, født 2. februar 1867 i Aaker og Sile Christine Elisabeth Andersen, født 7. maj 1867 også i Aaker. Herman udvandrede 2. marts 1892 til Reynoldsville i Pennsylvania og Sile den 2. marts 1892 til Piper City i Illinois. Få år efter returnerede de til Bornholm!⁴ ►

³ Brevet findes på Bornholms Ø-arkiv, BØA 1985-42.

⁴ Originalmaterialet tilhører Ruth Malmstrøm, Årsballe. Ægteparret er hendes farmor og farfar.

Hvad således Gud har
sammanfogat må
människan icke ålskilja
MATH 19:6

Härmed Inlygas Att

Herman Haemusson,
från Piper City,
Staten Illinois.

OCH

Sittie Andersson,
från Piper City,
Staten Illinois.

BEFÖRORDADETT
DET HELIGA AKTENS KAPET

I enlighet med
och **STATEN** - **ILLINOIS**
och **PASTOR**, **M.**
är Ett tusen sjuttio
Witnen { *Christina Holmes*
Annie Johnson

Guds Ords föreskrift
äris **LAGAR**
den Sjätte Oktober
Hundra Nitio tre.
E. P. Olsson,
Pastor i Luth. kyrkan

Aktenskapet vare ärat i allt Eterlikhet

Ulykken satte dybe spor - han måtte bare hjem til Bornholm

I min søgen efter bornholmere, der returnerede, blev jeg ret berørt, da jeg læste denne indføring i Gudhjem Kirkebog.

»Jesper Michael Larsen, født 14. april 1870 i Gudhjem, død 29. december 1951 i Melsted, begravet 3. januar 1952 på Gudhjem Kirkegård. Fhv. hønseriejer af Melsted. Søn af fisker Peder Jørgen Larsen og hustru Petrea Kristine Petersen. Enkemand efter Etta F., der omkom ved Jordskælvet i San Francisco 1906. - Også 2 børn omkom.«

Jordskælvet, der blev målt til 7,9 efter Richterskalaen, blev udløst omkring den

store by San Francisco i 1906, og sammen med de efterfølgende voldsomme brande kostede det mere end 3.000 mennesker livet. Der er vel ikke noget at sige til, at Jesper Michael Larsen søgte tilbage til sin bornholmske familie efter de frygtelige oplevelser, han havde været udsat for.

De ville hjem til Bornholm

Går man en tur på de bornholmske kirkegårde kan man være heldig at finde gravsten, hvor påskriften fortæller, at i denne grav findes en urne med afdødes aske, og at afdøde boede i Amerika. På stenen står således ikke alene afdødes navn, men også det stedsnavn, hvor han døde.

230		Døde Mandkøn.		231	
Dødsdato (år og dag)	Dødsårsag (år og dag)	Dødsårsag (år og dag)	Dødsårsag (år og dag)	Dødsårsag (år og dag)	Dødsårsag (år og dag)
30. oktober 1881	3. november 1881	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
29. december 1881	3. januar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
1. januar 1882	8. januar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
19. januar 1882	18. januar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
23. januar 1882	23. januar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
27. januar 1882	27. januar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
31. januar 1882	31. januar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
3. februar 1882	3. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
7. februar 1882	7. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
11. februar 1882	11. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
15. februar 1882	15. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
19. februar 1882	19. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
23. februar 1882	23. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
27. februar 1882	27. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen
31. februar 1882	31. februar 1882	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen	Jesper Michael Larsen

Gudhjem Kirkebog. Under nr. 4 finder man omtalen af Jesper Michael Larsen. Foto Bornholms Slægts- og Lokalhistoriske Forening.

Gravsted på Olsker Kirkegård, hvor den ældste søn fra Bridesensgård, Jens J. W. Kaas, nævnes at være død i USA i 1962. Gravstedet nedenunder er også fra Olsker Kirkegård, hvor Emil A. Rasmussen mindes. Han udvandrede i 1927 og meldte sig til krigstjeneste under Anden Verdenskrig. Han omkom ved en vådeskudsulykke i Italien og blev begravet dernede, men nogle år senere blev hans jordiske rester ført til Olsker, hvor han blev genbegravet. Til højre gravminde fra Nylars Kirkegård. Den beskedne navneplade, der ligger ned, er gravminde for danskamerikaneren Carl Oluf Römer. Han udvandrede som ung, men vendte som gammel tilbage og boede og døde hos en brodersøn i Nylars. To andre brødre var også udvandret, men den ene, som mindes på den opretstående sten, vendte tilbage og blev avlsbruger nær barndomshjemmet i Nylars, hvor Carl Oluf så boede sin sidste tid. Det store gravsted på Rønne Kirkegård er for gårdmandsfamilien Müller fra Loftsgård i Nylars. I 1886 afhændede de gården og han nævnes senere som afholdsvært i Rønne. Tre af deres børn udvandrede, og de nævnes på monumentet. Deres urner er kommet til Bornholm og gravsat her. Fotos Svend Aage Møller og Lill-May Didriksen.

Det vil sige, at afdøde godt nok rejste ud og levede sit liv i et andet land, men havde bestemt at han eller hun ville bisættes i den bornholmske jord, derfra hvor vedkommende oprindelig kom fra. Det må vel betragtes som kærlighed til øen Bornholm!

Besøgsrejser / forretningsrejser

Da Første Verdenskrig brød ud i 1914, kunne der spores en kraftig afmatning i udvandringen. Det skyldtes faren for de miner, der var lagt ud i minefelter, i særdeleshed de miner, der »malflød«, hvilket vil sige at de befandt sig lige under havets overflade og derfor ikke kunne ses hverken fra skibets bro eller fra udkigstønden.

Efter krigens afslutning kan man ved at studere Politiets Udvandrerprotokoller se,

Kabinetfoto af P. F. Leonard i Racine, Wisconsin. Nr. to fra venstre er Anna Christine Sonne, f. 11. oktober 1871 i Bæla, Hasle. Anna udvandrede 17 år gammel i 1889. Anna fik også taget et kabinetfoto, hvor hun optræder alene i »Billings Photograph Parlors« i Racine. Begge billeder er fra o. 1890. Af en illustreret familiebibel, som hun tog med hjem til sin bror Kristian fremgår det, at hun vendte tilbage efter syv år i USA (i juni 1896). Billederne er i privateje.⁵

at de såkaldte *besøgsrejser* vinder indpas. Fire år med krig og afsavn fra familien i det gamle land gjorde, at nu måtte man hjem til Danmark / eller til Bornholm på besøg og gense dem, der stadig levede, og mon ikke nogle få ældre bornholmere end-

⁵ Billederne tilhører Erling Sonne-Pedersen, Sandkås.

BILLINGS

501
MONUMENT
SQUARE.

RACINE, WIS.

Kirkebøger / kirkesogn Bornholm og Christians Ø	Antal udvandrede bornholmere i perioden 1850 til 1940	Antal hjemkomne bornholmere
Allinge	243	22
Bodilsker	172	38
Christians Ø	16	3
Gudhjem	82	8
Hasle	186	17
Ibsker	144	27
Klemensker	331	37
Knudsker	89	8
Nexø	254	40
Nyker	135	12
Nylars	105	10
Olsker	153	17
Pedersker	101	16
Poulsker	111	22
Rutsker	155	20
Rø	76	9
Rønne	971	68
Svaneke	147	27
Vestermarie	209	24
Østerlars	162	15
Østermarie	217	23
Aaker	279	54
Åkirkeby	94	21
I alt:	4.432	538

Oversigt over udvandrede bornholmere samt bornholmere der kom hjem igen, alle er dokumenteret i kirkebøgerne. (Dog kun mænd - kvinder er under udarbejdelse.)

nu husker de store Amerikabåde, som kom til Langelinie i København fyldt med besøgsrejsende, der skulle hjem til Danmark og holde jul.

Også *forretningsrejser* vinder i højere grad indpas efter Første Verdenskrig, hvor der kan spores en vis optimisme i handel og industri.

Da året 1940 oprinder, melder politiet ud, at nu lukker man for registreringen af udvandrere, så der ikke længere skal føres protokoller, men kun fremvises de papirer, der nu engang hører til en rejse.

Fra den tid kan vi så ikke længere se samlede optegnelser på alle dem, der udvandrede/rejste, men man kan være heldig at finde frem til passagerlister fra de forskellige skibsaftage.

Men hvor blev de bornholmske kvinder af?

Desværre er jeg ikke nået så langt, at jeg har kunnet udarbejde statistik over de bornholmske kvinder, der udvandrede. Men der kan dog siges så meget, at udvandringen af kvinder fra Bornholm langt fra har været af samme størrelsesorden, som for mændenes vedkommende.

Først og fremmest havde kvinderne ikke helt samme eventyrlyst som mændene havde for at komme ud og opleve noget; flere kvinder end mænd følte sig mere trygge ved de hjemlige omgivelser. Derudover giftede kvinderne sig og stiftede familie og så var der endnu en betydelig faktor, der gjorde sig gældende. Så at sige arbejdede ingen kvinder til søs! Ingen styrmand, ingen matroser, ingen maskinfolk eller jungmænd. Kan hænde at der var enkelte kahytjomfruer, der sejlede på langfart, men de har været så få, at de umulig kan skabe problemer i en statistik, og alene af den grund var der heller ikke nogen, der *hoppede* af skibene. Hvis kvinderne forlod Bornholm, var det langt oftere for at søge

til København og tjene, end at udvandre til Amerika.

Men naturligvis rejste nogle bornholmske kvinder over det store hav til Amerika, og de foreløbige undersøgelser har vist, at flere af dem giftede sig med bornholmske mænd, hvorefter der gik nogle år, før nogle af ægteparrene enedes om at returnere til Bornholm, sammen med deres i Amerika fødte børn.

Som sagt pågår undersøgelsen stadigvæk, og der skal nok blive en mere differentieret udlægning senere hen.

Kilder, statistik og beregninger

Ved at gennemgå samtlige kirkebøger over døde bornholmske mænds vedkommende måttet sande, at der returnerede flere, end jeg havde ventet. Faktisk har jeg også undersøgt nogle af begravelsesprotokollerne for København og omegn, og det har vist sig, at flere hjemvendte bornholmske slog sig ned i hovedstaden. Man har jo lov til at gætte på, hvorfor de gjorde det. Måske var der ikke arbejde at få på Bornholm? - måske var man blevet vant til store omgivelser »over there«, så man følte sig klemte ved at være på en lille ø som Bornholm?

Der kan naturligvis være bornholmske mænd, der er vendt hjem igen, og som har bosat sig udenfor Bornholm, hvilke jeg p.t. ikke har kendskab til.

Når så yderligere de returnerede bornholmske kvinder bliver talt op og regnet med, kan det samlede antal returnerede bornholmske nemt stige til et sted mellem 650 og 700. Uden helt at kunne lægge mig fast på det endelige resultat tror jeg, det må blive i nærheden af 10 % af *den udvandrede bornholmske befolkning*, der kom tilbage til Bornholm, og det må siges at være ret så mange.

C. J. HAGEMANN:

EN AMERIKAREJSE

MED TALRIGE ILLUSTRATIONER

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG

RONNE

COLBERGS EFTF. BOGTRYKKERI

Hagemann i Amerika

Af Ann Vibeke Knudsen

For en del år siden faldt jeg over en lille bog med et grønt omslag: C.J. Hagemann: En Amerikarejse. Med talrige Illustrationer. Udgivet af Colbergs Boghandels Forlag. Titelbladet manglede, men et sted i bogen blev det afsløret, at rejsen må have foregået i 1907. Og formentlig udgivet året efter, i 1908. Hagemann foretog en rejse i den nordøstlige del af USA og besøgte flere bornholmere. En velskrevet beretning, interessant læsning, når man som jeg på det tidspunkt ikke kendte meget til den bornholmske udvandring til Amerika. Nogle år senere faldt jeg tilfældigvis over et noget blegnet fotopostkort fra Rønne Havn med en stenfisker. Det interessante ved det kort var, at det var skrevet af Hagemann til svogeren William Myregaard i Jamestown, N.Y.¹ i 1907. Billedet, trykt på postkortkarton, kunne man forestille sig var fotograferet af Hagemann selv.

Carl Johannes Hagemann, 1874-1940, var født i Nexø, hans far havde været skræddermester, men moderen var blevet enke i ung alder og ernærede sig selv og sønnen med syarbejde. Han blev amtsbogholder - på trods af at han ikke havde no-

Ann Vibeke Knudsen, arkitekt fra Kunstakademiet i København. Museumsinspektør på Bornholms Museum fra 1982, museumsleder samme sted 1996-2010. Siden forfatter og redaktør af kulturhistoriske bøger og artikler.

---

gen juridisk eksamen - og beskrives i en folketælling fra 1921 også som »skolefondskasserer« og boede da i Søndergade i Rønne. Siden 1897 havde han også været medarbejder på Bornholms Tidende. Hustruen Olga Engeline Petrea var født i Rønne, faderen var hjulmager Julius Peter Jensen Myregaard og svogeren i Amerika, som skulle have besøg, var Axel William Jensen Myregaard, født i 1881. Han var året før, i august 1906, udvandret til Jamestown.² Af postkortet fremgår det, at Hagemann ville komme til Amerika i august 1907. Han kunne ikke få sin hustru Olga med, hun ville blive hjemme. (Synd for hende, hvilken oplevelse hun er gået glip af. Måske et udtryk for, at der var så mange flere mænd end kvinder der emigrerede,

---

1 Af <http://www.cclslib.org/citydirectories/pdf> fremgår det at William A. Myregaard er møbelsnedker.

---

2 Kilder: DDD Udvandrerarkivet, folketællinger og Klippeøens Mænd, 1948.

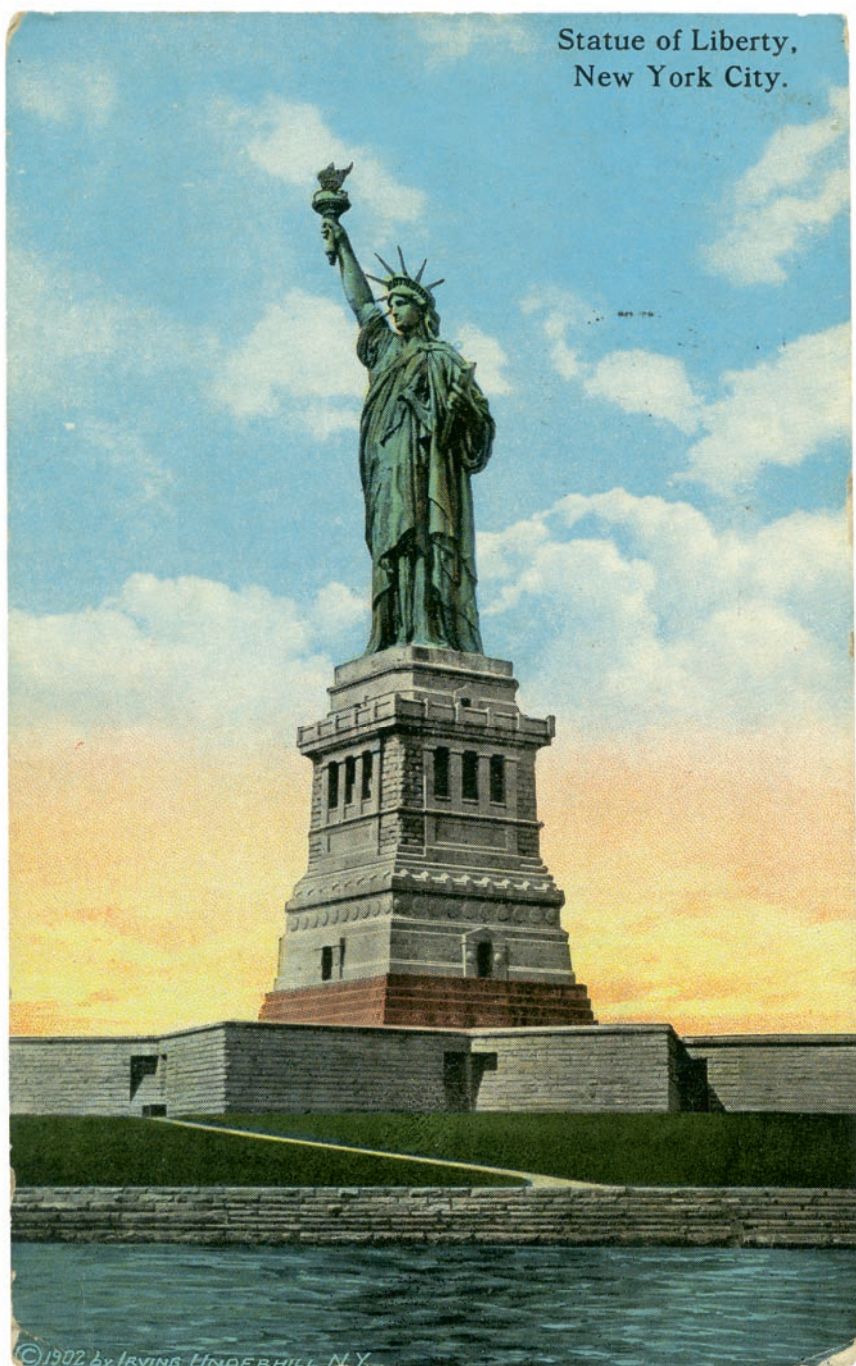

C.J. Hagemanns eget fotograferede postkort til svogeren William Myregaard i Jamestown, USA, 1907.

når hun vægrede sig mod en ferierejse til Amerika - endda på anden klasse med kahyt. Men der kunne være så mange andre grunde, økonomiske fx).

Hagemann rejste med DFDS' »United States«, bygget i årene 1901-1903, fra Frihavnsmølen i København. Turen gik over Oslo, Kristiania, som byen hed dengang, og hvor der også blev taget passagerer ombord. Man hørte alle skandinaviske sprog, dog især norsk og svensk. Og, konstaterede Hagemann, en stor del af passagererne på tredje klasse havde været i Amerika tidligere og havde blot aflagt deres hjemland et sommervisit. For kahytpassagererne var det endnu mere udtalt, da 130 af de 200 passagerer var »skandinaviske amerikanere«. Tolv dage tog turen, man ankom uden de store problemer til New York - og som kahytpassager slap man for den besværlige

Hagemann får ikke tid til at tage elevator og trappe op til Frihedsstøttens fakkel, men han ser af en reklame, han får stukket i hånden, at faklen alene kan rumme 12 personer. Postkort, Privateje.

Hagemann fortæller, at det sted, hvor Jamestowns ungdom tilbringer mange sommeraftener er i Celoron, et stort forlystelsesetablisement ved søen Chautauqua Lake. Denne vældige dobbeltdækker bringer folk de få km frem og tilbage mellem Jamestown og Celoron. Postkort Privateje.

kontrol på Ellis Island. Hagemann tog efter et par dage i New York med toget - det tog tolv timer - til Warren - og selv om han ikke skriver det direkte, må han have mødt William Myregaard her eller allerede i New York og man må forestille sig, at de to har foretaget rejsen i Amerika sammen.

Et af formålene med rejsen var at besøge bornholmere i Amerika - og også at skrive en bog om rejsen, måske i håb om at få dækket nogle af de sikkert ganske store udgifter der var forbundet med rejsen. Om Hagemann fik rabat på billetten til Amerika af rederiet ved vi ikke, men utænkeligt er det vel ikke. Der var stor konkurrence udvandrerrederierne imellem og et reklamefremstød som Hagemanns lille bog, kunne måske udløse tilskud til en dyr rejse. Det at skrive om sin rejse i Amerika var ikke usædvanligt i årene med de store udvandring. Det betyder, at der dels må

have været kunder til bogen, dels firmaer der ville dække omkostningerne. Andre havde med succes skrevet om deres besøg i Amerika, fx - og i øvrigt uden sammenligning - journalisten Henrik Cavling: *Fra Amerika*, 1897 (han blev senere en anerkendt chefredaktør på Politiken) og før ham forfatter og redaktør Vilhelm Topsøe, *Fra Amerika*, 1876. Hagemanns rejsebeskrivelse må i modsætning til de to, siges målrettet at være beregnet for et bornholmsk publikum.

At der på alle måder var langt fra Bornholm til Amerika kommer til udtryk i bogen på forskellige pudsige måder: Et sted omtaler Hagemann, at ventesalen på en jernbanestation var lang som en mindre gade og bred som Store Torv i Rønne. Han brugte megen tid på at rejse med jernbanen - og på at vente på tog, og der var én oplevelse, som printede sig ind i hans hukom-

Man besøger ikke Warren og Jamestown uden også at se det vældige vandfald Niagara Falls i staten New York på grænsen til Canada mellem søerne Ontario og Erie. Postkort. Privateje.

melse: »To unge, ravnsorte Negerfrøkener komme med megen Anstand spadserende Arm i Arm, begge i fodfri, hvide Silkekjoler, hvide Silkestrømper og -Sko, med hvid Silkeparasol og mægtige hvide Hatte paa deres fornemt knejsende sorte Hoveder; de ere udpræget raceægte. Den ene fører en lille hvid Silkepuddel i en Søvlænke, og begge se de ud, som kunde de være Prinsesser fra det indre Afrika.« Det gjorde indtryk - men det var jo trods alt heller ikke noget man så på Store Torv i Rønne i 1907!

At det var en anderledes verden beskriver Hagemann indgående med beretninger om den storslåede natur og de mægtige byer - men også i det små: Man spiser ganske utrolige mængder »Icecream«, en slags Isbudding og han mener, at sammen med isafkølede drikke må det være grunden til, at så mange går omkring »med permanent

daarlig Mave«. Også tyggegummi har Hagemann bemærket er noget man er glade for: »Tygge-Gummi bruges af alle, Damer som Herrer, i utrolige Mængder«. »Det skal være en slags Oljeaffald, der sødes og derved faar en let pikant Smag... sælges fra Automater ... og smager - ja, næsten som ingen Ting«. »Som jeg snart skulde erfare, havde de undertiden nogle aparte Manerer derovre«. Bogen igennem kan man more sig over hans forbløffelse over forhold, som vi i dag tager som en del af vores egen kultur. Amerikaniseringen lader sig ikke bortforklare.

Hagemann og Myregaard besøger bornholmere hvor de kommer frem. Allerede i New York, på Skandinavien-Amerika-Linjens kontor, havde Hagemann mødt Niels Kieffer fra Rønne, der havde arbejdet 25 år for selskabet. I Warren, som er rejsens første mål, bor der mange danske,

konstaterer Hagemann, navnlig bornholmere og jyder. Og han omtaler to bornholmere, der har store møbelfabrikker i byen, N. Grønlund og Jas. P. Johnsen (Peder Jørgensen). I Warren besøger de to rejsefæller byens kirkegård, hvor mange bornholmere er begravet, Hagemann bemærker bl.a. »tolddirektør Øiesens forældre³ og Christian Hammer fra Aakirkeby, der var den første bornholmer, der slog sig ned i Warren og døde der i 1864«. En lille by Sheffield sydøst for Warren besøges - og også der var der flere bornholmere.

Næste mål er byen Jamestown, udtales »Djæhmstaun« skiver Hagemann. Kun en god times kørsel fra Warren. Jamestown er en svensk-amerikansk by, konstatere han, godt en tredjedel af de 30.000 indbyggere er svenskere. Men der er et stort antal bornholmere i byen - dog godt under tusind. Han omtaler flere ældre bornholmere, bl.a. Carl Ipsen, der er medindehaver af en stor bordfabrik, fhv. sandemand H.E. So-de, Chr. Grønlund og de herrer Lind fra Tejn samt grosserer Victor Holmes, der nu repræsenterer den bekendte »Maddox Bordfabrik« i København.⁴

Efter bl.a. at have besøgt Niagara og Toronto i Canada rejser Hagemann med jernbanen til Hagerstown i staten Maryland. Hagerstown har ikke sin »Bornholmer-Koloni« som de andre byer der er besøgt på rejsen, der bor blot fire danske i byen med ca. 14.000 indbyggere - og de er alle bornholmere. Han nævner dem alle fire: først M.P. Møller fra Olsker, indehaver af en stor Orgelfabrik samt M.A. Mogensen, Hans Storck og Louis Pedersen, alle fra Rønne og ansatte på orgelfabrikken. Orgelfabrikant Mathias P. Møller og møbelfabrikant Carl Ipsen fra Jamestown får deres eget

kapitel som eksempel på bornholmere, der har bragt det vidt i deres nye hjemland. Etableringen af orgelfabrikken beskrives udførligt og også at Møller i 1890 skænkede et orgel til Ols Kirke og senere beko-stede et stort vindue i kirken til minde om sine afdøde forældre. Carl Ipsen fortalte Hagemann om sin barske rejse til Amerika i 1866. Og han viderebragte et godt råd til andre udvandrere fra Carl Ipsen: »Bliv saa længe som muligt paa en og samme Plads! Erfaringen viser, at det ikke betaler sig at flakke omkring fra et Sted til et andet«.

Efter også at have besøgt Washington sejler Hagemann hjem med DFDS' Hellig Olav, og også hjemrejsen forløber uden vanskeligheder - eller dårligt vejr af betydning. Som afslutning på rejseberetningen samler han sine indtryk bl.a. i disse ord i datidens lidt svulstige stil: »Amerika er et vidunderligt land: frit, rigt, stort og skønt - med ubegrænsede Muligheder for den menneskelige Energi. Det amerikanske Folk er præget af en Virksomhedstrang, en Foretagelsesaand, en Tillid til egne Kræfter og en Fædrelandsstolthed, der er beundringsværdig og sikkert vil bære Samfundet frelst gennem kritiske Tider«.⁵

Hele bogen, på 154 sider, kan absolut anbefales til den, der interesserer sig ikke mindst for den bornholmske udvandring til Amerika. Bogen er med »Talrige Illustrationer«, som der står på omslaget. Hagemann har utvivlsomt haft et fotografiapparat med og taget billeder undervejs - jvnf. postkortet af stenfiskeren i Rønne Havn - men han har også købt postkort og skaffet sig andre illustrationer som gengives i bogen. Bogen kan downloades som en pdf-fil på Bornholms Historiske Samfunds hjemmeside.

3 Minister og tolddirektør i Kina og Korea, Øisen, hvis samlinger i dag kan ses på Bornholms Museum.

4 Iflg Cavling, Fra Amerika s. 122, bd. 2, var Victor Holmes også bornholmer.

5 Dette er så vidt vides, Hagemanns første udgivne skrift. Fra 1923 til 1935 skrev han mange lokalhistoriske artikler til Bornholms Tidende - og til Bornholmske Samlinger i 1924, 1926, 1927 og 1929.

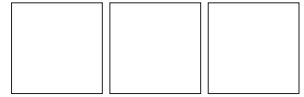

Illustration fra Hagemanns bog: Politikeren William Bryan »paa Agitationsrejse. Foran i Automobilet sidder bornholmeren Mr. M.P. Møller, Hagerstown.« Bryan stillede op som præsidentkandidat tre gange, sidst i 1908, hvor dette billede formentlig er fra.

Portrættet forestiller artiklens forfatter, Lorna Koford Wallace's oldemor, Caroline Petersen, som findes i Dorthea Larsens visitkortalbum. Det blev indgangen til en historie om en bornholmsk piges udvandring fra Nexø til Warren i 1871 og senere til Californien. Tilhører Bornholms Museum.

Vore bornholmske rødder

Af Lorna Koford Wallace

Jeg er amerikaner, så alle mine forfædre kom fra andre dele af verden. De fleste kom fra de Britiske Øer og emigrerede til Amerika allerede i 1600tallet. Andre kom hertil i de følgende århundreder. Nogle af de seneste indvandrede, to oldeforældre på min mødre side, kom fra Bornholm. De kom til USA tidligt i 1870erne. Henne Caroline Christine Petersen (kaldet Caroline i Amerika) og Jens Otto August Kofod (kaldet James Kofod eller James Koford), blev begge født på Bornholm tidligt i 1850erne. De emigrerede til USA hver for sig og uden at kende hinanden.

Skønt jeg godt vidste fra historier i familien, at disse oldeforældre kom fra Bornholm (jeg vidste dog ikke hvor Bornholm var), så vidste jeg meget lidt om dem. Det var først efter at alle, der havde kendt James og Caroline var borte, at jeg fandt ud af noget om deres fortid og deres udvandring. Det var da jeg arvede nogle kas-

Lorna Koford Wallace er amerikansk slægtsforsker, bosat i The San Francisco Bay Area, Californien.

Redaktøren var for nogle år siden optaget af et fotoalbum med en lille spilledåse. Meget velbevaret - og ikke helt almindeligt. Et navnetræk pryder forsiden: »Dorthea Larsen 25 September 1870«. På et løst portræt i albummet stod: »Dorthea Marie Larsen f. 25. september 1837«. Det var hvad vi vidste om det album, der var fyldt med fine, tidlige portrætter især fra fotografen Johan Hansen i Nexø. Redaktøren hørte på samme tidspunkt et foredrag om udvandring til Amerika af Henning Bender. På et af hans foredragsbilleder genkendtes tilfældigvis nogle portrætter af personer i albummet. Det var den knap der skulle trykkes på, for at en lang historie kunne foldes ud. Portrætterne var fra Lorna Koford Wallace's hjemmeside og efter en kontakt til Lorna, som viste sig at være en af de eneste efterkommere af familien i albummet, kunne en lang familiehistorie falde på plads - og ikke mindst en historie om en af de få kvinder, der udvandrede allerede i 1871. Redaktøren er ansvarlig for oversættelsen af Lorna Kofords beretning.¹

¹ Lorna Koford Wallace hjemmeside: <http://www.koford.net/>. Hendes engelske tekst kan læses på www.bornholmskesamlinger.dk. Historien om Dortheas album kan læses - og spilledåsen høres på: <http://www.bornholmsmuseum.dk/museumsudstil/ugensh0610.htm>. Tak til Erik Gornitzka, Nexø Museum, for hjælp til bestemmelse af albummets mange portrætter.

ser fyldt med minder fra Koford-familien, som en af deres døtre, tante Carrie (Caroline Petrea Koford, f. 1888 i Californien) havde opbevaret til sin død.

Tante Carrie var ulykkeligt gift, og hun forlod sin mand, medens hun endnu var gravid med sin søn, Jimmie (James K. Koford, f. 1912 i Californien).² Hun flyttede hjem til sine forældre, James og Caroline, opdrog sønnen Jimmie i deres hjem og jeg mener hun boede sammen dem, til de døde. Jimmie respekterede og elskede sine bedsteforældre, det var tydeligt på den måde han omtalte dem.

Da jeg voksede op og blev mere interesseret i min familiehistorie, bad Jimmie mig tit om at komme og besøge ham, så han kunne fortælle, hvordan det var at vokse op i bedsteforældrenes hjem. Han var sagfører, og så var han arbejdsnarkoman, og der var aldrig rigtig tid til overs. Jeg var virkelig ulykkelig over at erfare, at da jeg endelig fik lavet en aftale med ham, var han blevet for gammel og havde glemt de historier, han ville have givet videre til mig. Derfor har jeg blot nogle få noter, som han havde skrevet tidligere i sit liv. De indledes af et citat, som ikke kan udtrykkes bedre:

»Jeg ved ikke hvad det var, mor. Jeg tror bare at vi to var den helt rigtige kombination.« Bedstefar talte til bedstemor og undrede sig over at de to, uuddannede danske immigranter, havde formået at sætte en familie i verden, som alle have opnået høj status i deres voksne liv. Han talte med en dansk accent som ikke kan gengives på skrift, uden at den mister sin værdighed og ynde. Hans tonefald afslørede en inderlig stolthed ...

James Koford var født »Jens Otto August Kofod« den 8. august 1852 på den lille danske ø Bornholm i Østersøen. Hans to

midterste navne angav datoen for hans fødsel, hvilket han syntes var udtryk for en usædvanlig mangel på fantasi fra forældrenes side. Bedstemor blev født et år senere og 14 km væk - men de mødtes først i Amerika. Mange år senere var det min store lykke at blive opfostret i deres hjem.«

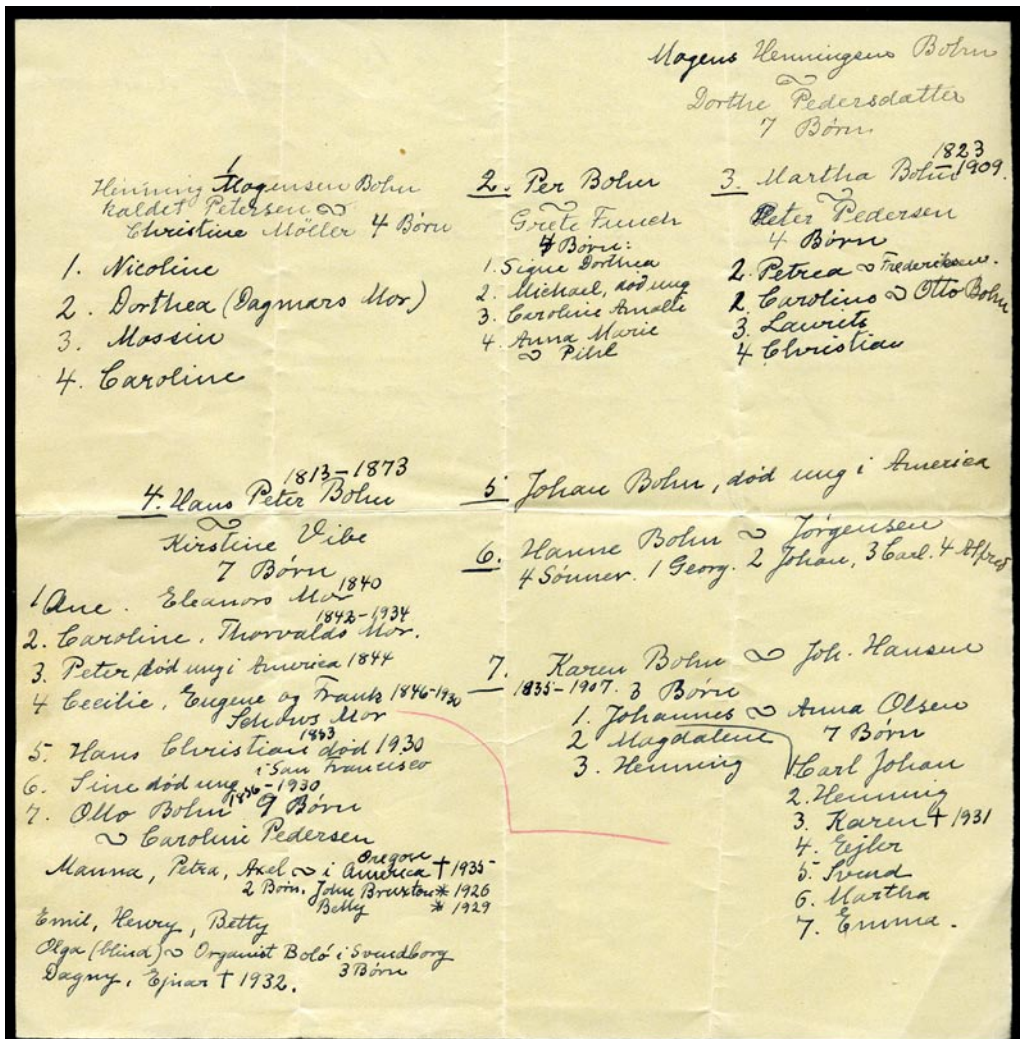
Vores familie er usædvanlig heldige, fordi der blandt de mange sager med familiens minder var to håndskrevne stamtavler, der viste Carolines fars familie (Bohn) tilbage til hendes bedstefars generation. For mig åbnede stamtavlerne for flere generationer af hendes familie og det var som at finde en skjult skat.

I kasserne var der også breve fra familie-medlemmer, både på dansk og engelsk samt fotoalbums med portrætter af forskellige mennesker, såvel med navne som (desværre) uden. En person med navnet »Dagmar« var flittig brevsriver og jeg vidste, at hun var en slags kusine. Nogle af fotografierne var rigtig gamle og kunne identificeres som Carolines forældre og søskende. Hvem er så heldig? (Jeg tror at heldet skyldes, at en af Carolines tanter havde giftet sig med den produktive fotograf Johan Hansen fra Nexø. Formentlig betød det, at der blev taget flere portrætter i denne familie end normalt. Desuden boede de ikke langt fra hinanden, i Ferskesøstræde i Nexø).

Et andet værdifuldt minde som jeg fandt, var en erindringsoptegnelse, skrevet af min tante Carrie i hendes sidste år. Da jeg læste den fik jeg et godt indblik i hendes families liv i Californien sidst i 1800'årene og i begyndelsen af 1900'tallet. Set med en ung piges øjne, men fortalt af en moden, pensioneret skolelærer. Hun beskæftigede sig især med sin families tidligste år og hun håbede, at fremtidige generationer i hendes amerikanske familie ville være interesseret i historien. Det er vi! Det er en vidunderlig gave.

2 Carrie og Jimmie udskiftede exmandens tyske efternavn med Carries pigenavn under Første Verdenskrig.

Stamtavle over Bohn - Petersen-familien fra Nexø. Lorna Koford Wallace's arkiv.

Den gamle generation i Nexø, Caroline Petersens bedstemor, Karen M. Jensdatter, faderen Henning Mogensen Bohn og moderen Christine Marie Møller. De to kvinder er iført deres gammeldags, bornholmske dragter. Fotos Johan Hansen, Nexø. Lorna Koford Wallace's arkiv og Bornholms Museum.

Hjemmet i Ferskesøstræde 6 i Nexø. Dagmar Larsen (f. 1872) står i hjørnet ved husets gavl, hendes bedstemor - iført det fine bornholmske hovedtøj »påsigbundet« stikker hovedet ud af døren. Billedet er taget af fotograf Johan Hansen o. 1880. Lorna Koford Wallace's arkiv.

Lad os starte med begyndelsen på Bornholm. Oldemor »Caroline Petersen« var den yngste af seks børn, født i Nexø i maj 1853. Hendes far var sømand Henning Mogensen Bohn (f. 1810 som Henning Peter Mogensen i Nexø) og Christine Marie Møller (f. 1813 i Østermarie)³. Så vidt jeg ved, er Caroline den eneste af børnene som har efterkommere i dag. Kun hendes ældre søster, Dorthea Marie Petersen Larsen (f.

1837 i Nexø) havde en efterkommer, datteren Dagmar Lorentse Larsen Andersen (f. 1872). Men Dagmar fik aldrig selv børn.⁴

Hjemmet i Ferskesøstræde i Nexø var beskedent. Det synes at have været ejet af Carolines mor, som havde arvet det efter sin egen mor⁵. Den følgende beskrivelse er fra Carolines barnebarn, Jimmies biografiske noter:

³ Folketælling 1845, Nexø Købstad.

⁴ Se også historien om Dortheas album, jvnf. note 1.

⁵ Nexø : Historiske huse og byens borgere : købstad i 650 år / Robert Egevang

Rejseklar - til turen til Amerika sammen med to veninder. Caroline, med det store ternede sjal, yderst til højre. Foto Johan Hansen, Nexø. Til højre en amerikansk tintype eller et ferrotypi, sikkert taget i Warren umiddelbart efter at Caroline har nået sit mål. Hun - til venstre - er fotograferet sammen med en veninde i sin fine tournure-kjole. Caroline er fotograferet med siden til, så man ser kjolens tournuredetalje, hvor nederdelen er løftet op bagtil, så ryggen får et elegant svej. Lorna Koford Wallace's arkiv.

»I det beskedne hjem boede Carolines gamle bedstemor (Karen Margrethe Møller, f. Jensdatter o. 1788 i Klemensker) hvis gift betød, at hun var sengeliggende det meste af tiden i husets lille dagligstue. Forholdene i hjemmet var trange og især var mulighederne i Nexø begrænsede. Bedstemor opholdt sig først i København, men kom tilbage til Nexø efter seks måneder. Måske var det lykkedes for hende at spare lidt sammen til billetten til Amerika? Kort tid efter og efter en smertefuld afsked - hun var endnu ikke 18 år gammel - havde hun indledt en fem ugers rejse til Amerika. Hun rejste på tredje klasse, hvilket indebar en køjeplads nederst i skibet, hvor man

nærmest sov på hylder. Hver passager fik en lille blikbeholder, hvori man fik serveret sin mad. Det var en barsk rejse, men »Amerika« var belønningen.

Bedstemor blev modtaget i Warren i Pennsylvania, som var en bornholmsk udvandrerenklave, af sin bror Mossin (Niels Mossin Petersen, f. 1844 i Nexø), som var kommet før hende og havde skrevet hjem om Amerika. Måske havde han hjulpet hende med penge til billetten. Han havde sørget for, at der var et arbejde til hende, den eneste slags en udenlandsk kvinde kunne få. Hun skulle være tjenestepige og med den baggrund hun havde, kunne hun få tre dollars om ugen«.

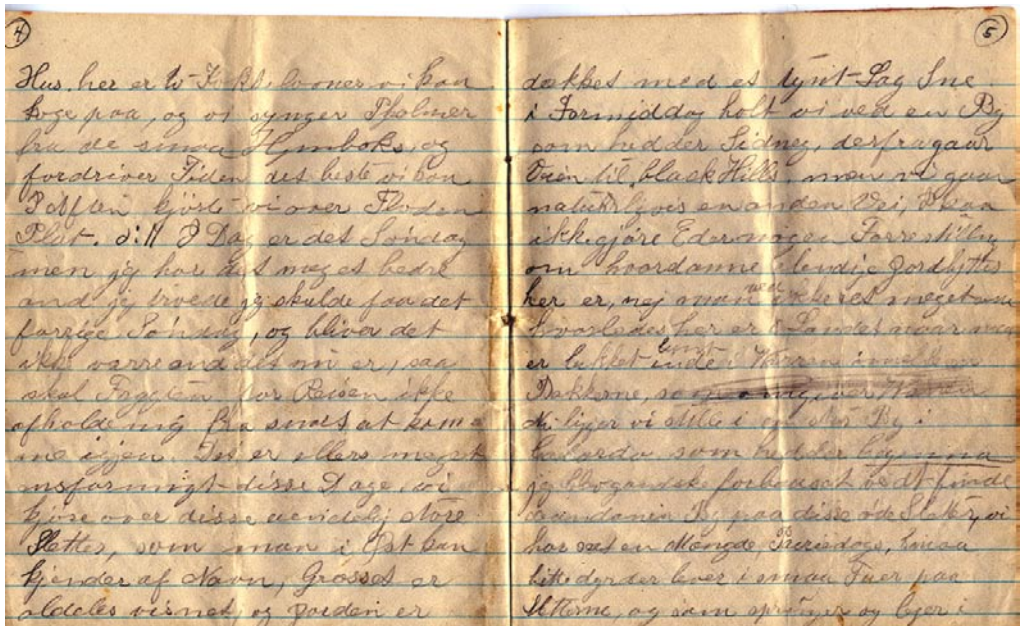

Carolines bror, snedker Niels Mossin Petersen, fotograferet som ung mand i København hos fotograf C. Sonne, før han i 1866 udvandrede til Amerika. Til højre ses han sammen med sin amerikanske hustru Josephine, som en af søsteren Carolines sønner blev opkaldt efter. Bornholms Museum.

Hun boede og arbejdede i Warren i otte år. Så besluttede Caroline sig, af ukendte årsager, at følge efter alle de folk, hvis færd tværs over Amerika ofte kaldes »California-feberen«. Der var blevet anlagt en togstrækning, den transkontinentale jernbane, fra kyst til kyst blot nogle få år tidligere, hvilket gjorde rejsetiden væsentlig kortere, blot ti dage - end da det foregik med hestevogn. Hun forlod Warren i november 1878 sammen med en anden ung, bornholmsk kvinde, som også havde været tjenestepige i Warren: Ambrosine Kofod.

Vi er så heldige, at oldemor Caroline skrev en, omend kortfattet, rejsedagbog på

turen til Californien. Det er formentlig en kladde til et langt brev til forældrene i Nexø. Hun skrev på dansk. Den vestlige del af Amerika var netop blevet åbnet for nybyggere, men på en stor del af turen oplevede Caroline den flade, grå prærie, og hun leverer i dagbogen en kort beskrivelse af det hun ser ud af vinduet og omtaler nogle af de byer, toget passerede forbi. Dagbogen fortæller om en togrejse tværs gennem Amerika på den tid, endda skrevet af en kvinde. Caroline beklagede, at scenariet kunne have været så meget flottere, hvis de ikke lige var rejst i den triste november måned.

Et opslag - siderne 4 og 5 - som fortæller om turen gennem Nebraska og Colorado - fra Carolines rejsedagbog fra 1878. Lorna Koford Wallace's arkiv.

Carolines rejse fra Warren til Oakland

»Den 6te November rejste jeg fra Warren ifølge med Sine Kofod. Vi ankom til Carry [Corry PA] Kl. 9 hvor vi blev modtagne af Mathilde.

Den 7de rejste vi fra Carry til Erie (der til fulgte Mossin os) hvortil vi ankom Kl 10 1/2 og havde til at vente til Klokken var mest 4 om Eftermiddagen, men siden gik det rigtignok rask, vi kom nemlig til Chicago

D: 8de Klokken 8 1/2 om Morgen. Der vendte vi i to Timer for det næste Tog, og siden kørte vi igennem det deiligste Agerland jeg har seet i lang Tid, men det varede ikke længe, for saa kom vi igennem noget grueligt vaadt og sumpigt Land, saa jeg forundrer mig ikke nu, naar jeg tænker paa Annie Bech da hun fortalte hvor usunt der var i Illinois. Nu begynde jeg at see

nogle Bjerge, det er ret yndigt at see saadan Omvexling, dog langt yndigere vilde det være at reise gennem Landet om Sommeren, for nu er det jo Vinter. strax imorges saa jeg en Mængde Sne siden regnede det til om Eftermiddagen og nu sner det igjen.

D: 9de Sidste Nat sov jeg godt, men Toget stod ogsaa stille paa Grund af at et Nattog havde forulykket om der bleve nogle dræbte og saarede ved jeg ikke med Bestemthed, men jeg frygter det næsten da jeg hørte nogle Herrer tale derom. Vi ankom til Omha [Omaha] Kl 1 efter at have kjørt over den store Bro, der gaar over Mississippi Floden, den er stor kan I tro, efter at vi kom ind paa Jernbanestationen drak vi Thee med Smørrebrød, og havde en Neger til at varte op for os, var det ikke flot? jo jeg siger Tak, men det bliver nok ikke saadan de første 8-9 Dage, men naar der ellers ikke intreffer noget Uheld gaar det

nok. Paa Stationen traf vi en dansk Mand, som vi fik en god Pasiar med, han blev først helt forbavset ved at høre vi kunde tale dansk, og han fortrød meget at vi ikke vilde blive heri Omaha saa vi lovede at komme tilbage dersom vi ikke syntes om det i California. Nu har vi kjøbt Proviant bestaaende af Brød, Smør, Høns, Rullepølser, en Flaske Agurker, svesker og pærer, tørt-saltet Oxekjød, en hel Pose Bolsjer o.s.v. jeg har ogsaa min lille Kaffe Kande med saa vi kan lave Thee, for min Reise-fælle drikker ikke Caffé.

D: 10de Saa er det min Reisefælles Fødselsdag, vi havde varm Thee Frikkadeller og Smørrebrød til frokost det var jo meget godt. men i Morges indtraf her en Ulykke, idet en ung Mand sad og morredes med en Revolver og skjød sin Fader i det ene Been havde han ikke faaet Skudet havde jeg eller Sine sikkert faaet det da vi sad lige ved, men dengang blev vi bevaret. Nu kører vi igjennem Nebraska, det er et yndigt Land, især for Bønder, men, dersom der er nogen der vil reise fra Øst op her og tage Land, som de siger, saa vil jeg raade dem til at tage Frugttræer og Blomster med dem, for jeg har ingen seet endnu derimod er her store Hjorder af Køer større end man kan tænke sig uden at have seet dem blev skuen saa yndigt og vi har meget rare Naboer I skulde bare see os, hvorledes vi holder Hus. her er to Kakkelovner vi kan koge paa, og vi synger Psalmer fra de smaa Hymboks, og fordriver Tiden det beste vi kan. I Aften kjørte vi over Floden Plat. [Platte River]

D: 11 I Dag er det Søndag men jeg har det meget bedre end jeg troede jeg skulde faa det forrige Søndag, og bliver det ikke værre end det nu er, saa skal Frygten for Reisen ikke afholde mig fra snart at komme igjen. Det er ellers meget ensformigt disse Dage, vi kjøre over disse uendelig store Sletter, som man i Øst kun kjender af Navn, Græsset er aldeles visnet, og Jorden

er dækket med et tynt Lag Sne. i Formiddag holt vi ved en By som hedder Sidney, derfra gaar Veien til Black Hills, men vi gaar naturligvis en anden Vei, I kan ikke gjøre Eder nogen Forrestilling om hvordan elendige Jordhytter her er, nej man ved ikke ret meget om hvorledes her er i Landet naar man er lukket lunt inde i Warren imellem Bakkerne, som omgiver Warren. Nu ligger vi stille i en stor By i Colorado som hedder Ceyenna [Ceyenne] jeg blev ganske forbavset ve at finde saadan in By paa disse øde Sletter, vi har seet en Mængde Preriedogs, Smaa bitte Dyr der lever i smaa Tuer paa Sletterne, og som springer og leger i Solskinnet, vi kjørte igjennem en Ting jeg kalte enn uhyre stor Tonel, men det var et Skjærm der var bygget over Skinnerne for at holde Sneen af Skinnerne.

D: 12 Helt siden i Aftes har vi kjørt over the rocky mountains, det var et herligt Skue i Aftes at see de store Klippe Bjerger og Dale, det var det yndigste Maaneskin, og vi var saa høiet oppe paa Bjergene, saa det saa ud, som at Skyerne ikke var længere væk, end man kunde række dem med Hænderne i dag har vi bestandig kjørt imellem Bjergene, jeg havde aldrig troet her var saa store Strækninger af øde Land hvor ingenting kan voxe, jeg saa en hel Skare Indianere tilhest for nu er vi paa deres Grændser, ellers er alt bare nøgne Klipper. Hver Dag møder vi Jernbanetog, der kommer tilbage fra Californien, de raaber bare gaa tilbage, gaa tilbage. Her er en Kone fra Californien, der har været i Minsota og besøgt - for 25 Aar siden vist - kom til Cal. med Okser for sin Vogn, de var 6 Maaneder paa Reisen, saa det var en ordentlig Tour. hun siger det er umuligt for en ung Mand der er flittig og sparsom andet end han maa komme sine Ting efter, men ikke i San Francisco, for der er mere end opfyldt, men Landet er stort og frugtbart og der er Plads for mange endnu.

Det nygifte par; Caroline og James Koford, 1879. Lorna Koford Wallace's arkiv.

D: 13de. Vi kører bestandig over øde Strækninger. Her er en Mængde Cinesere omkring og flere vil vi snart faa at see. Vi er nu i Uta [Utah], vi kører langs med Bjergkjæden Wahsatch, det er uendelig store Bjerger jeg vilde ønske I kunde see dem saaledes, som jeg seer dem nu. I Aften venter vi at komme til Ogden, hvor vi skal skifte Tog.

D: 14. I Aftes ankom vi til Ogden hvor vi skiftede Tog, men jeg saa ikke meget af Byen, da det var mørkt - siden kørte vi langs med Salt Søen, som saa meget smugt ud, men vi [fik] ikke noget at see af Saltsøstaden da vi gaar for langt udenom I Dag har været den kjedeligste Dag paa hele Turen, vi kører over en stor Sandørken, i Afstand ser man store Bjerger, uden et træ eller grønt Græs paa saa det saa men sørgeligt ud, og ovenikjøbet have vi alle bleven forkjølede, saa Humøret er ikke rigtig godt i dag.

D: 15. Her er ikke videre nogen Forandring idag store Bjerger og øde Marker er alt hvad man seer vi har dog i dag havt megen Morskab af Indianerne, her var en ung Pige som stjal nogle Fjere af en Indianers Hat som hun skulde gjemme til Erintring, en Mængde Indianer Koner var her med deres smaa Børn paa Ryggen hvergang Toget standsede, og deres Hytter saa vi ront omkring, her var ogsaa en Mængde Chineser. Troer I ikke det er interessant at se Negere, Indianere og Chinesere og hvide Folk paa engang? for det synes jeg nu.

D: 16de. Nu passerer vi Humbolt Bjergerne og Humbolt-Floden men Jorden er dækket med Salt endnu, et Sted saa vi hvorledes de fyldte Salt i smaa Poser færdige til at sende bort. Men endelig kommer hvad vi i flere Dage forgjæves har ventet paa, nemlig at see grønne Træer og Marker. Folk gaar her og høster Hø, og Sneen skinner oppe paa de høje Bjerger det er en Mod-sætning, Køerne gaa ude hele Vinteren, og fryder sig paa de grønne Enge, og umaa-delige floke af Faar seer vi bestandig.»

Efter ti dages togrejse ankom Sine og Caroline til deres destination, Californien. De boede sammen og arbejdede begge som tjenestepiger i Oakland i nærheden af San Francisco. Caroline mødte hurtigt efter Sines yngre bror, James Kofod, eller Koford, som havde boet i San Francisco i adskillige år på det tidspunkt. De to unge bornholmere blev forelsket i hinanden og blev gift i Oakland det følgende år, 1879.

James Koford var født i Østermarie, han var så vidt vides et ud af syv børn, forældrene var Jens Frederik Kofod (f. ca. 1812 i Østerlars) og Petrea Johanne Mortensen Skovgaard (f. 1816 i Klemensker). Ligesom Caroline var han kommet til Amerika for at bo sammen med en ældre bror, Frederik Christian Kofod (f. 1841 i Østermarie), han boede i den anden store bornholmer-enklave, Jamestown i staten New York.

Det nygifte par, James og Caroline, slog sig ned i Oakland, kun en færgetur fra San Francisco på den anden side af bugten. Parret boede i Oakland i omtrent ti år og familien voksede med tre sønner (alle med efternavnet »Koford«, Henning, James Mossin (»Jim«) og Joseph. Henning og Jim blev opkaldt efter mandlige slægtninge, men Joseph Sidney Koford, min bedstefar, blev opkaldt efter to tanter, Josephine, som blev gift med Mossin Petersen i staten Nebraska og Sine, James' ugifte søster, som boede i nærheden og som på den måde blev krediteret for at have introduceret James og Caroline for hinanden.

James arbejdede som tømrer og møbelsnedker i de travle bydele omkring San Francisco, men det fugtige, tågede klima ved bugten var ikke gavnligt for hans helbred.

Af et udateret brev, skrevet til Caroline i de første måneder af deres ægteskab, forstår man, at James var taget af sted for at finde tømrerarbejde ca. 100 km væk i byen San Jose. Om han tog af sted, fordi der var bedre jobmuligheder, eller et varmere kli-

James Kofords ældre bror, Frederik Christian Kofod, med hustruen Lena og datteren Alice. Fotograferet af J.W. Upham omkring 1880 i Jamestown, N.Y. Til højre hans søster Sine Kofod, som ligesom Caroline Petersen arbejdede som tjenestepige i Warren. De to fulgtes ad til Californien i 1878. Foto East Oakland Gallery sidst i 1880'erne. Lorna Koford Wallace's arkiv.

ma, ved vi ikke. Det skrev han ikke noget om. Men brevet er meget charmerende, fordi han begynder med at skrive det på dansk, men efter kort tid skifter over til engelsk og så kan vi efterkommere læse om, hvordan han skulle finde værelse og forplejning hos en irsk immigrantfamilie. Han mødte ireren på et jobsøgningsbureau, hvor han fik arbejde, og han blev inviteret til at bo sammen med familien. Han erkender at have afsløret overfor den irske hustru, at han savnede Caroline. Det er et meget kærligt brev.

Da drengene var lidt ældre begyndte James at se sig om efter et varmere sted at bo, et sted hvor der også var noget jord de

kunne dyrke og et sted, hvor børnene kunne vokse op i landlige omgivelser. I 1885 eller 1886 flyttede den unge Koford-familie ca 100 km længere ind i landet til et lille hus, der var købt af James og hans søster Sine⁶, i nærheden af den nye by Vacaville i Californien. Her fik de endnu en søn, Carl, som kun nåede at leve i ni måneder, hvilket var en ufattelig sorg for forældrene. Caroline »ønskede en anden baby i sine arme«, så indenfor et år fødte hun Carrie og så, to år senere, blev Gertrud født (i maj 1891).

---

6 Stavet Sine, Signe, Signa eller Segna.

James, Gertrud og en meget munter Caroline o. 1899, i deres hjem i Vacaville. Lorna Koford Wallace's arkiv.

James Koford i sin frugthave i Vacaville. Lorna Koford Wallace's arkiv.

Vacaville var en voksende landbrugsby anlagt på jord, der tidligere havde været en del af en vældig stor mexicansk landejendom, en såkaldt »grant«. James og sønnerne passede (når de ikke var i skole) deres frugttræer på de to hektar jord omkring hjemmet og de tørrede og solgte produkterne. I Carrie's erindringer og af andre dokumenter kan vi se, at de dyrkede æbler, ferskner, sveskeblommer og måske abrikoser. Det de tjente på den bedste, tørrede frugt var 8 cent pr. kg! I den amerikanske folketælling fra 1900 angives James imidlertid at være tømrer, ikke landmand, så det ser ud som om landbruget aldrig var hans væsentligste indkomst.

Koforderne var medlemmer af den presbyterianske kirke i Vacaville, skønt deres datter Carrie levende beskriver, hvordan de i årenes løb deltager i gudstjenester og bønnemøder i forskellige kirker rundt om i byen. Metodist- og Baptistmenigheder omtales som steder de besøgte »for forandringens skyld«. Der synes ikke at have været en lutheransk kirke i byen på den tid. En gennemgang af folketællingerne for Vacaville viser, at der kun var ganske få danske eller skandinaver i det hele taget i området. De fleste af Carolines muligheder for at deltage i sociale arrangementer var i kirkesammenhænge eller besøg hos de få naboer og jeg ved ikke, om de havde danske venner i de år, de boede i Vacaville.

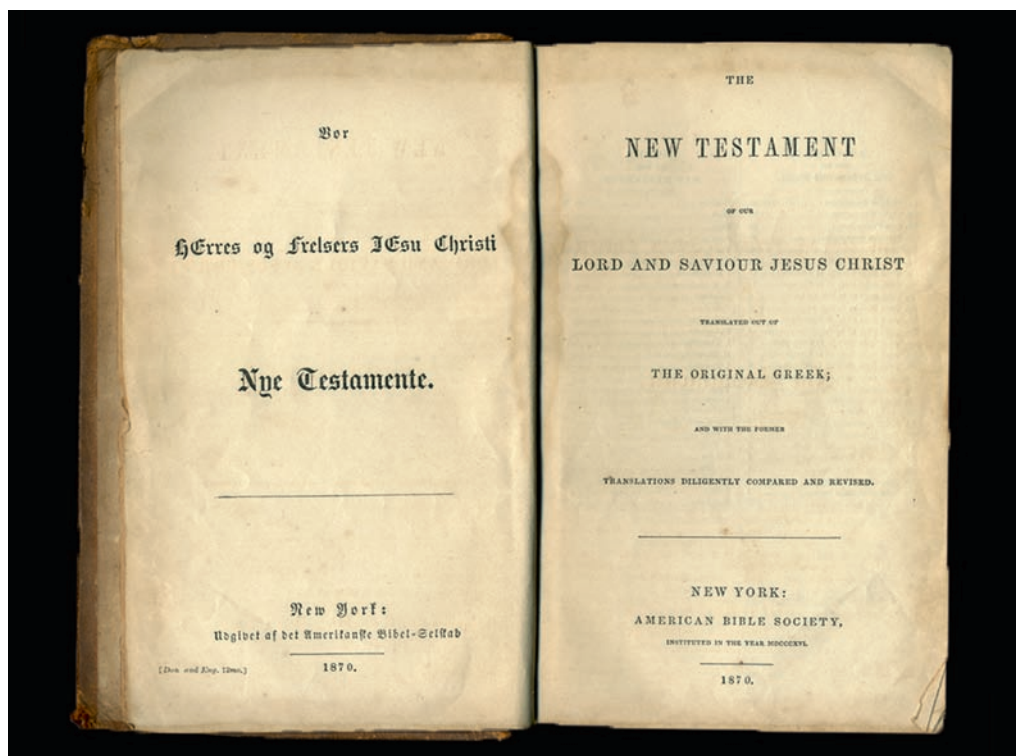
Carrie fortæller, at det meget varme sommervej i Vacaville svækkede hendes mor, medens det var styrkende for faderen. Caroline må have kæmpet med alt hvad hun havde i sig for familiens skyld, hun syede deres tøj, vaskede, lavede mad, gjorde rent i temperaturer, som ofte nåede op på mere end 37° mellem juni og september. Men hun ejede et optimistisk, muntert og følsomt syn på livet, så vidt jeg har forstået.

Deres sønner klarede sig godt i den lille folkeskole og da byen endelig byggede et gymnasium, var de ældste drenge aktive i forskellige skolegrupper, fx diskussionsgrupper. Det står helt klart, at uddannelse og kærlig respekt for forældrene, var familiens rygrad! Jeg kan forestille mig, at de i hemmelighed havde store ambitioner og jeg gad vide, om de bekymrede sig over,

hvorvidt deres fremtid ville være truet af deres mangel på familieformue.

De boede i Vacaville i ca. 18 år og drengene var da blevet så gamle, at de skulle på universitetet. På mærkværdig vis var Koford-familien, med deres lille frugthave og deres forskellige jobs i landbruget, på den lokale avis og på apoteket, i stand til at sende alle tre drenge på Californiens prestigefyldte universitet i Berkeley - nabo-byen til Oakland. Pigerne gik på lærerseminarium og sygeplejeskole.

James besluttede sig for, at det var bedst at flytte til Berkeley, så hans sønner kunne »gå til skole«, så sidst i 1890'erne begyndte han at bygge et hus til familien. Jeg ved ikke hvor lang tid det tog at bygge huset, men han rejste de 100 km fra Vacaville til Berkeley for at bygge på huset, og han tog

Familien Kofords Nye Testamente fra 1870 - på gotisk dansk og latinsk engelsk. Lorna Koford Wallace's arkiv.

hjem for at se til familien i kortere perioder, formentlig med toget. Det må have været på det tidspunkt, at James skrev et brev til Caroline på engelsk, som er noget kryptisk, men det synes at give udtryk for en tungsindighed og en skuffelse over sit liv som en stræbende, amerikansk borger. Her er nogle uddrag:

»Jeg har været nedtrykt i nogle dage - du ved at jeg får det sådan en gang imellem. Alle fortæller, at det er umuligt for en dreng at få noget at bestille her i Californien. De fortæller at tusindvis er uden beskæftigelse i Oakland, nogle af dem er universitetskandidater. Nu altså, jeg ved jeg har taget fejl, hvis det ikke lykkes for drengene. Hvad kan vi så håbe på, men

måske bliver vi alligevel lykkelige. Det håber jeg«.

Og så:

»Jeg er glad for, at du tager din fattigdom med så stor tålmodighed. Med Guds hjælp så håber jeg, at den tid vil komme, hvor vi kan bo sammen her i Oakland. Det er ikke så skamfuldt at være fattig og udlænding her. Men nu må jeg slutte, det er tid til at komme af sted... Farvel og held og lykke med dig og gid vore vanskeligheder snart må være overstået.«

Jeg spekulerer på hvad det var for vanskeligheder han refererede til. Tante Carrie skrev om sin fars skuffelse over, at på trods af de mest ihærdige forsøg på »at blive amerikaner« - ved at holde op med at tale

Familiens nye hjem i Milvis Street i Berkeley, Californien, som James Koford selv byggede. På verandaen er det Caroline, i haven barnebarnet Jimmie. Foto 1918-1919. Lorna Koford Wallace's arkiv.

Koford-familien ca. 1920. Stående Gertrud, Henning, hans hustru Mae og Kitty, Josephs hustru. Siddende Carrie, Jens (James), Caroline, Joseph og James (Jim). Lorna Koford Wallace's arkiv.

dansk med børnene, ved at tage amerikansk statsborgerskab og ved at tage den amerikanske livsform til sig det bedste de kunne - blev han alligevel kun regnet for »fremmed« efter de mange år i landet. Han anede ikke, hvad han ellers kunne gøre efter at have boet så mange år i landet. Det ser ud som om han ikke følte sig accepteret.

Som så mange andengenerations-amerikanere arbejdede Koford-efterkommerne hårdt og blev relativt succesfulde. Deres mor klippede avisartikler ud, hver gang en af dem blev nævnt i den lokale avis, så jeg har en stor samling avisudklip. Henning blev en højt respekteret læge i Oakland. Han var også præsident for den lokale Danske Loge og medlem af den danske Frimurerloge og læge for de danske foreninger i Oakland. De yngre sønner blev jurister i samme by. Næstældste søn Jim blev distriktsadvokat (det vil sige anklagemyndighed i et juridisk distrikt) og havde senere sit eget sagførerkontor. Min bedstefar, Joseph, var overretsdommer i 12 år og senere blev han medlem af Forbundsappel-

retten i San Francisco, ved sin død var han præsiderende Justice of Appeal. Jeg gad vide om hans travle liv og tidlige død er det, der gjorde, at hans familie ikke interessererede sig så meget for hans forældre. Begge døtre blev skolelærere. Bortset fra Carrie var der ingen af de seks søskende der blev over 60 år, faktisk overlevede Caroline tre af de børn hun fødte.⁷

James og Caroline var ikke alene stolte over deres børns bedrifter, men ogsaa forbløffede over hvor succesfulde børnene blev, som det understreges af James erklæring, »Jeg tror bare, at vi to var den helt rigtige kombination« som er citeret i begyndelsen af denne beretning. Forældrene arbejdede støt og indædt og med et eneste mål, nemlig at blive amerikanere og sørge for at deres børn fik et godt liv. Måske og ubevidst fik de også sået en stærk interesse og en slægtskabsfølelse for fædrelandet, Bornholm, følelser som stadig er levende i familien i dag.

⁷ Jvnf. Sophus Hartwick, Danske i California, 1939 s. 556.

Postkort fra Gudhjem, med Østbornholmskes S/S Davidsen i havnen, sendt af Ingon Lund umiddelbart før afrejsen fra København til New York i 1906.

En Gudhjem-piges kærlighedseventyr i USA

Af Kirsten Laurberg Lund

I de første årtier af det tyvende århundrede rejste mange unge mennesker fra Gudhjem til USA. En af dem var den 18-årige pige Ingon Lund, som var datter af murermeister Hans Lund og hustru Marie f. Tranberg. Ingon rejste til USA i 1906 og sendte i de følgende år 90 postkort hjem til Gudhjem.¹

Afrejsen fra København foregik den 19. april 1906 med DFDS' udvandrerskib Oscar II og det første postkort blev sendt fra København før afrejsen:

*»Kære Forældre
Nu skal vi gaa til Damperen.
Jeg morede mig storartet i gaar.
Hils dem alle i Gudhjem.
Hilsen fra Kristian² og Ingon.«*

Ingon ankom til New York den 2. maj 1906. I Ellis Islands arkiver kan man se, at

*Kirsten Laurberg Lund Slægtsforsker
og lærer, bosat i Gudhjem og i familie
med syerske Ingon Lund, som artiklen
drejer sig om.*

hun fulgtes over Atlanten med to unge bornholmske mænd, en fra Gudhjem og en fra Østerlars. I indvandrerarkiverne står der: Ingon M. Lund 18 år, enlig. Erhverv syerske. Hun har 10\$ med sig ind i landet og har selv betalt sin billet.

Bopælen i USA angives som Parade Street 225, Erie, Pennsylvania.³

Erie var imidlertid ikke den endelige destination, den fandtes i den mindre by Girard, der lå ca. 20 km. sydvest for Erie ved Lake Erie. I Girard boede hendes fætter John Kofoed⁴, som var udvandret til USA i 1903⁵, han arbejdede som smed hos en vognmand ved navn Jacobsen.

Det første livstegn fra USA var et postkort sendt hjem fra Girard den 31. maj

1 Ingon Lund var min fars faster. Da hun skulle på plejehjem, forærede hun mig sin fars »Hans Lunds« bogskab med hans bogsamling samt en postkortsamling, hovedsagelig bestående af fotos sendt hjem fra USA. Ingon Magdalene Lund f. 08-11-1887 d. 28-11-1983 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

2 Alexander Kristian Lund, hendes bror f. 14-07-1883 d. 06-12-1941 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

3 www.ellisland.org

4 Martin Johannes Ferdinand Kofod f. 31-03-1882 <http://bidstrup.cc/slaegt/>. Død august 1968 i Girard, Erie www.ancestry.com

5 www.ellisland.org

Jakobsen, fætter John Kofoed og endnu et par medhjælpere ved Jakobsens vognmandsforretning i Girard, hvor John var ansat som smed. Postkort.

Hovedgaden i Girard. Ingon Lund boede i byen fra 1906 til 1911.

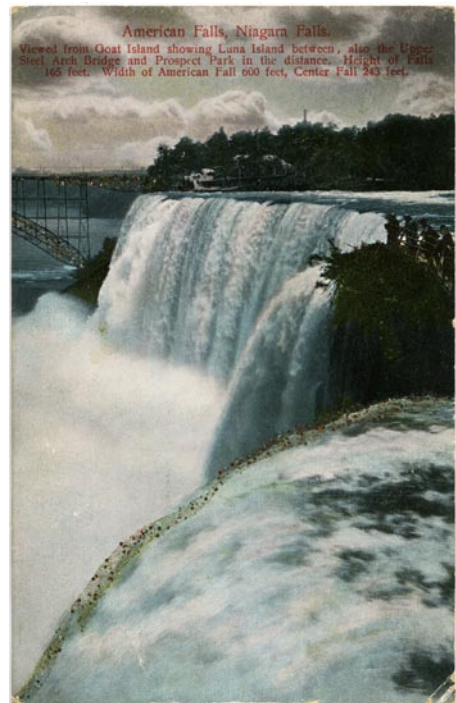
Ingon og hendes bror Hans fotograferet ved Niagara Falls i 1906. Hun sendte selvfølgelig også et postkort af vandfaldet til forældrene.

1906, det var et fødselsdagskort til Ingons lillesøster Ella.⁶

Allerede i juli måned kom der besøg hjemmefra, det var hendes storebror Hans Lund, der sejlede som styrmand. De to søskende var ved Niagara Falls og fik taget et billede, som blev sendt hjem som postkort fra Girard den 6. juli 1906.

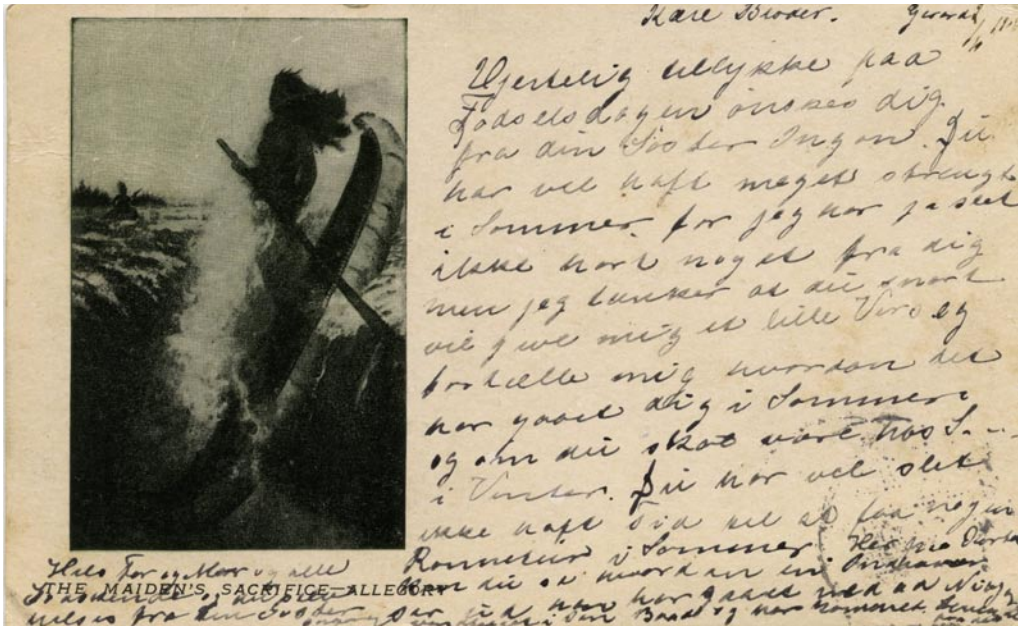
»Kære Forældre

Vi har været ved Niagara Vandfaldet i Gaar, og det var rigtigt nok noget at se paa. Det her Fotografi er fotograferet der. Jeg skal nok fortælle mere naar I faar Brev. Mange Hilsener fra de to paa Kortet. I kender dem nok. Hils dem alle derhjemme. Hans⁷ er rejst til New York.«

6 Hendes lillesøster Ella Lund født den 13. juni 1898, død 21. maj 1907 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

7 Hendes storebror Hans Peter Lund f. 15-02-1882 <http://bidstrup.cc/slaegt/> Dødsdag ukendt.

»The Maiden's Sacrifice - Allegory« er en historie om en modig indianerkvinde, der redder sit folk ved at narre fjenden ud i et vandfald, hvor alle omkommer. Ingons tolkning af kortet var lidt anderledes.

Ingon sendte postkort hjem både til sine forældre og sine søskende, men i det første stykke tid var der sparsomt med oplysninger om Girard, det handlede mere om, hvordan det gik i Gudhjem. Postkort sendt fra Girard d. 30. august 1906.

»Kære Søster⁸

Mange tak for Brevet, som jeg fik fra dig. I har rigtigt haft det morsomt på den Skovtur, men du synes vel ikke om at være Søsyg. Du kan snart skrive til mig igen og fortælle, om I har faaet nogen Lærerinde og hvor langt I er.

Til Anne Lisbet⁹ og Nikolaj¹⁰ og du hilses mange gange fra din Søster Ingon.«

⁸ Ella Lund.

⁹ Naboens datter Anne Lisbet Jensen, senere gift med hendes broder Nikolaj Lund. Anna Elisabeth Jensen f.12-09-1898 d. 29-10-1965 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

¹⁰ Hendes bror Nikolaj Frederik Lund f. 17-10-1894 d. 14-05-1972 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

Den 2. oktober fulgte et fødselsdagskort til hendes lillebror Nikolaj Lund.

»Kære Broder

Hjertelig tillykke på Fødselsdagen ønskes dig fra din søster Ingon.

Du har vel haft meget strengt i Sommer, for jeg har slet ikke hørt noget fra dig, men jeg tænker, at du snart vil give mig et lille Vers og fortælle mig, hvordan det er gaaet dig i Sommer, og om du skal være hos Signe i Vinter.

Du har vel slet ikke haft Tid til at faa nogen Rønnetur i Sommer.

Her på Kortet kan du se hvordan en Indianer ser ud, naar han er gaaet ned ad Niagara Vandfaldet i den Baad og har kommet levende fra det.

Hils Far og Mor og hils alle Søskende. Hilsen fra Søster Ingon.«

Ingon Lund var meget religiøs og havde sit ståsted i Indre Mission, alligevel er der kun et postkort hjem, hvor man fornemmer hendes tro, det er et fødselsdagskort til hendes far Hans Lund, som fyldte år i begyndelsen af januar måned. Kortet er et udateret julekort, men sandsynligvis fra sidst i 1906.

»Kære Fader

Jeg vil med det samme ønske dig hjertelig tillykke med din Fødselsdag den tredje den første. Ja, Gud give dig Kraft og Styrke til at leve flere Aar paa Jorden, og han være os alle naadige, saa vi en gang maa mødes om ikke her saa Hjemme hos vor Frelser for aldrig mere skilles, hvor vi skal mødes med vor kære Søn og Broder.¹¹

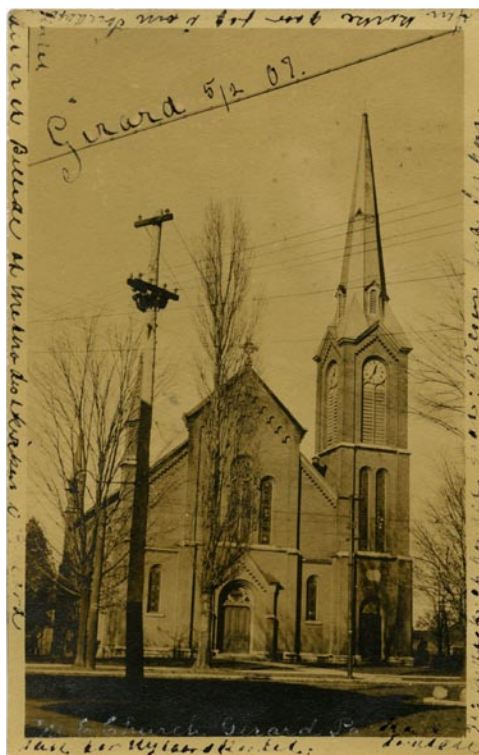
Det er eneste underliggende Ønske.

Mange kærlige Hilsener fra Ingon.«

Ingons storebror Hans druknede, da hans sejlskib forliste, man fornemmer klart, hvor svært det var for hende at være så langt væk fra familien i den svære stund.

Efter årsskiftet 1907 begyndte Ingon at fortælle mere om sit liv i Girard. Hun sendte et postkort hjem af Metodistkirken i Girard og fortalte, at det var den kirke hun gik i om søndagen. Det var også her, hun fandt kærligheden, da hun senere forlovede sig med metodistpræsten George J.¹²

I begyndelsen af 1907 havde Ingon også fået gang i arbejdet og skrev hjem, at hun syede og havde godt med arbejde. Med de fleste postkort fulgte en hilsen fra fætter John, som hun øjensynlig havde nær kontakt med.

Metodistkirken i Girard. Her gik Ingon i kirke hver søndag - og her mødte hun måske sit livs kærlighed.

Den 8. maj 1907 sendte hun et postkort fra Girard, hvor man får indtryk af, at den første tid i Girard ikke har været så let.

»Hilsen til dem alle

Sidste fredag var det et Aar siden jeg kom til Erie, og den Tid er gaaet næsten uden jeg har tænkt tilbage paa min første Maaned i Amerika. Jeg bryder mig ikke om at gøre det om igen, men nu gaar det lige saa godt som Hjemme. Mine to veninder Rigmor og Olga er gaaet til Jamestown, saa nu er jeg ene danske Pige igen, men det gør intet. Jeg havde brev fra Agnete Müller og Augusta.

Mange kærlige Hilsener fra Eders Ingon.«

11 Hendes storebror Hans Lund, som forliste med sit skib i efteråret 1906(?).

12 Det har ikke været muligt at finde Georges efternavn. Der er arkiver over metodistpræster i staten Pennsylvania, men der er mange muligheder, da George er et meget almindeligt navn i USA.

Et postkort af den elektriske sporvogn, der forbandt byerne Girard og Erie.

På campingtur. Ingon skriver, at »Saaen ser det ud naar vi gaar til »Laksen«.

Bagsiden af et postkort, sendt 3. juni 1907, ankommet til Rønne 15. juni og samme dag til Gudhjem. Vi er i postkortets storhedstid, det var moderne og utroligt populært at sende postkort - hvilket Ingons 90 postkort er et godt eksempel på. Flere steder var der udbringning af post flere gange om dagen.

På forsiden af kortet, hvor der er et billede af tre unge piger og en ung mand, der sidder på en jolle, med fødderne i vandet og med en tekst »How would you like to be me«, har Ingon skrevet:

»Girard i Gaar. Kære Forældre
Jeg har det godt. Herman Lund¹³ kom i
gaar, han synes storartet om Amerika.
Mange Hilsener fra Ingon.«

En del af postkortene hjem var fotografier af Ingon og hendes bekendte, der blev brugt som postkort.

Ingons forretning udviklede sig, i juli 1907 var hun en uges tid i byen Erie og

syede. Hun fortalte også om besøg hos »fætter Hansen« i Erie. Ligeledes fortalte hun, at hun havde været i bornholmerbyerne Warren og Jamestown.

Om den nære forbindelse, der har været mellem bornholmere i det fjerne land, vidner et postkort sendt den 17. august fra Girard.

På forsiden »Paa næste Søndag venter vi en hel bil bornholmere fra Jamestown.«

»Kære Forældre og Søskende
Mange Hilsener fra Ingon. Alting gaar ved det gamle her. Jeg er rask og har det godt, det samme ønskes Eder. Jeg havde Brev fra Thor¹⁴ og brevkort fra Kusine In-

13 Gudhjem dreng som kom til USA i 1907 og bosatte sig i Erie, PA www.ellisland.org samt ancestry.com. Herman Ipsen Lund f. 22-08-1889 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

14 Hendes bror Thorvald Lund, f. 30-8 1892 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

Jamestown ligger ved sydspidsen af Chautauquasøen. Med de kulfyrede floddampere kunne man sejle på søen.

geborg ogsaa Kristian i Torsdags. Jeg har ikke saa travlt med at sy nu, men jeg har alligevel nok at bestille. I Torsdags var jeg til »Prohibition møde« eller Afholdsfest, hvad man nærmest kan kalde det på dansk. Hilsen til Broder Carl¹⁵ skal nok faa et par Ord inden ret længe og Nikolaj ligesaa. Hilsen til Venner og Bekendte. Mange kærlige Hilsener Eders hengivne Ingon.«

I november 1907 kom der endnu et familiemedlem til Girard, det var John Kofoeds lillesøster Anna Kofoed¹⁶. Anna skulle sy for Ingon i hendes systue.

17. december 1907 sendte Ingon et postkort hjem:

»Kære Forældre og Søskende
Glædeligt Nytaar ønskes Eder alle fra
Eders Ingon

Anna og jeg har knagende strengt med at sy.

Jeg er rask og har det godt, det samme ønskes Eder.

Hilsen fra Kusine Anna. Mange kærlige Hilsener fra Eders Ingon.«

Ingon begyndte at fortælle mere og mere om livet i Girard.

Postkort sendt hjem fra Girard den 3. februar 1908:

»Kære Forældre og Søskende
Mange kærlige Hilsener fra Ingon. Alting gaar sin gamle Gang, vi har Vinter med Frost og Sne. Kusine Anna og jeg var på Kanetur i gaar.

Sneen rygede saa skrækkeligt, saa man ikke kunne holde Vejene aabne.

15 Hendes bror Karl Tranberg Lund f.15-1-1890 d. 13-07-1961, <http://bidstrup.cc/slaegt/>

16 Ingunn Anna Elisabeth Kofod f. 16-10-1889. <http://bidstrup.cc/slaegt/>

2. oktober 1907 sendte Ingon en særlig fødselsdagshilsen hjem til sin lillebror, Nikolaj. »Teddybjørnen« er opkaldt efter den amerikanske præsident Theodore (Teddy) Roosevelt. En rørende historie om at han, der var ivrig jæger, nægtede at skyde en såret bjørn gik landet rundt. Det gav ægteparret Morris og Rose Michton, en god ide, de producerede og udstillede verdens første teddybjørne i deres butik i Brooklyn i 1903 efter at have fået tilladelse af Roosevelt til at kalde tøjdyret for »Teddybjørn«. Postkortet fra 1907 viser, hvor populær bamsen hurtigt er blevet. Mon man kendte den i Gudhjem i 1907?

John¹⁷ har selv Hest nu, saa der vanker en Køretur engang i mellem.

Jeg har haft Brev og Kort fra Broder Thor siden Jul. Jeg havde Brev fra Janus Jørgensen i Tirsdags. Han er nede i Alabama og synes ganske godt om det.

Hilsen fra Anna og John og mange kærlige Hilsener fra Eders Ingon.»

Postkort sendt fra Girard den 8. august 1908:

»Kære Forældre

Mange kærlige Hilsener med tak for Brev. Anna er rejst tilbage, der hvor hun var før hun kom her. Jeg tænker hun vil komme tilbage igen til min Sommerferie.

Jeg holder Ferie i næste Uge. Her er ikke meget at gøre i denne Tid, for de fleste Folk er ude at rejse. Vi har fint Sommergejr med over hundrede Grader¹⁸. I de store Byer falder Folk om og dør som Fluer.

Hilsen fra John. Hilsen til Tante Alexandra¹⁹ og Eder alle Ingon.»

17 Fætter John Kofoed se note 4

18 100° Fahrenheit / knap 38 grader C

19 Ingons moster, modehandlerske i Rønne, Alexandra Tranberg gift Lund. Alexandra Hansine Thomine Tranberg f. 08-08-1864 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

Ingon var en lille smuttur inde i nabostaten Ohio i byen Conneaut, der ligger ud til Lake Erie. Her fik hun sat guldplumber i sine tænder.

I løbet af 1908 begyndte Ingon at underskrive sig med Lena, hendes navn i USA.

Postkort fra Girard den 20. november 1908:

»Kære Forældre

Da jeg i Aften er kommet i Skrivehjørnet vil jeg sende Eder en lille Hilsen.

Alting er ved det gamle. Jeg er rask og har det godt og det samme ønskes Eder.

Hilsen fra Anna og John og mange kærlige Hilsener fra Eders Datter Lena Lund.»

Ingon kom rundt i landet også uden for Pennsylvania, det vidner et postkort sendt hjem den 13. maj 1909 om:

»Hallo Nik

Hvordan har du det fra Morgenstunden? Vi har lige spist Frokost.

Dette Billede er fra Havnen i Conneaut, Ohio State. Jeg var der i gaar hos en Tandlæge. Jeg skal have fire Tænder plombede. Synes du ikke, det er nogle kunstige Dampere, de har her? Jeg tænker du har strengt med at mure?

Nu begynder vi at faa Sommer anden Gang her, det er saa varmt man kan knapt trække Vejret.

Mange kærlige Hilsener fra Lena. Hils alle i Hjemmet fra John og Anna.»

◀ *Ingon Lund fotograferet i 1907 i Pennsylvania.*

Folketællingen fra 1910 viser, at Ingon lejede et hus i Girard, hun havde en systue

og havde ansat sin kusine Anna som syerske. Sammen med dem boede også fætter John, som var smed.²⁰ De postkort, der blev sendt hjem i løbet af 1910, fortalte ikke noget om Ingons forlovelse med metodistpræsten George, så her kommer den mundtlige overlevering ind.

Min farmor Kirstine Lund²¹, Ingons svigerinde, fortalte, at Ingon forlovede sig med metodistpræsten George og det var absolut ikke en forbindelse, hendes forældre kunne acceptere. De kunne kun acceptere den lutheranske tro. De beordrede hende hjem til Bornholm.

Der var dog også en anden dagsorden, hendes fars helbred var dårligt, så der var brug for Ingons hjælp til at passe ham. Det sidste kort hjem fra Girard er sendt den 19. januar 1911 fra Erie.

»Kære Broder Nik

Det er nok koldt om Fingerene i denne Tid at være Murer.

Vi opholder os i Erie nu for Tiden og har det udmærket. Vi var ude på Slædetur i Fredags. Håber I alle er raske og har det godt. Hilsen til alle de kendte og du selv.

Hilsen mange gange fra din hengivne Søster Lena. Tak for kortet.«

Ingon vendte hjem fra USA i foråret 1911.

I juli kom der et kort fra USA, sendt fra Erie den 19. juli 1911.

»Dear Miss Lena

Thanks for your card received. Had almost given up hope but as you know old love never dies and I am only too glad to hear from you. Be glad you were not here for the last few weeks it has been awfully.

Not the worst I remember since in America but now it nice and cold or temperate if you wish.

Please remember me to your friend Anna and the best regard to yourself from George J.»²²

Hvordan den videre brevveksling er foregået, ved vi ikke i dag, så jeg må igen ty til min farmors beretning.

Metodistpræsten George J. rejste til Danmark for formelt at anmode om Ingons hånd hos hendes forældre. Han ankom til Gudhjem og talte med hendes forældre, men de fastholdt deres nej, og han måtte rejse tilbage til Pennsylvania med uforrettet sag. Ingon efterkom sine forældres ønske, blev i Gudhjem og passede dem begge til de døde.

Ingon fik en meget succesfuld systue i Gudhjem, hun havde jo lært en del igennem sine år i USA. Hun rejste tilbage til USA én gang i maj 1934, men her var hendes adresse opgivet til staten New York, hvor hun boede hos en udvandret Gudhjem-pige, Edith Nielsen.²³ Besøgte hun sin familie og sine bekendte i Girard? Sandsynligvis.

Jeg må igen ty til beretningen i min familie, da Ingon kom tilbage til USA, var metodistpræsten George gift, og der var ikke mulighed for at genoptage forholdet.

Ingon helligede sig sin systue, var meget aktiv i Indre Mission og sang i Afholdsforeningens Sangkor. Hun fik et langt liv og døde i Gudhjem den 28. november 1983, 96 år gammel²⁴.

22 Kære frk. Lena Tak for kortet, som jeg har modtaget. Jeg havde næsten opgivet håbet, men som du ved dør gammel kærlighed aldrig, og jeg var bare lykkelig for at høre fra dig. Du skal være glad for du ikke har været her i de sidste uger, det har været forfærdeligt. Ikke det værste jeg har oplevet i Amerika. Men nu er det dejligt køligt eller tempereret kan man kalde det. Hils din ven Anna og de kæreligste hilsner til dig selv fra George J.

23 Ellis.island.org

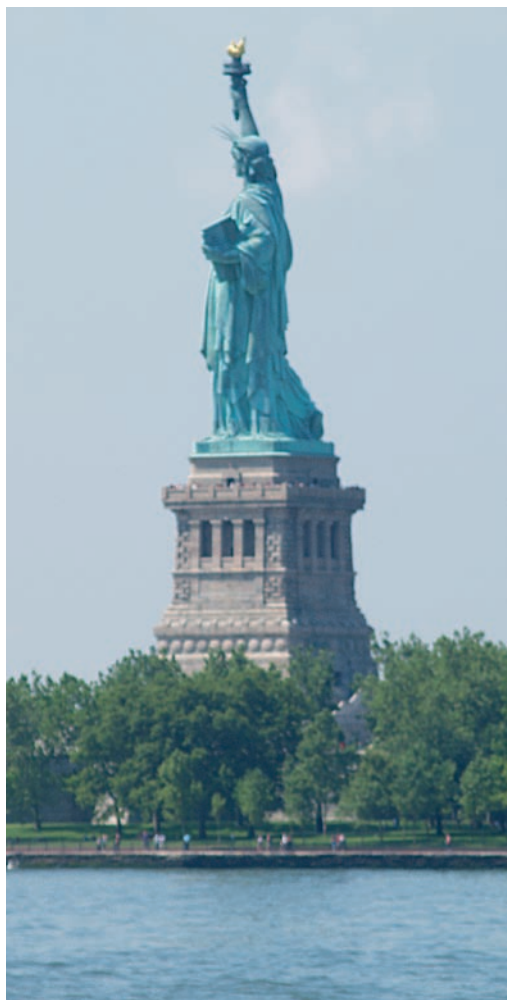
24 <http://bidstrup.cc/slaegt/>

20 www.ancestry.com

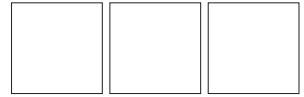
21 Kirstine Lund f. Laurberg Ingons svigerinde gift med hendes bror Christian (Kristian) 29-01-1889 d. 13-04-1977. <http://bidstrup.cc/slaegt/>

Ingons barndomshjem i Løkkegade 2 i Gudhjem. Hertil vendte hun tilbage efter sit ophold i Amerika, her passede hun sine gamle forældre og her havde hun sin systue. Maleri af gudhjemboen Hans P. Haagen sen, 1943. Foto Gudhjem Museum, tilhører Søren Nielsen, Rønne.

Historien om, hvordan jeg fandt min amerikanske familie, og mødet med den:

Af Flemming Hansen

Jeg vil hermed forsøge at beskrive min oplevelse med at finde en, for mig, totalt ukendt gren af min familie.

Jeg havde gennem hele min opvækst hørt om »en onkel Harald«. Umiddelbart anede jeg ikke hvem det var, der blev talt om til familiesammenkomsterne i 50'erne. Det, jeg husker tydeligst, var min morfar, Anthon Jensen, som midt i 50'erne flyttede hjem til os. Han lærte mig at tælle til 10 på engelsk og ikke mindst sangen »Langt ude i skoven«. Den vil jeg vende tilbage til. Han fortalte mig en masse, men da jeg kun var 5-6-7 år gammel, glemte jeg desværre hurtigt, hvad han berettede. Det ærgrer mig i dag. Jeg vender tilbage med historien om min morfar og hans engelske.

Men jeg husker beretningen om min mors, Anny Hansens bolsjedåse, som den dag i dag fungerer som sådan. Min mor fortalte mange gange, at den bolsjedåse havde indeholdt noget konserver, og den var sendt fra onkel Harald i Amerika efter

Flemming Hansen, slægtsforsker, har arbejdet på Bornholms Lokallistoriske Arkiv, senere Bornholms Ø-arkiv.

Anden Verdenskrig. Harald sendte på den tid flere pakker med forsyninger til familien på Bornholm. Mine brødre har fortalt, at de gik meget stolte rundt i Rønnes gader med en godt overmoden banan eller appelsin. Det var et sjældent syn på de tider.

Min mor fortalte, at forbindelsen til Amerika blev afbrudt i slutningen af 50'erne eller starten af 60'erne, hvilket hun var ked af. Hun havde navnene på alle sine fætre og kusiner, men ikke kusinernes efternavne efter ægteskaber og desværre heller ikke deres adresser. Det eneste, jeg havde at gå efter, var bynavn og stat, nemlig Ottawa, Illinois, som rettelig er Ottawa, LaSalle County, Illinois. Vi i familien troede, det var en lille ukendt flække på prærien, men byen har spillet en væsentlig

rolle i den amerikanske historie, da det var herfra, at præsident Abraham Lincoln startede sin karriere. Så det er altså en by man kender til i Amerika.

Hvorfor begyndte jeg at søge?

Det hele startede ved en tilfældighed. Efter min mor døde i 1999, tog jeg og min bror, Svend Aage Hansen, os sammen i 2008 og begyndte at tømme skunken for gammelt ragelse. Jeg fik fat i en gammel kuffert, og netop som jeg skulle til at smide den på anhængeren for at køre affaldet til BOFA (Bornholms Fælleskommunale Affaldsbortskaffelse I/S), udbød Svend Aage: »Hov, det er bedstefars gamle kuffert!« Jeg rystede kufferten, og det raslede. Kufferten blev åbnet, og den var fuld af gamle familie billeder! Oprydningen blev skubbet til side, og billederne blev gransket. »Der er mormor, og der er onkel Harald«, fortalte min bror. Sagaen kan begynde:

Jeg var så småt begyndt på at slægtsforske i løbet af 2008. Jeg fandt ud af, at min mormor havde flere fornavne end det brugte Jensine. Hendes fulde navn var: Thamar Jensine Lelia Jensen. Kun min mors fætter, Jørgen Korp Jensen, huskede navnet Thamar. Ingen af mine ældre brødre kunne mindes navnet Thamar. Dette fornavn fik min videre søgning til at give pote.

Jeg søgte på Harald Olinus Jensen på Ellis Island, og så dukkede han sandelig op. Her stod, at han skulle til sin onkel John M. Johnson, som også havde betalt billetten. Navnet John M. Johnson forvirrede mig, da ingen i familien hed John. Jeg fik af Jørgen Korp Jensen at vide, at hans danske navn var Hans Minius Jensen, kendt som onkel Minius. Så var det på plads. Hans M. Jensen blev født i 1861 i Østerlars og udvandrede i 1884. Jeg vender senere tilbage til John Johnson, da han også har en interessant historie, som jeg stødte på

under rejsen, og som ingen på Bornholm kendte til.

I det daværende Bornholms Lokalhistoriske Arkiv mødte jeg Lill-May Didriksen, som har oprettet det meget unikke udvandrers arkiv. Her fandt jeg en Harald C. Jensen, hvis data passede, men C? Jeg snakkede med Lill-May, som fortalte, at det havde været svært at skelne mellem C og O, så det var den rette person, jeg havde fat i.

Nu skulle jeg så forsøge at grave Harald frem. Jeg vidste nu, at han var blevet »omdøbt« i Amerika til Harold O. Johnson og jeg havde i mellemtiden fået at vide, at hans kones navn vistnok var Nicoline og muligvis Finne, som kom fra Helligpeder. Jeg fandt dog ved hjælp af familien i USA, at hendes navn var: Nikoline Hansine Jørgensen.

Nikoline tog til Amerika i 1906, med »United States«. Som man kan se, stod der på passagerlisten, at Nikoline udvandrede fra Sjælland og skulle til sin husband Harald Jensen!

Harald var søn af træskomager m.m. Jens Jørgen Jensen og hustru Oline Christine. Han var født i Allinge i 1886, men flyttede omkring 1898 til Rutsker og derfra senere til Hasle. Harald var 17 år gammel og tjenestekar, da han i 1904 udvandrede til Amerika.

Nikoline Hansine Jørgensen er født i 1885 i Helligpeder, Rutsker sogn. Hendes forældre var strandfoged og fisker Niels Peter Jørgensen og hustru Karen Kirstine Vang. Nikoline var tjenestepige og udvandrede fra København i 1906. Så det var altså to fattige unge bornholmere, der hav-

Som man kan se blev O til P hos Ellis Island Passenger Record, hvilket ikke gjorde forvirringen mindre, og Bornholm er blevet til Barnholm. Det er ikke altid let at være slægtsforsker. Her kan man også se, at han drog over med det gode danske skib »Hellig Olav«. ►

PASSENGER RECORD	
American Family Immigration History Center® at Ellis Island	
First Name:	Harald P.
Last Name:	Jensen
Ethnicity:	Danish
Last Place of Residence:	Barnholm
Date of Arrival:	Nov 30, 1904
Age at Arrival: 19y	Gender: M Marital Status: S
Ship of Travel:	Hellig Olav
Port of Departure:	Copenhagen
Manifest Line Number:	0003

 The Statue of Liberty Ellis Island Foundation, Inc.

Jensen, Harold, O. 19 - on d. Farmer Jr. 70 - Bornholm Lopo

2	10	1/2	Uncle	\$15	N ^o	Norm Lake, Ia	N ^o	N ^o	N ^o	N ^o	900
2	10	1/2	Uncle	\$15	N ^o	Uncle John Le Johnson Hous Co. Kalam Co. Ill	N ^o	N ^o	N ^o	N ^o	900

PASSENGER RECORD	
American Family Immigration History Center* at Ellis Island	
First Name:	Nikoline
Last Name:	Jorgensen
Ethnicity:	Danish, Scand.
Last Place of Residence:	Seeland
Date of Arrival:	May 29, 1906
Age at Arrival: 20y	Gender: F Marital Status: S
Ship of Travel:	United States
Port of Departure:	Copenhagen
Manifest Line Number:	0028

 The Statue of Liberty-Ellis Island Foundation, Inc.

✓ 28 ^{no} *Argemone* *Nicotiana* 16 ^{so} *Arum* *Lygia* *W* *N* *X* *Lilium* *Phlox* *Mill* *Do* *Wid* *h*

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100

de knyttet sig til hinanden i en tidlig ungdom, som drog til Amerika for at finde lykken.

Harold og Nikoline blev gift i november 1906 i LaSalle County.

Hvordan fandt jeg efterkommerne?

Jeg søgte i længere tid på Internettet efter Harald Johnson, men det var en håbløs opgave. Ved et tilfælde, og jeg aner ikke hvordan, faldt jeg over navnet Harold Johnson på Ancestry (en amerikansk slægtssøgeside på Internettet), og ikke mindst navnet Tamar (og altså ikke stavet som min mormor Thamar), stod som datter. Hustru Nicolina, det lød rigtigt, men årstallene var ikke helt rigtige. Men Tamar gjorde at jeg sendte en e-mail til vedkom-

mende, der havde lagt slægten ud på nettet. Jeg spurgte, om vi måske var i slægt med hinanden.

Det var dette, jeg fandt på worldconnect.rootsweb.ancestry.com, efter mange forgæves søgninger:

Harold Johnson b: 1885 + Nicolina b: 1884. 2 Tamar Johnson b: 22 AUG 1907 d: FEB 1985.

Allerede dagen efter fik jeg svar: »Nej vi var ikke i slægt, ikke sådan direkte i hvert fald, men hendes fætre og kusine var helt sikkert min slægt«. Navnet på vedkommende, der havde lagt stamtræet på Internettet, er Terri Clemens. Terri sendte min e-mail videre til familien, og jeg fik deres e-mail adresser. Jeg var stadigvæk usikker i min sag, og »saksede« derfor et portræt af Harald ud af et foto, som var taget sidst

Dette foto, som dukkede op i en gammel kuffert, startede efterforskningen af, hvad der blevet af Haralds familie. Familien Jensen anno 1947. Foto C. Svendsen, Hasle. Privateje. Øverst fra venstre: Richard Oluf Daniel, Harald Olinus, Otto Adolf og Karl Svend. Forrest fra venstre: Augusta Carldine Serup, Thamar Jensine Lelia Jensen og Jana Laurendine Villhelmine Kofoed.

i 40'erne, da han aflagde besøg på Bornholm. Dette udklip sendte jeg til de tre søskende: Don og Mark Clemens samt deres søster Karen Kernan. Så var al tvivl som blæst væk, da svaret kom: »Yes, this is our Grandfather!«

Nu var der så lige det med Nicolines efternavn. Jeg fik svaret fra Don: »Grandma often told me, that her name was Nikoline Hansine Jørgensen!« Atter en brik faldt på plads, også i Lill-Mays arkiv.

Jeg vil lige indskyde, at Terri Clemens også på sin side har bornholmske rødder fra Bjergegård i Aaker Sogn.

Forbindelsen mellem Bornholm og en del af Harald og Nikolines efterkommere var etableret!

Hvad gravede jeg frem på Bornholm - 78'er + fotos

Under forløbet blev jeg af Jørgen Korp Jensen gjort opmærksom på, at der eksisterede en gammel 78 lakplade. Det lykkedes mig at få fat i eksemplaret, og jeg fik hjælp af Danmarks Radio til at digitalisere den. Det viste sig at være en indspilning, som blev lavet, efter at Harald havde været på Bornholm første gang siden sin udvandring i 1947. Hans svigersøn Simon Leroy Clemens, far til de tre søskende, var journalist og havde en båndoptager. Båndoptagelsen blev derefter overført til lakplade og sendt til Bornholm. Hvor mange eksemplarer, der blev sendt, og deres skæbne kender jeg desværre ikke noget til.

Selve indspilningen er en samtale mellem Harald og Nikoline, hvor Harald fortæller om sine oplevelser på Bornholm. Nikoline havde ikke været med på rejsen. Desuden synger de et vers af »Langt ude i skoven« og en åndelig sang »Vær stille min sjæk«. Det foregår på bornholmsk med lidt amerikansk accent, men faktisk forbløffende lidt. Under samtalen siger Nikoline til Harald: »Du vil vel gerna hjem igen? Du

78 pladen fra 1947. Indspilningen kan høres på BHS hjemmeside, hvor den ligger som en mp3 lydfil.

e jo så hjemmasjøger!« (homesick (hjemve) blev oversat til hjemmasjøger). Det kommer Karen ind på under vores samtale på Ellis Island. Sidst på pladen siger Nikoline, at nu har Waldemar (en søn) siddet og ventet på kaffe, og han havde ikke forstået et ord af, hvad hans forældre havde talt om.

Jørgen Korp Jensen fortalte i øvrigt, at Harald altid boede hjemme hos Jørgens forældre, Karl Svend og Marie, når han kom på besøg, hvilket skete 3 gange i 1947, 1950 og 1953. Grunden var, at hans far som bagermester, var den eneste i familien, som havde bil. Så de to brødre kørte rundt til familien og så på Bornholm.

Jeg havde også gravet i min mormors fotoalbum, som jeg var i besiddelse af. Der var en del fotos, som Harald havde sendt til min mormor. Desværre er billederne limet fast i albummet, og eventuelle oplysninger skrevet på bagsiden af disse er derfor gået tabt. Jeg husker, at jeg mange gange spurgte min mor, om hun vidste noget om disse billeder, hvilket hun desværre ikke gjorde. Men der var et meget interessant billede, nemlig et med fire personer: Harald, som nu hedder Harold, Nikoline, deres første datter Tamar og så overraskelsen, min morfar, Anthon Jensen!

Nikoline, Tamar, Harold og Anthon 1907, Ottawa, LaSalle County, Ill. Fotograf ukendt.

Nikoline var udvandret i 1906 med »United States« og blev kort tid efter gift med Harold. I foråret 1907 stødte min morfar, Anthon Jensen, til og kort tid efter blev Tamar født.

Min morfar er altså taget til Amerika for at søge lykken. Han havde efterladt kone og tre børn i Allinge. Jeg regner med, at han har været i Amerika i ca. 3 år, for jeg finder ham først igen på Bornholm i folketællingen i 1919, hvor familien er flyttet fra Allinge til Søndergade i Hasle i 1911. Grunden til hans tilbagevenden er en stående vittighed i familien, for min mormor skulle have sagt: »Jå ska aldrig over havet!« Så derfor blev mine bedsteforældre aldrig amerikanere. Grunden til, at jeg skulle lære at tælle til 10, var selvfølgelig, at bedstefar havde været derovre og lært

engelsk, og som han ofte sagde til mig: »De e vigtigt å læra engelsk, minj horra«. Sangen »Langt ude i skoven« havde han åbenbart sunget sammen med Harold og Nikoline, og ve mig eller mine brødre, hvis vi snød i teksten, så var det forfra. Sangen, hvoraf første vers synges på 78 pladen, som jeg har nævnt, har åbenbart haft betydning for danskheden.

Efter jeg havde fået kontakt til familien i USA, sad jeg i Lokalhistorisk Arkiv og fortalte om mit lykketræf til alle, der ville høre om det. I november 2008 dukkede der to personer op i Arkivet. Den ene kendte jeg. Det var pensioneret vicekriminalinspektør Niels Kjøller. Den anden var journalist Palle Bruus Jensen. Sidstnævnte satte sig på en stol og bad mig fortælle min historie. Da jeg var færdig, spurgte han:

»Vil du med til USA?« Jeg var ved at falde af stolen, »hvad mente han?« Palle Bruus Jensen fortalte, at han for TV2Bornholm skulle lave en udsendelsesrække om den bornholmske udvandring, og de skulle bruge en person som mig, der havde fundet sin slægt i USA! Jeg kunne kun takke ja til tilbuddet og min amerikanske familie blev lige så lykkelige over tilbuddet som jeg. Forberedelserne kunne gå i gang, da turen skulle foregå i juli 2009.

Den første TV-optagelse fandt sted i arkivet i januar 2009, hvor jeg fortalte historien og viste foto af vores fælles oldeforældre, Jens Jørgen og Oline Christine Jensen.

Under disse forberedelser blev Bornholms Lokalhistoriske Arkiv underlagt Ø-arkivet, og jeg mødte Christl M. Vang, som var ansat her. Hun fik ligeledes historien, og hun så helt forkert ud i ansigtet, da jeg fortalte om Nikoline. Christl og Niko-

*Jens Jørgen og Oline Christine Jensen.
Foto HP Jacobsen, Allinge - ca. 1898.*

Nikolines fødehjem i Helligpeder. Det gulkalkede hus er opført i 1885 af Nikolines far, fisker Niels Peter Jørgensen. Foto Steffen Juul Olsen, www.sjo.dk.

line var i familie! Det viste sig, at hun ved forskning i sin egen slægt havde opgivet at finde noget om Nikoline, så her faldt der brikker på plads for hende. Bornholm er lille. Christl blev af Palle Bruus Jensen inviteret med som researcher. Atter jublede amerikanerne!

Inden afrejsen filmede vi i Helligpeder og hjemme i Rønne. I Helligpeder fortalte jeg om, hvad jeg i mellemtiden havde gravet frem. Hjemme i Rønne skulle der pakkes kuffert og fortælles om den forestående rejse.

Så blev udvandrerrholdet samlet, og det bestod af:

Producer: Palle Bruus Jensen

Fortæller: Niels Kjøller

Den røde tråd: Flemming Hansen

Researcher: Christl M. Vang

Fotograf: Peter Dalby Madsen

Fotograf: Torben Andersen.

Denne historie dækker baggrundsstoffet, der af naturlige årsager ikke blev plads til i TV-udsendelserne. Samt hvad der skete i tiden efter jeg forlod filmholdet og USA. Blandt andet er flere familiemedlemmer dukket op på Bornholm efter TV-udsendelserne, og flere gamle fotos og historier gravet frem hos disse.

Rejsen kan begynde ...

Rejsen til Amerika i juli 2009

Det blev planlagt, at rejsen og filmoptagelserne skulle følge Harald og Nikolines fodspor, dog i bil i modsætning til den lange togrejse, de havde foretaget. Så vi startede på Ellis Island, som immigranterne ankom sejlene til.

Ellis Island

Ellis Island, også kendt som Island of Tears, ligger ved Hudson floden i New York og er i dag et museum, hvortil man

kommer ad søvejen, akkurat som for 100 år siden. Det var her samtlige immigranter blev kontrolleret for sygdomme. Kun de raske blev sluppet igennem og videre ud på deres færd. De mindre heldige blev indkvarteret på det tilknyttede hospital, og når de var raske kunne de følge i de førstes fodspor. De ulykkelige, der var alvorligt syge, blev uden nåde sendt tilbage til deres hjemland.

Her mødte jeg så den første af familien. Det var min grandkusine Karen Kernan, der bor i Connecticut, som ligger nord for New York. Det var bevægende og dejligt. Vi snakkede, som om vi havde kendt hinanden gennem hele livet. Karen fortalte mig om Harald og hvorfor hans navn blev til Harold O. Johnson.

Harald Olinus Jensen ankom til Ellis Island den 30. november 1904. Da han skulle igennem kontrollen og skulle indskrives, blev hans navn af betjenten noteret til Harold Olinus Johnson. Det havde fået Harald til at udbryde: »Don't make me a Swede!« Hvordan kunne Harald engelsk? Mit gæt er, at man under overfarten brugte de små håndbøger, som man kunne købe ved afrejsen. (En sådan kan ses i Ø-arkivet).

Hun fortalte videre, hvad der kunne være årsag til, at forbindelsen mellem familierne var blevet afbrudt.

Harold var lutheraner, inden han drog af sted. Men den lutheranske del af menigheden i Ottawa mente ikke at de skulle være flere, så han kunne ikke blive en del af menigheden. Spørgsmålet er, om det var det, der skete, eller om Harold måske kom på kant med de øvrige, fordi han var blevet påvirket af en anden trosretning, som den lutherske ikke kunne acceptere. Harold faldt til i en ny trosretning, kaldet: »The Truth« (Sandheden). The Truth holdt hjemmegudstjenester, og Harold blev udnævnt til biskop i forsamlingen. Harold havde så været hjemme på Bornholm med håb om, at han skulle få familien her til at

Filmoptagelse på Ellis Island, Jeff Dosik, Karen Kernan, Palle Bruus Jensen og Peter Dalby Madsen. Foto Flemming Hansen.

blive en del af den nye religiøse sag. Karen fortalte, at det måtte være gået gruelig galt, for Harold kom hjem til USA før tid, og han var askegrå i ansigtet og havde grædt under en stor del af flyrejsten.

Historien var mig ikke helt ukendt, fordi en af mine brødre, Bent Hansen, mente at huske, at der »vistnok havde været noget religiøst fnidder« under Harold's sidste besøg på Bornholm. Min ældre bror var på det tidspunkt omkring 11-12 år gammel.

Hun fortalte videre om The Truth, at det var en meget striks bevægelse. Kvinderne måtte fx ikke pynte sig på nogen måde. En dag, da Karen skulle til lægen sammen med sin mor, sad en moster i venteværelset. Mosteren blev helt forfjamsket og prøvede at skjule, at hun bar ørenringe. Desuden fortalte hun den meget tragiske historie om, at Harold på sit dødsleje bad de øvrige i menigheden om at tilgive sin søn Waldemars store synd, at han havde ladet sig skille og blive gift igen. Dette nægtede menigheden at gøre, så Harold græd sig ind i døden.

Karen fortalte også, at Harold i det første halve år havde haft så meget hjemve, at han gik grædende i seng hver aften. Havde han valgt rigtigt ved at tage til Amerika? Det

er jo lidt tankevækkende, når man tænker på, at han tjente hos sin onkel!

Harald havde ofte stået sammen med børn og børnebørn i blæsevejr og set ud over de bølgende marker. Han elskede dette syn, og forklarede familien: »Det minder om bølgerne på Østersøen«.

Karen fortalte videre, at Harold og Nikoline ikke lærte deres børn at tale dansk. Det ærgrede Karen, for det kunne jo være, at hun så havde lært bare nogle få ord. Men hun kunne synge »Ride, ride ranke«, selv om hun ikke var helt klar over, hvad ordene betød, bortset fra at det var noget med heste og kirke. Sangen havde hun, som lille pige, lært af sine bornholmske bedsteforældre. Så noget dansk havde børnene altså hørt, men de måtte bare ikke lære det.

Karen blev overrasket og glad for, at hun havde fået sit navn efter sin ukendte mormor, Karen Jørgensen. Karen fortalte den morsomme historie om, at Nikoline aldrig spiste fisk, fordi hun, som barn af en fisker, havde fået fisk morgen, middag og aften. Den eneste form for fisk, Nikoline spiste i Amerika, var »smoked kippers«, altså en form for røget sild! Hendes børnebørn er til gengæld glade for fisk.

Warren, PA og Jamestown, NY og bornholmermødet

Efter at have forladt det hektiske og støjende New York ankom vi efter en ni timers biltur til Warren, PA (Pennsylvania). Det er et utroligt dejligt område, som minder om Dalarna i Sverige. Det var i dette område, at hovedparten af de bornholmske udvandrere bosatte sig. Der var masser af arbejde at få i skovene og ikke mindst i olieindustrien samt landbruget. I Warren findes et lille lokalhistorisk museum, som bygger på den skandinaviske indvandring i området og er et besøg værd.

I nærheden af Warren findes endnu en bornholmsk efterkommerby, nemlig Jamestown, NY (New York State). Her mødte jeg en efterkommer af familien Kuhre, nemlig Martin Floyd Kuhre. Ham vender jeg tilbage til. I området ligger der også en lille flække med navnet Frewsbury, PA. I Frewsbury mødte vi familien Buck, som er efterkommere af keramikeren Louis Jensen fra Rønne, udlært på Hjorth Keramiske Fabrik. Jim Buck fremviste en håndskrevet anbefaling, skrevet af L. Hjorth. Den var utrolig flot! Keramikeren havde også fået lov til at medbringe en statuette, som var

Martin Frederick Kuhre. Læg mærke til DK skiltet på hans bil. Foto Flemming Hansen.

blevet brugt til at lave en støbeform efter. Virkelig interessant og ikke mindst, at den var ubeskadiget efter ca. 120 år. Jim og hans søn Jonathan inviterede os til deres hjem. Da vi kom frem spurgte de, om jeg ville se deres garage, og da jeg troede, at jeg skulle se på biler, fik jeg nærmest et chok! Garagen, på størrelse med et mindre enfamiliehus herhjemme, indeholdt abso-

Jim og Jonathan Buck foran deres selvbyggede hus i Frewsbury, PA. Foto Flemming Hansen.

Museet i Warren, PA. Foto Flemming Hansen.

lut ikke biler, men våben! Jim Buck er våbenhandler, altså antikke våben. Han fortalte, at de hver weekend havde kræmmermarked i byen, hvor mange våbenhandlere dukkede op. Han fortalte videre, at efter han havde aftjent værnepligt i Vesttyskland havde været i Danmark. Her havde han gjort store øjne, da han så at damerne røg store cigarer. Det havde han aldrig set eller hørt noget om.

Familien Buck havde i den lokale avis set en efterlysning fra Ø-arkivet og Palle Bruus Jensen af bornholmske efterkommere (som man kan læse via de links jeg har lagt sidst i denne historie). Christl Vang fik kontakt med Jonathan Buck, som fandt lokale og indkaldte folk med bornholmske rødder. Christl kontaktede de personer, som henvendte sig, og fik lavet nogle aftaler med disse efterkommere. TV-holdet blev omtalt i pressen og omtalt i den lokale radio, hvor jeg fik sendt en hilsen på bornholmsk til efterkommerne. Amerikanerne måbede, hvad var det for en lyd i radioen?

Til bornholmermødet dukker der omkring 130 efterkommere op! Martin Kuhre havde anskaffet »det bornholmske flag«, som hang ved siden af Dannebrog! Vi viste

Warren, PA. Foto Flemming Hansen.

Jernbanebroen i Jamestown, NY, som Harold og Nikoline har kørt over. Jamestown ligger ca. midtvejs mellem New York og Chicago. Foto Flemming Hansen.

dem en dvd om Bornholm lavet af Rønne Havn. Da filmen sluttede, sad mange efterfølgende helt stille, Martin Kuhre lod tårerne få frit løb. Nu skulle han altså til Bornholm. Andre rystede på hovedet. Hvorfor var deres olde- eller bedsteforæl-

dre dog draget fra dette paradis? Det pudsigste var, at mange af de fremmødte fandt ud af, at de indbyrdes var i familie, fætre og kusiner på kryds og tværs. Så mødet endte med en aftale om, at de snarest skulle have møde igen!

Lake View Cemetery, Jamestown, NY. Foto Flemming Hansen.

Dagen efter blev jeg af Martin Kuhre inviteret på en bådture med bespisning på Chautauqua Lake. Jeg troede, at turen ville vare en times tid, men den tog fire timer! Her fik jeg igen set områdets smukke landskab, og ikke mindst blev Martin og jeg gode venner. Martin er efterkommer af den Kuhre familie, hvis gravsten pryder Bornholmske Samlinger 2000, og han fortalte historien om, hvordan familien nær var blevet udslettet af indianerne.

Efter bådturen kørte Martin, fotografene og jeg rundt i området. Atter slog det mig, hvordan landskabet så bekendt ud. Der var grønt og frodigt overalt.

Inden vi forlod området omkring Warren, PA og Jamestown, NY, aflagde vi besøg på en kirkegård. Der fandt vi en hel del bornholmske navne, og en del af gravstenene var fra 1800-tallet og fremefter og meget velholdte. På enkelte af de gamle gravsteder, var der friske blomster. Mens vi filmede på kirkegården, dukkede den lokale journalist op. Jeg fortalte ham min historie og han griflede løs.

Fra dette store bornholmske indvandrerområde, fortsatte vi kursen vest over. Da vi forlod Jamestown, hørte vi bilradio. Vi blev ærlig talt forbløffede over det vi hørte: Der var den formiddag stillet et spørgsmål til lytterne: »Hvilke tre ting er de vigtigste at medbringe, hvis du skal flygte?« Svarene var meget enslydende og skræmmende: »My gun, my dog and my SUV!« (Min pistol, min hund og min 4-hjulstrækker!). Vi blev enige om, at chaufføren gerne måtte træde lidt på speederen!

Videre vest over - Elk Hart, Indiana og Illinois

På rejsen videre frem mod familien passerede vi byen Elk Hart, In (Indiana). Området Elk Hart er kendt for Amish-folket. Det er godt nok besynderligt, at den religion kan overleve i den højteknologiske

verden, som omgiver dem. De hilste høfligt, men ville ikke lade sig fotografere. Så snart de opdagede et kamera, vendte de om. Vi så børn iklædt deres traditionelle dragter, piger iført sorte kjoler, hvide forklæder og kyser, drenge i sorte benklæder, hvid skjorte og sort vest akkurat som de voksne. Vi stoppede ved et hus. Heste og hestevogne stod på gårdspladsen. Fotograf Peter henvendte sig til mændene i huset for at få tilladelse til at filme. Tilladelsen fik han, men hele familien gik indendørs. Peter fortalte, at mændene var omkring 40 år, og til hans overraskelse var deres tænder pilrødne! Amish-folket lever et besynderligt dobbeltliv. De må ikke køre bil, men når de arbejder for farmerne kører de store landbrugsmaskiner. De har ikke telefon, men langs vejene er der opstillet mønttelefoner, som de bruger.

Gad vide om indvandrerne har været lige så forundrede over Amish-folket som jeg var? Selvfølgelig var der ikke rigtig kommet biler på vejene endnu, og deres påklædning var måske lidt gammeldags, men den var vel ikke meget anderledes end, hvad de kendte til hjemmefra. Ser man på billedet fra 1907, ligner tøjet stort set det, som Amish'erne bruger i dag.

Under rejsen vest over havde landskabet skiftet karakter fra det grønne frodige bakkede landskab oppe ved Jamestown, PA til den flade prærie, som nu er opdyrkede marker. Det blev mere og mere tydeligt jo nærmere vi kom til Illinois.

Sheffield, Illinois

Vi ankom midt på eftermiddagen til den lille søvnige prærieby, Sheffield, Ill (Illinois). Vi blev installeret på det lille lokale hotel, Chestnut Street Inn, som er holdt i victoriansk stil. Jeg gik en tur gennem gaderne, da en bil stoppede op, og en ældre herre spurgte om jeg »was one of the Danes?«, jo da, hop ind i bilen, så kører jeg

dig rundt. Det viste sig, at han ledte efter den ældre dame, som vi havde en aftale med den følgende dag. Hun sad såmænd på en bænk på byens hovedgade sammen med Palle, Niels og Christl.

Den ældre dame var Mrs Margret Schmitt, som af Dronning Margrethe II blev udnævnt til Ridder af Dannebrog i 1994. Årsagen til ridderkorset var, at Lady Margret, som hun nu kalder sig, har værnet om det lille danske indvandermuseum og ikke mindst den først opførte danske kirke i USA. St. Peters Evangelical Lutheran Church er opført i 1880. Det er en lille perle, som man bør aflægge et besøg. Problemet er, at der faktisk ikke er danske efterkommere i området mere, så hvad vil der ske med den lille kirke i fremtiden? Da jeg gik rundt og så på kirken, opdagede jeg, at den var ved at blive malet i anledning af vores besøg. Hele byen havde samlet ind til denne opfriskning og gik virkelig meget op i historien. De lovede, at de fremover ville være lidt mere på mærkerne for at bevare denne kulturskat. Den var nemlig i en sørgelig forfatning inden vores besøg.

Dagen efter ankomsten til Sheffield, Ill, var vi inviteret på museet. Det er ikke meget mere end 50m², men indeholder en hel del af indvandrerhistorien i området. Sammen med kirken gør det besøget i området anbefalelsesværdigt. Lady Margret viste os rundt og fortalte meget levende om, hvordan udviklingen havde været. Hele området er udpræget landbrugsland med kæmpe majsmarker. Årsagen til dette er, at området er fladt, virkelig fladt! Ved opdyrkningen er der ingen problemer med klipper eller store sten. Det gjorde naturligvis, at området blev opdyrket i stor stil.

Efter rundvisningen skulle vi over i den lille kirke. Da dronning Margrethe og prins Henrik besøgte kirken i 1976, blev der hængt et foto op af parret. Det foto hænger i indgangen til kirken.

*St. Peters Evangelical Lutheran Church.
Foto Flemming Hansen.*

Flemming Hansen, Terri Clemens, Mark Clemens, Christl M. Vang og Don Clemens i den danske kirke i Sheffield, Ill. Foto Torben Andersen.

Med filmholdet i ryggen skulle jeg nu være skuespiller og lade som om, jeg ikke anede, hvordan mine grandfætre så ud. Jeg gik rundt i kirkerummet og fik øje på en model af det gode skib »Dannebrog«, som hang midt i rummet. Der blev spillet på et harmonium, og på forreste række sad mine to grandfætre, Don og Mark, sammen med deres kusine Terri. Jeg måtte holde masken for ikke at bryde ud i et stort grin, gik videre rundt, indtil Don rejste sig og nærmest brølede: »Flemming!« Så var der krammer til familien! Det var et dejligt møde med brødrene og Terri, der var årsagen til, at jeg mødte familien. Vi snakkede og grinede, som om vi havde kendt hinanden hele livet. Terri inviterede os alle til familiesammenkomst, Reunion, dagen efter.

Det lidt underlige var, at vi blev bedt om at synge »Der er et yndigt land«, hvilket vi gjorde. Det er første gang, jeg har sunget nationalsangen i en kirke. Efter mødet i kirken blev vi af Sheffield byråd inviteret

på en let frokost. Her fik Niels Kjølner det amerikanske flag af den lokale sherif, fordi sheriffen fandt ud af, at de var kolleger. Jeg fik tøjmærker, så jeg kan optræde som sherif i Bureau County. Jo, amerikanerne gjorde virkelig meget ud af dette besøg!

Reunion

Efter en middag og overnatning hjemme hos Terri og hendes mand Chris i Bloomington, Ill, skulle vi til Ottawa, Ill. Her mødtes vi igen med Don og Mark. Vi kørte hen til Harold og Nikolines hus, hvor Don fortalte om tiden, da Harold og Nikoline boede der. Det er et lille hus, men Don fortalte mig, at derinde i stuen holdt Harold og Nikoline deres hjemmegudstjenester. Til disse møder kom der omkring 20 personer. Gudstjenesterne gik på skift fra hjem til hjem i byen, »The Truth« havde ikke en kirke. Don fortalte videre, at han, Karen og Mark gik i skole ganske tæt ved Harold og Nikolines hjem, og hver onsdag

Harold og Nikoline i deres hus i Ottawa, Ill, foto fra sidst i 1940'erne. Fotograf ukendt.

skulle de komme til frokost, for så havde Nikoline bagt pandekager! Don mente, at det nu først og fremmest var, fordi Harold skulle have pandekager, at Nikoline måtte stå i køkkenet og bage pandekager i stor stil.

Herfra skulle vi så til den store familiesammenkomst, som Terri havde arrangeret. Hun havde lejet en del af en stor nationalpark. Denne park var, mens Harold og Nikoline levede, et yndet udflugtsmål for familien og deres venner. Stor var min overraskelse, da der dukkede omkring 80 familiemedlemmer op. Det var fra både Johnson og Clemens siderne, at folk dukkede op. Der blev grillet og friturestegt, mange havde medbragt mad, så det var et stort sammenskudsgilde.

Det var overvældende at møde alle disse herlige mennesker. Alle var glade - ikke mindst Terri, som sagde: »Jeg er ked af, at vi faktisk kun mødes til begravelser. Nu har vi noget glædeligt at mødes over!«. Jeg mødte her det eneste nulevende af Harold og Nikolines børn, Esther Schafer og hendes søn Charles, kaldet Chuck. Desuden mødte jeg Harold og Nikolines tredje søn Adolphs datter, Maralee Johnsen Green.

Chuck kunne fremvise et lille skrin, som han mente var Haralds rejseskrin, som han havde haft med, da han udvandrede i 1904. (Det har senere vist sig at være et skrin som indeholdt modeltræske, som Haralds bror Richard lavede, fordi Harald arrangerede en lille udstilling i Ottawa om bornholmske træske, muligvis efter Anden Verdenskrig).

Jeg benyttede lejligheden til at takke

*Modeltræske udført af Richard Jensen.
Foto C. Schafer.*

Terri for hendes indsats og ikke mindst hendes stamtavle på Internettet, der gjorde dette møde muligt. Da jeg vidste, at hun er en samler om en hals, fik hun en stor tøj-udgave af Krølle Bølle. Brødrene, som elsker mad, fik bogen »Bornholmernes mad«, som jeg også havde overrakt Karen da vi mødtes på Ellis Island.

Jeg fik taget fusen på Harvey Clemens, der stod for maden. Jeg gik hen til ham og sagde: »I have a complaint to do!«. Harvey tilkaldte broderen, Harold, som med en stor kokkekniv i hånden spurgte: »What's the complaint?« Mit svar: »That I don't have any complaint!« Det fik alle til at bryde sammen i grin, humoren var altså på samme niveau! Det eneste minus ved denne Reunion var, at jeg ikke nåede at få talt med alle de fremmødte, men det var temmelig overvældende med alle de mennesker.

Don, Mark og jeg tog hjem til Chucks hus i Ottawa, hvor jeg skulle overnatte. Det var en rigtig lun sommeraften, med temperatur på omkring 25 grader. Ild på bålstedet, ildfluer over græsset og vin i glassene. Hyggen bredte sig, indtil Don »smed« mig i seng, da jeg var ved at

falde af stolen af træthed - mæt af oplevelser.

Dagen efter inviterede Chuck Don Mark og mig på frokostrestaurant. Det var virkelig en oplevelse! Don fortalte, at her sad hans far hver formiddag og spiste frokost. Det var en såkaldt arbejderrestaurant, så her kom alle, der arbejdede i nærheden og fik et billigt måltid. Jeg må sige at det var den bedste frokost under hele min rejse. Men kaffen! Jeg spurgte servitricen: »Is this the local muddy water?«. Hun så meget forbavset ud, og fætrene grinede, rystede på hovedet og forklarede: »This is our Danish Cousin, so don't worry!«. Men det var virkelig ringe kaffe!

McNabb, Illinois

Dagen efter den store sammenkomst blev min sidste med TV-holdet. Vi skulle til endnu en lille prærieby i nærheden, nemlig McNabb, Ill.

I McNabb er også en lille dansk luthersk kirke, og her mødte vi igen efterkommere af bornholmske udvandrere. Det lidt pudsige er, at en af disse efterkommere, Donna Fornay, er i familie med en af

Dannebrog på plads. Til højre de to fætre Harvey og Don Clemens tjekker kalkunen. Foto Flemming Hansen.

Den Lutheranske kirke i McNabb, opført i 1895. En af grundlæggerne var Harolds onkel, John Minius Johnson (Hans Minius Jensen). På billedet: Don og Mark Clemens. Foto Flemming Hansen.

mine gamle venner fra Rønne, Niels Otto Holm. Jo, verden er lille! Donna havde inviteret på en lille brunch i sit hjem tæt ved kirken, og igen mødtes vi af den enorme amerikanske gæstfrihed. Efter frokosten tog vi ud på kirkegården, hvor en stor del bornholmske navne kunne læses på gravstenene. En efterkommer, Ernest Hansen, som er omkring de 80, havde kendt en stor del af dem, der var begravet og kunne deres familiehistorier. I skrivende stund, januar 2011, blev jeg gjort opmærksom på, at der på Facebook var en, der spurgte efter TV-udsendelserne. Det viste sig at være en bornholmer, som er bosiddende i London, og som var i familie med Ernest Hansen! Verden er godt nok blevet lille, efter at folk er begyndt at bruge Internettet.

Det mest interessante for mig var dog kirken i McNabb. Den blev opført i 1895, og en af grundlæggerne var John Johnson, altså Harolds onkel! Det var der ingen, der vidste noget om, før Terri fik læst jubilæumsskriftet, som vi fik udleveret. Så det var et fodspor af de store, afsat af familien Jensen fra Bornholm!

Foran Donna Forneys hus står denne sten med navnet på den gård, som familien forlod på Bornholm. Foto Torben Andersen.

Chicago og Elgin, Illinois

Efter at have taget afsked med TV-holdet, kørte jeg med Don og Mark til Elgin, Ill, en forstad til Chicago, hvor de begge bor. De amerikanske byer er helt anderledes bygget op, end vi er vant til på vores kanter.

Det er parcelhuskvarterer med brede veje omgivet af store gamle træer. Grunden er ikke omkranset af hegn eller hække, som vi kender til, men åbne, hvilket giver et indtryk af, at der er meget luft mellem husene.

Jeg boede de første par dage hos Don og hans hustru Susan (Sue). Det var rart at puste ud efter at have haft et kamera i nakken. Jeg blev af en veninde til Don og Sue, Amy Lively Jensen, inviteret på en tur rundt i området. Amy skulle have en ny bolig, og jeg var med for at se på boligstandarden. Vi så på fem forskellige huse. De var absolut ikke noget at prale af. Det overraskede mig at se så ringe indrettede boliger. Lige fra gaden og ind i stuen, ingen entre, hvor man kunne komme af med overtøjet eller vådt fortøj. Det skal dog si-

ges, at såvel Don og Marks huse var i en helt anden klasse.

Amy inviterede mig også i The Chicago Botanic Garden. Det var en nydelse at gå rundt i de forskellige landskaber, man her havde bygget op. Amys afdøde mand, Henning Jensen fra Jylland, havde været gartner i haven, så jeg fik en hel del viden om haven og indretningen.

Samme aften havde Don sørget for maden, rigtige Chicago pizzaer. De er meget anderledes end pizzaer, vi får serveret herhjemme. De er mindre, men meget tykkere og yderst velsmagende. Da Don er indenfor vinbranchen, fik jeg desuden fremragende vin til pizzaen.

Efter et par dage flyttede jeg over til Mark, hans hustru Kaye og deres datter Bridget, som havde ferie fra universitetet. Mark, Kaye, Sue og jeg tog på sightseeing i Chicago. Vi startede med en kanalrundfart. Chicago er kendt som USA's Venedig, så det var en flot og spændende tur mellem skyskraberne, hvoraf Sears Tower er den mest kendte. Chicagos skyline er efter min mening smukkere end New Yorks på grund af kanalerne og den større åbenhed mel-

Chicago pizza. Fra venstre: Amy Lively Jensen, Kaye Clemens, Sue Kern-Clemens, Don Clemens og Mark Clemens. Foto Flemming Hansen.

lem bygningerne. Efter bådturen tog vi på en større vandretur gennem Chicago og endte i Millennium Park. Den er fantastisk og absolut et besøg værd.

Efter at have vandret rundt hele dagen, blev jeg inviteret på italiensk restaurant, hvor Don, efter endt arbejdsdag, stødte til selskabet. Amerikanerne får mad i rigelige mængder, men kan aldrig spise op. Derfor beder de tjeneren om en »doggy-bag«, så de kan få resterne med hjem. Ind i micro-ovnen, og de har mad næste dag. De var temmelig overraskede, da jeg gang på gang tømte min tallerken. Denne kulturelle forskel grinede vi meget af.

*Chicago Skyline. Sears Tower.
Foto Flemming Hansen.*

Sidste aften havde fætrene arrangeret en sammenkomst med deres venner. Mark havde aftenen inden lagt kød til marine-ring, så han skulle op kl. 05 og lægge det i en speciel røgeovn, hvor det skulle ligge i 12-13 timer. Der kom vel omkring 20-25 personer til spisningen.

Don og Mark holdt tale for mig, og forklarede deres venner om deres oplevelse med mødet og hvad vi havde oplevet sammen. Som takketale kunne jeg kun sige: »Tak er kun et fattigt ord!«. Det ville ellers have taget mig en time at fortælle om den store oplevelse, og ikke mindst om hele den herlige familie, som jeg havde gravet frem. Det var vældig hyggeligt, og maden var fremragende, samt igen en herlig lun aften. Jeg kunne ikke forstå, at folk pak-kede sig ind, så man skulle tro, at det var en kølig dansk efterårsaften på 10-15 grader. Forklaringen var, at det var den koldeste sommer i mands minde, mens jeg var derovre! Aftentemperaturen var altså mindst 20 grader og dagtemperaturen omkring de 30 grader. De var vant til mindst 10 grader mere! Jeg var glad for at det var en kold sommer!

Afskeden med familien var tung. Det blev en stille søndag. Jeg skulle med fly kl. 22, så vi gik alle rundt og hang med hoderne. Da Mark afleverede mig i lufthavnen, løb tårerne ned af hans kinder, og han sad et stykke tid i bilen inden han kørte hjem.

Familien fik et par dage senere besøg af fotografen Peter, hans kone og søn, Sissel og Sylvester. De var ankommet, lige da projektet sluttede. Peter havde efter opgaven kørt rundt om Lake Michigan og skulle flyve hjem fra Chicago. Så det var et herligt gensyn for alle parter. Jo, amerikanerne er glade for besøg!

Jeg vender helt sikkert tilbage til familien i Amerika, og de er på vej til Bornholm, for at se hvor deres bedste- og oldeforældre kom fra.

Afslutning

Jeg vil anbefale alle, der har amerikanske slægtninge, at gøre et forsøg på at finde disse efterkommere af bornholmske udvandrere. Jeg var meget heldig i alle henseender. Det var sliddet foran computeren og i arkivet værd. Jeg tvivler på, at det var lykkedes mig at finde familien i USA, hvis Terri Clemens ikke havde lagt stamtræet ud på Internettet. Det er så også en opfordring til, at man selv lægger sit stamtræ ud på Internettet. Det kunne jo være, at der sad én og søgte efter sine bornholmske aner.

Man kan se eller gense TV-udsendelser-

ne på TV2-Bornholms hjemmeside i deres arkiv. Man skal se efter Udvandrerne og Bornholmermødet fredage i januar og februar 2010.

Det morsomme er, at flere bornholmske slægtninge er dukket op efter TV-udsendelserne. Jeg vidste, at Jensen familien var stor, men forbindelserne uddøde i løbet af 50'eren og 60'erne, så det er rart at få lidt styr på familien igen.

Jeg er kommet i kontakt med familie, der også har gamle billeder, som deres bedste-forældre har fået tilsendt fra onkel Harald. Så når der inden længe kommer besøg fra USA, så er der nok af familie, der skal have besøg.

Fra venstre: Karl Svend og Marie Jensen, Hedvig Oline Karlsen datter af Jana, Sofie og Richard Oluf Jensen, Jørgen Korp Jensen søn af Svend og Marie, Harald Olinus Jensen, Anthon Jensen min morfar og svoger til Harald, Otto Adolf og Anna Jensen og Jana Laurendine Vilhelmine Kofoed søster til Harald. Fotograf ukendt, privateje.

Et gammelt foto fra Haralds sidste besøg i 1954 blev sendt til mig fra endnu en grandkusine i Illinois, Maralee Johnsen Green. Hun er datter af Adolph Johnsen. Johnsen er ikke forkert stavet, men hvordan Johnson er endt med sen, det er der ingen i dag, der ved. Billedet er taget hjemme hos bagermester Karl Svend Jensen i Nexø. Maralee fortalte, at hun af Harald var blevet inviteret med til Bornholm i 1954. Hun var da 11 år gammel. Hendes forældre ville dog ikke lade hende rejse, hvilket hun i dag ærgrer sig meget over.

Harald var som tidligere omtalt på Bornholm tre gange, efter han udvandrede i 1904. Han var her i 1947, omkring 1950 og

sidste gang i 1954. Nikoline var ikke med på disse rejser, hvilket man kan undre sig over, især da Harald på pladen siger, at Nikoline skulle med næste gang. Det var naturligvis meget dyrt, så det var muligvis årsagen.

Sluttelig vil jeg gerne takke alle involverede, der har hjulpet mig og ikke mindst medvirket i udsendelserne, såvel i det skjulte som foran kamera. Uden deres hjælp havde jeg måske aldrig mødt min amerikanske gren af familien. En særlig tak til TV2/Bornholm og hele holdet bag udsendelserne om den bornholmske udvandring til Amerika.

Harald og Nikolines gravsted i Ottawa, Ill. Foto C. Schafer.

Fakta:

Harald Olinus Jensen, født i Allinge 1886, flyttede til Rutsker omkring 1890, derfra til Hasle omkring 1898 og udvandrede til Ottawa, LaSalle County, Illinois, USA i 1904, hvor han fik navnet Harold Johnson. Han arbejdede som tjenestekarl omkring Hasle inden udvandringen. Da han kom til sin onkels farm fortsatte han i nogle år som tjenestekarl. Han blev senere ansat på et glasværk i Ottawa. Libbey Ownes Ford, som fremstillede bilruder samt køkkenredskaber af glas.

Nikoline Hansine Jørgensen, født 28. august 1885 i Helligpeder, Rutsker Sogn, udvandrede i 1906 til Ottawa, LaSalle County, Illinois, USA. Harold og Nikoline giftede sig i november 1906, og året efter fik de datteren Tamar.

Harold og Nikoline fik 7 børn:

Tamar, 1907

Harold, 1910

Waldemar, 1912

Gladys, 1913

Adolph, 1915

Esther, 1920

Ruth, 1924

Ruth giftede sig i 1945 med Simon Leroy Clemens, og Don blev født i 1946. Karen blev født i 1948 og Mark i 1953.

Harold O. Johnson døde den 19. september 1961 i Ottawa, Ill.

Nikoline H. Johnson døde den 16. december 1968 i Ottawa, Ill.

Forkortelser:

NY= New York State

PA= Pennsylvania

IN= Indiana

Ill= Illinois

*Links til forskellige steder, aviser m.m.
Jamestown, NY og Warren, PA*

<http://www.timesobserver.com/page/content.detail/id/519146/Film-crew-working-here.html>

<http://www.timesobserver.com/page/content.detail/id/518545/Danish-producer-plans-meeting.html>

<http://www.timesobserver.com/page/content.detail/id/517940/Outpouring-of-emails-surprises-filmmaker.html>

<http://www.timesobserver.com/page/content.detail/id/515527/Desperately-seeking-Danes----for-documentary.html>

<http://www.timesobserver.com/page/content.detail/id/532963/Cherry-Grove-celebrates-community.html>

<http://www.timesobserver.com/page/content.detail/id/534676/Warren-County-woman-retraces-roots-to-Danish-town.html>

Sheffield, ILL

<http://mywebtimes.com/archives/ottawa/display.php?id=384173>

http://www.bcrnews.com/articles/2009/7/20/r_3_6qymvtbsrb3lm23ph2q/index.xml

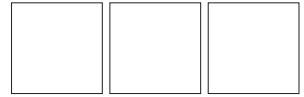
TV2/Bornholm

<http://www.tv2bornholm.dk/>
søg i arkiv 22. og 29. januar + 5. og 12. februar 2010: Udvandrerne

Den gamle guldgravers hjem på Nørremark i Ibsker, i dag Årsdalevej 20. Foto Niels-Holger Larsen 2011.

»Min oldefar var guldgraver«

Af Ann Vibeke Knudsen

»Min oldefar var guldgraver i New Zealand« fortalte Torben Lov mig en gang jeg besøgte hans og hustruens fine butik i Listerød. »Og han har skrevet dagbog om sine oplevelser«. For redaktøren af Bornholmske Samlinger lød det som noget, der kunne spindes en ende over i en kommende årbog - og det kunne passende være i et temabind om udvandring. Ikke fordi guldgraveri nødvendigvis har noget med udvandring at gøre - men dog alligevel. Det er ikke så få bornholmske søfolk, der gik i land i Californien, Australien og altså også i New Zealand, ved rygterne om store guldfund. Mange vendte hjem igen og vi har oplysninger om nogle få heldige, der satte deres sammensparede penge i hoteller og gårde¹. Kun få har vel fået et så stort udbytte, at de kunne tage hjem som virkelige rige mænd. Eller havde råd til overhovedet at tage hjem igen! De er blevet og har fået status som immigranter, som fx den farverige William Howard (s. 62). Som vi

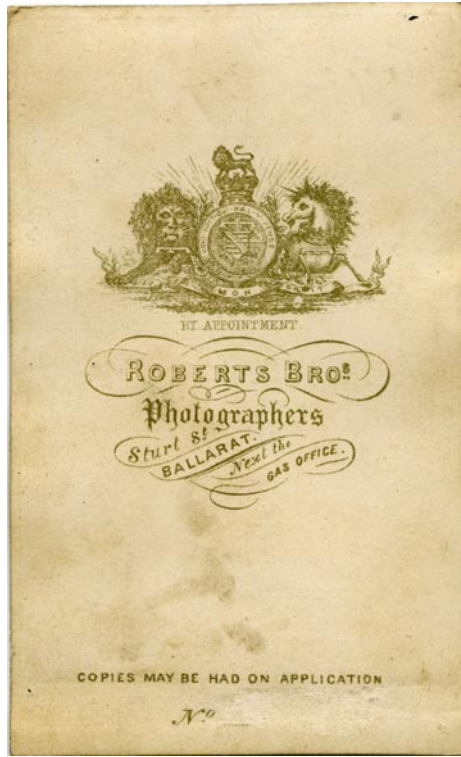
Ann Vibeke Knudsen, arkitekt fra Kunstakademiet i København. Museumsinspektør på Bornholms Museum fra 1982, museumsleder samme sted 1996-2010. Siden forfatter og redaktør af kulturhistoriske bøger og artikler.

skal se, knytter Peter Lous skæbne sig helt til de mange andre bornholmere, der tidligt blev grebet af guldfeberen.

Ifølge en folketælling fra 1860 var den da 21-årige sømand Niels Peter Jensen (Lou) på vej til Australien². Det første guld blev fundet i Australien i 1851, og nitiendedele af det, som blev vasket og gravet ud under den store, efterfølgende »gold rush«, kom fra to byer i Victoria: Bendigo og Ballarat. Om Peter Lou også var med der i 1860'erne, ved vi ikke, måske kom han tidligt til New Zealand. Han arbejdede mindst ti år i New Zealand, inden han rejste hjem igen, det fortæller hans optegnelsesbog, som dækker perioden fra 1870-1879. Det er den periode, hvor den første hektiske guldgravertid var overstået, og hvor man med forskel-

¹ <http://www.bornholmuseum.dk/museumsudstillinger/ugensh4407.htm> og W.C. Samuelson: bl.a. guldgraver i Bendigo: En Fodvandring gennem fire Verdensdele 1861, 216 s. m. portræt (online version: <http://books.google.com>).

² http://www.ddd.dda.dk/soeg_person.asp

Vi har desværre ikke noget fotografi af guldgraver Peter Lou som ung, selv om han skrev i sin dagbog, at han var blevet fotograferet, medens han var i New Zealand. Faktisk har vi meget få portrætter af guldgravere. Det her viste billede er fotograferet i guldgraverbyen Ballarat i staten Victoria i Australien (for- og bagside af samme billede), desuden er det fra den bornholmske udvandrer Peter Keller alias Peter Kjöllers album fra 1868. (Se s. 96). Men hvem parret på billedet er ved vi ikke, men formentlig en bornholmer der søgte efter guld i Australien - og også fik en yndig hustru. Men det er blot et gæt. Det fine, håndkolorerede visitkortfoto af Roberts Bro's Photographers dateres til o. 1865-1870.³

lige former for maskineri begyndte at arbejde de dynger af jord og sten, som var gennemgået manuelt i 1860'erne. Måske havde han også selv været med til det? Ca. 5.000 europæere blev i landet og de blev suppleret med tusindvis af kinesiske minearbejdere. Udbyttet af guld synes at have været relativt godt endnu i begyndelsen af 1870'erne, men faldt efterhånden. Nu var det formentlig især firmaerne, der tjente på guldet (men de måtte også investere i store

knuse- og vaskeanlæg).⁴ Det fremgår af Peter Lous dagbogsoplysninger, at han i hvert fald i 1878 var ansat hos andre.

»Peter Lou købte Vibemøllen i Poulsker, da han kom hjem fra New Zealand. Senere købte han Huset paa Nørremark«. Således kan man læse på en af de sidste sider i det som viste sig at være både en regnskabs- og dagbog, ført fra juli 1870 til januar 1902. På New Zealand, i Poulsker og på Nørremark i Ibsker. Peter Lous efterkom-

³ <http://catalogue.nla.gov.au/Record/820690>

⁴ Wikipedia: Otago Guld Rush.

Der findes kun få portrætter af folk, som vi vover at tro er bornholmske guldgravere i Australien. Fra New Zealand kender vi ikke noget. Denne mand, som har fået blå øjne og en lille smule kindrødt, er fotograferet omkring 1870. Han er ukendt, men fra et gammelt, bornholmsk fotoalbum desværre uden nogen oplysninger. Fra 1854 til 1891 var Sandhurst det officielle navn for Bendigo - den ene af Australiens to store guldgraverbyer. ES.

mere har passet godt på den lille optegnelsesbog fra guldgraverårene. »Teviot Juli 5/12 1870 NPJ Lou Regenskabs Bog for the Island« står der bl.a. på forsiden. »Teviot« er flække, vel en gammel guldgraverby, nær floden Teviot i det vestlige Otago⁵ på New Zealands sydø. Der blev fundet guld i Teviot-floden i 1862 og hvem ved, måske var Peter Lou med der allerede fra starten?

Hvem var Peter Lau?

Niels Peter Jensen Lou var født i Aaker i 1838. I 1850 boede familien iflg. en folketælling i Ibsker, vist i Årdsdale. Faderen levede af sin jordlod. Hans ældste bror var Hans Johansen Lou, f. o. 1826, en ældre søster hed Ane Kirstine f. o. 1835, Peter Lou f. 1838 og endelig lillesøster Olivia Kirstine f. 1846.

Hvordan Peter Lou var som menneske er ikke lige til at fravryste optegnelsesbogen. Men de mange sange, som er forsøgt nedskrevet, erindret, ofte citeret i bogen, fortæller - sammen med de mange beskrivel-

⁵ http://www.ipenz.org.nz/heritage/conference/papers/Hamilton_D.pdf

Den hollandske Vibemølle blev bygget i 1864 og købt for penge tjent ved guldgraveri af Peter Lou omkring 1880, da han vendte hjem fra New Zealand. Af optegnelsesbogen fremgår det, at han fik repareret vingerne og beklædt møllen med spån, som det ses her. Han afhændede allerede møllen igen i 1883, hvor han flyttede til en ejendom på Nørremark. Postkortet af møllen fra ca. 1910 viser de senere ejere, møller H.P. Hjorth med familie⁶. Foto Bornholms Museum.

ser af vennerne i 1878 - om et socialt menneske, der gerne bidrog med en dansk - eller engelsk - sang til underholdningen. Peter Fabers »Den gang jeg drog af sted«, Den tapre Landsoldat fra 1848, er citeret efter hukommelsen flere steder i optegnelsesbogen. »Langt heller vil jeg vandre den lange vej med stort besvær, end som jeg ville leve blandt falske mennesker.« Det er en strofe fra en gammel folkevis, »Jeg går i tusind tanker«. »Sørge ikke søde Pige, slaa Sorgen af dit Sind« er måske egen poesi og »Most desolate I love Thee By thy

eye of melting blue« må have været engelske kærlighedsstrofer, de gentages flere steder i optegnelsesbogen⁷. Munter sang, kærlighedssange og samvær med vennerne om aftenen, kunne vi forestille os. Tyve år under ganske anderledes forhold, end de han var vant til på Bornholm.

New Zealands lokale befolkning bliver ikke omtalt, de er nærmest ikke eksisterende. Det samme gælder for de kinesiske minearbejdere, som der allerede dengang må have været en del af i guldområdet ved Teviot.

6 Danske Møller, Erhvervsforlaget, Kbh., 1934.

7 Opslag i google giver ikke bud på hvilke sange det drejer sig om. Måske egen eller venners poesi?

Regnskabssiderne

På første opslag i Peter Lous optegnelsesbog står Teviot 5. juli 1870. Det er også i Teviot dagbogssiderne slutter.

Bogens regnskab er påbegyndt 15. november 1870. På ca. 50 sider fordelt i bogen har han måned for måned, mere eller mindre sirligt, noteret noget af alt det ned, han har måttet købe for at klare guldgravertilværelsen. Nogle gange skriver han blot »goods«, ofte præciserer han sine indkøb, som kan være »butter, sugar, cheese, salt, soap, tea, candles, corrants« etc. Der bliver også købt tobak, en notebook og tændstikker, samt smertestillende piller, »painkil-

ler« og »cockles pills«, fordøjelsespiller. Hatte, støvler, papirflipper er også på listen. Der er også navne på mange forskellige handlende i optegnelserne.

Regnskabet fortsætter i 1871 og 1872, nu finder vi også udgifter til whisky, cognac og bitter, biskuits og kaffe foruden de mere almindelige husholdningsvarer. Måske skulle man fejre nogle gode guldfund? I 1873 og 1874 er bl.a. betalt for »London Journal« i seks måneder og der er brugt penge på »portraits«, fotografier, som måske blev sendt til Bornholm, men som tilsyneladende ikke er bevaret. På et par sider er der et specielt regnskab for indkøb af »beef« samt lamme- og svinekød, ligesom

Left Page (June & July 1871)		Right Page (July 1871)	
brought forward	150/28	brought forward	159.13 3
June 10 Teapot & Cocoa	6 6	July 25 John Lous Paid	
Hemmes	5 6	Coats & Linwood Paid	2 10
July 10 Shovel	9	Liquor	7 6
July 10 Fancy Drawers	12	Butter	8
2 Shut-Hose	4	Eggs	13 6
2 Pocket H-B	2	Liquor & Jams	7 6
1 per Mole	10 6	Painkiller	1 9
1 Teapot & Tobacco	3 6	Holloway's Pills	5 6
July 10 Cocoa	13 11	Baker's	7 6
1 Margarade	14	Sardines	1 10
5 Sea	18	Spending on rapids	17 6
6 Candles	8 6	Tomato & Salt	5
2 Bread	9 6	Vinegar	4
2 Tobacco	7	Sugar	7 3
10 White sugar	10 0	Jams	
Books Paid	6		
Total	411 5		

Opslag med regnskabssider fra juni og juli 1871. »Painkiller« kan man bl.a. læse på siden til højre, hovedpinepiller. Optegnelsesbogen tilhører Torben Lov.

I familiens eje findes denne lille guldklump, gold-nugget ville Peter Lou have kaldt den. Måske fundet på New Zealand - måske en af hans første guldklumper? Båret i en snor om halsen må den have været hans talisman, som sikrede ham held i den videre søgen efter det dyrebare metal. Højde 1,4 cm, tilhører Torben Lov.

der på nogle andre sider er regnskab for indkøb af store mængder brød mm, »loafs, butter, potatoes«. Derefter fortsætter de månedlige opgørelser i 1875, hvor enkelte poster i modsætning til tidligere er skrevet på dansk, fx strømper, halstørklæde og lysestage. Regnskaberne slutter i januar/februar 1879, det ser ud som om et regnskab med Mr. John Bughton for forskellige varer er det sidste. »Paid January 20th 7 (pounds) 11 (shillings)«.

Det som ville være rigtigt spændende at få at vide, hvor meget guld han finder og hvad han får ud af sin indsats i forhold til udgifterne, er optegnelsesbogen desværre tavs om, bortset fra en enkelt indførsel. Ét eneste sted finder man ordet »gold« Det er 29. december 1871, hvor der står: »Gibson Lou Gold sold 2.16.6« (2 pund, 16 shillings, 6 pence), hvilket ikke er meget i forhold til årets samlede udgifter på lidt over 45 pund. Så det må nødvendigvis have været et ekstraordinært salg ved årets slutning.

Dagbogssiderne

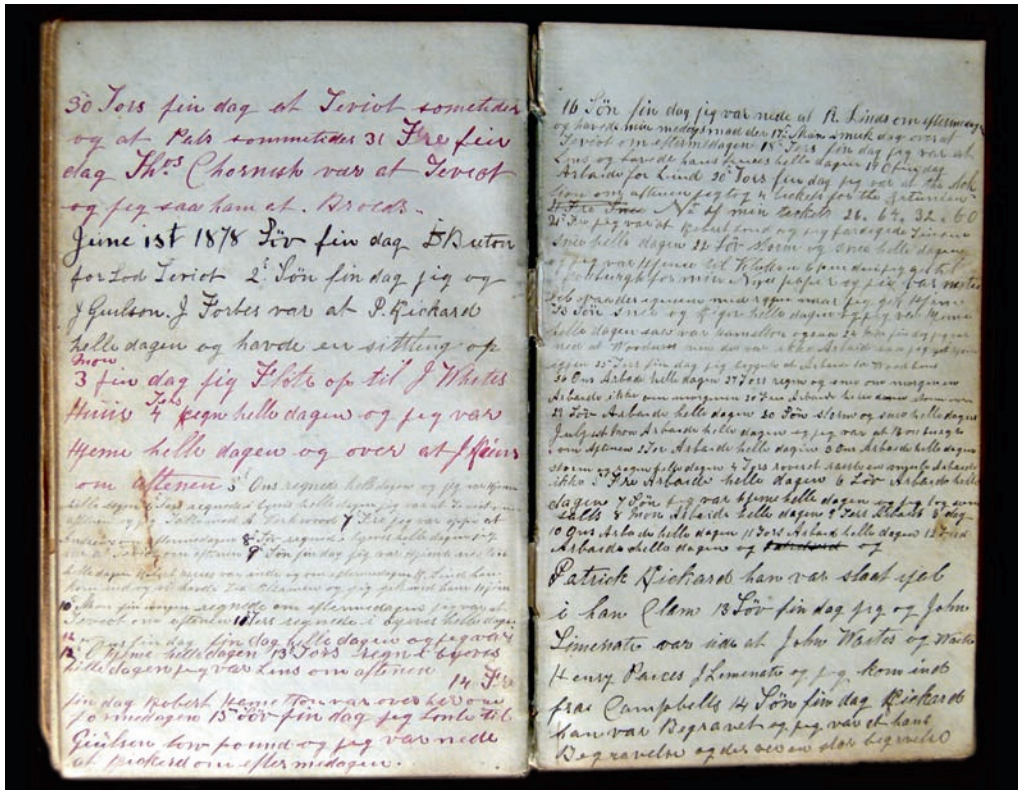
Medens Lau har ført regnskab mere eller mindre udførligt fra 1870 til 1879 er dagbogssiderne alene fra 1878. En eventuel anden dagbog eksisterer ikke. »Potters Gully, May 1878« står der øverst på de blot fem opslag, hvori man får et ganske lille indblik i en bornholmsk guldgravers tilværelse. Sidste dagbogsoptegnelse er fra 16. september 1878. Lau tager fat på dagbogsskriveriet igen 1883 i ejendommen på Nørremark, men inden da er der nogle optegnelser om købet af Vibemøllen i Poulsker, om istandsættelse af møllen - og om bagning af nogle ovnfulde brød.

Dagbogen egner sig ikke til direkte gengivelse. Det er meget summariske optegnelser, som »27 Mon fin dag at Teviot helle dagen«. Måske et regnskab for at holde styr på, hvor mange dage han er på arbejde ved minerne. I 1870erne foregik guldgraveriet på New Zealand på den måde, at et firma havde koncession på et større landområde og etablerede sig med sindrige systemer af vandkanaler og spulemekanismer eller vandkanoner. Evt. også knusemaskiner, som findelte de dele af bjerget, der indeholdt guld. Man må forestille sig, at Peter Lou tog arbejde hos de bedst betalende af disse firmaer, som syntes at gamble med deres indsatser, nogle gange kunne de udvinde store mængder guld, andre gange var de guldførende lag hurtigt udtømte.⁸

Dagbogen er en sjov og noget udfordrende blanding af danske, bornholmske og engelske ord, stavet som ordene udtales - hvilket især er problematisk når det drejer sig om navne. Det danske sprog skrives med engelske ordstillinger, hvilket alt sammen gør transskriptionen til noget af en udfordring, når håndskriften dertil er en

⁸ John Hall-Jones, *Goldfields of the South*, 4. udg. 1990 og Charles Higham & Brian Vincent: *Gabriel's Gully, An Archaeological Survey*, University of Otago, 1980.

Et af de i alt fem opslag, ti sider, om tilværelsen i Teviot fra maj til september 1878.

blanding af gotisk og »moderne« latinsk håndskrift. Vejret spiller en stor rolle i dagbogsoptegnerne, også dem fra Nørre-mark, og vidner vel blot om, hvor afgø- rende vejret var, når størstedelen af ens arbejde foregik udendørs. Siderne om kø- bet og istandsættelsen af møllen er på en- gelsk - de mange dagbogssider fra Nørre- mark - og det er de fleste - er med få un- tagelser på dansk.

Dagbogen dækker perioden fra 19. maj til 16. september 1878. Ca. fire måneder. Et ord - guld - har han ikke brugt et eneste sted. Det vi kan få ud af Lous beretning er, at han forlod Potters Gully, hvor han havde haft en guldgraverlod, en »Share« - og hvor han formentlig havde arbejdet de foregående år. I Teviot, syd for guldgraver-

byen Roxburgh slog han sig ned efter at have solgt sin andel i Potters og han fik lov til at bo i det hus, som køberen, John White ejede. Han begyndte at arbejde først for »Woodhouse« 25. juni, en måned efter han var ankommet til Teviot og den 15. juli fik han arbejde hos »Spencer« og han arbej- dede til og med torsdag 29. august. Det eneste vi får at vide om hans arbejde er, at »Roveret raiste nestendel 8 food og det stopte Arbaide« eller blot »roveret raiste«, vanskeligt at tyde, men da det satte en stopper for hans arbejde er det formentlig de vandrender og -kanoner, der var i brug, der var midlertidige problemer med. Det skete fire gange i de to måneder han arbej- dede. Vi får også en gang at vide, at han hentede sin løn.

Roxburgh med den ca. 10 km syd for beliggende flække Teviot, hvor Peter Lou opholdt sig knapt et halvt år i 1878. Han havde da forladt det lidt nordligere beliggende Potters Gully i Nevisdalen, en guldgraverby, som han havde ejet en andel i. Han solgte sin »Shere i Potters for 80 pounds« og gik sammen med andre guldgravere til Teviot mandag 20. maj 1878 (Inden den forestående vinter, som kunne være speciel barsk i Potters Gully). Kortet er fra en rapport om de vandrendere, »water races« i området, der blev udviklet i forbindelse med guldudvindingen⁹.

Teksten er kort og faktuel, der er ikke brugt mange ord på at fortælle noget om det, der måtte røre sig i en guldgraver. Det skal man fange mellem linjerne. Da kollegaen Patrick Rickard blev slået ihjel i sin »clam« blev det skrevet med store bogstaver. Og når han to dage senere blev begravet var Lou med til begravelsen og »det var en stor begravelse«. Et andet dødsfald omtales, mrs. John Stroder som også blev begravet to dage senere.

Han omtaler ofte sine venner, en enkelt kan have været en bornholmer, »Robert Lind« som også omtales som H. Lind og

kan være Hans Peter Lind, som var født i 1833 i Nylars og udvandrede til New Zealand i 1863¹⁰. Han kan meget vel have kaldt sig Robert Lind i det engelsktalende land; de to er ofte sammen og Lind er den sidste der omtales i den korte dagbog.

Første september synes han at have fået problemer med sin ene arm og resten af den tid han skriver dagbog, noterer han, at han ikke er på arbejde. Måske var det signalet til, at nu skulle han begive sig på den lange hjemtur, måske ventede han blot de sidste måneder på skibsløjlighed til Europa. Al den slags giver dagbogen heller ikke

9 Jvnf. note 5.

10 Udvandrerarkivet i Ålborg, <http://www.emiarch.dk>

nogen oplysninger om, men vi kan levende forestille os, at det har været hans livs måske største beslutning efter tyve år at skul- le bryde op fra det fri liv blandt guldgra- verne - for at slå sig ned på Bornholm igen. Det gjorde han, han fortæller blot ikke, hvordan han kom hjem.

Tilbage på Bornholm

Fra 1879-80 var Peter Lou tilbage på Born- holm. Han optræder i en folketælling i 1880, hvor han boede hos sin bror, Hans Johansen Lou, dennes kone Margrethe og deres da tyve år gamle datter Hansine. Niels Peter Jensen er 41 år gammel og be- tegnes som arbejdsmand. Han flyttede til Nørre- mark (Årsdalevej 20) i 1883 efter i de mellemliggende år at have ejet Vibemøl- len. I Nørremarktiden førte han dagbog, som da han opholdt sig i Teviot: meget om vejret, lidt om sit arbejde i landbruget, møl- learbejdet kan han ikke helt lægge fra sig, han er ofte på Årsdale Mølle og han har stadig kontakt til Vibemøllen i Poulsker.

Han beretter sporadisk om sin familie, som da broderen Hans først blev syg og senere døde 14. december 1883. Han be- søgte sin mor, der var blevet enke og boede i Svaneke og han skrev brev til sin søster i Amerika. I slutningen af året 1885 skrev han, »fra den 22 Juni til den 20 October meget fint Veier jeg got married and it was a fine Day«. Hans hustru hed Hansine Kir- stine Lou og var født 1859 i Østermarie. Hun var en brordatter og altså den blot tyve år gamle pige, som han lærte at kende, da han i 1879-80 flyttede ind hos broderen. Samme år fik han sit ældste barn, Johanne Margrethe, derefter fulgte Helga, William og Alfred, Torben Lovs morfar og siden August, Anna og endnu et barn. Syv ialt. Hvad fik den unge pige til at vælge den gamle guldgraver? Var han en spændende og charmerende person, med masser af fortællinger om livet på den anden side af jordkloden? Havde han »pakker med guld« på bunden af sin rejsekuffert?

Peter Lou døde i Nørre- mark 1918.

Peter Lous hjem på Nørre- mark i Ibsker, medens landevejen stadig løb tæt forbi ejendommen. Årsdale ses i baggrunden. Formentlig Sylvest Jensen luftfoto, 1952. Tilhører Torben Lov.

PETER LOU
F. 2 APRIL 1858
D. 18 JUNI 1918
OG Hustru
HANSIGNE LOU
F. 12 NOVBR. 1859
D. 18 JULI 1943

FRED

Efterkommere af Peter Lou, »Tante Rie, Onkel Gust og Ani« står der bag på billedet. Den skæggede herre i glas og ramme midt over sofaen (og i udsnit her til højre) er efter al sandsynlighed Peter Lou, den gamle guldgraver fra New Zealand. Og hvis man kigger rigtig godt efter kan det være hans og Hansignes bryllupsbillede til højre for buffeten. Foto af C. Gremm i Årsdale, 1920'erne. Tilhører Torben Lov.

Efterskrift

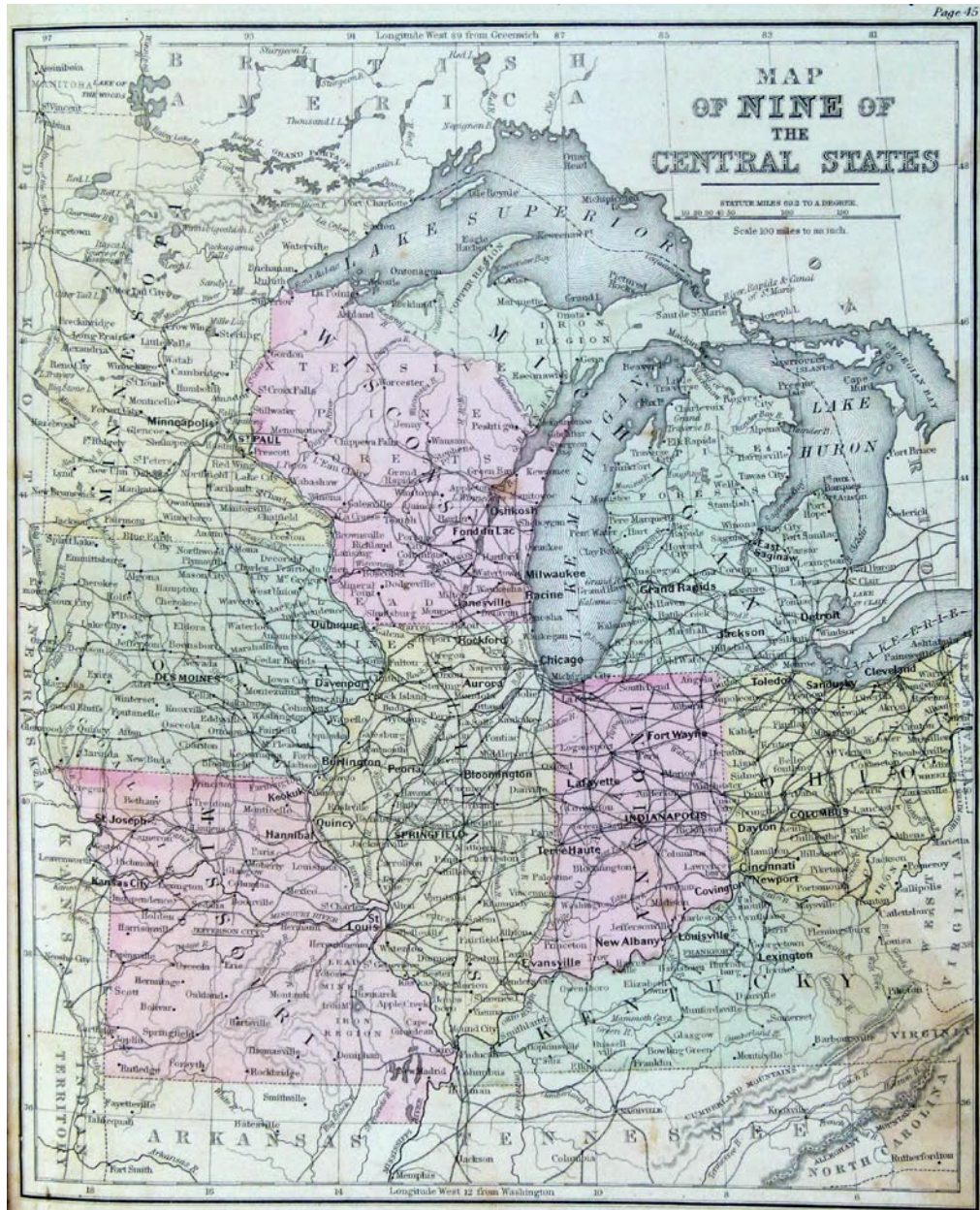
Hvordan har det mon været at have en mand som Peter Lou vandrende om på Nørremark fra 1883 til 1918? Med den helt specielle baggrund, de oplevelser og den viden om den store verden uden for Bornholm? Har han fortalt alle, der ville lytte om sine mange eventyr, om den enestående natur i New Zealand - om sine største guldfund, sine mange forskellige venner, om hvordan hverdagen var dengang? Om sne, kulde og frost, om barske forhold i minerne? Om fest og glade dage, død og begravelse? Om alt det anderledes og næ-

sten ufattelige præcis på den anden side af jorden. (Der er en tidsforskel på 12 timer mellem Danmark og New Zealand.) Vi ved det ikke, efterkommerne kender ikke til nogen historier. De må være begravet med de mennesker, de er fortalt til.

Optegnelsesbogen dukkede op mange år efter Peter Lous død. Den inspirerede Torben Lov til en rejse til New Zealand i vinteren 1996-97. Det blev til besøg i guldgraverbyen Roxburgh med kirkegården, hvor man på gravstenene kunne genkende navne fra Optegnelsesbogen. Teviot var nærmest blot et navn på et kort, men Teviotfoden løb gennem området.

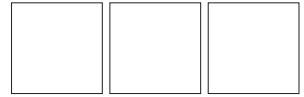
◀ Gravminde på Ibsker Kirkegård. Niels Peter Jensen Lou f. 2. april 1838, d. 18. juni 1918, begravet i Ibsker 22. juni. Hustruen Hansigne Lou f. 12. november 1859, d. 18. juli 1943. Foto tilhører Torben Lov.

Kort over ni centrale stater i det nordlige USA. Warren's Common-School Geography. Philadelphia, 1879.

Udvandrerhistorier

Af Anette Eriksen og Christl Mathea Vang

Den bornholmske udvandring, ikke blot til Amerika men også andre verdensdele, har efterhånden udviklet sig til et væsentligt interesseområde for Bornholms Ø-arkiv.

Det er der flere grunde til. En af dem er selvfølgelig, at da vi overtog Lokalhistorisk Arkiv, fulgte også en del af Lill-May Didriksens store arbejde med de bornholmske udvandrere med. Et arkiv, som er en guldgrube af oplysninger for os i vores daglige arbejde.

En anden grund er, at vi får mange henvendelser og besøg af efterkommere af bornholmske udvandrere, som søger deres rødder og oplysninger om deres forfædre på Bornholm.

En tredje grund til at området er blevet større, er at Ø-arkivet deltog i den udsendelsesrække om bornholmske udvandrere, som TV2Bornholm fik lavet i 2009 med Palle Bruus Jensen som ankermand. En medarbejder på Ø-arkivet lavede en del research på baggrund af de kontakter, der blev skabt i forbindelse med optagelserne og vi får stadig henvendelser på baggrund af udsendelserne og nyder gavn af det arbejde, som blev lavet den gang.

I de seneste år har vi bedt efterkommere, som har besøgt os eller sendt forespørgsler pr. mail, om de ville skrive en historie om deres familie, om de danske/bornholmske

Anette Eriksen og Christl Mathea Vang, henholdsvis leder og medarbejder på Bornholms Ø-arkiv. Artiklen om New Zealand er skrevet af Christl Mathea Vang, de to øvrige artikler er oversat og redigeret i fællesskab.

---

traditioner de stadig holder i hævd og hvad de ellers ved om deres udvandrede forfædre. Mange har sendt os korte eller længere historier, som giver os et indblik i de oplevelser, udvandrerne havde og hvordan deres efterkommere lever i dag.

Selvom størsteparten af de bornholmske udvandrere tog til Amerika, så findes der i dag som tidligere nævnt også efterkommere andre steder i verden. Vi har i dag kontakt til efterkommere i bl.a. Argentina, New Zealand, Australien og Amerika.

Historierne i denne artikel har vi fået af efterkommere, som har besøgt Ø-arkivet. Den første historie er en længere beretning skrevet af en udvandrer om tiden før familien udvandrede og om selve rejsen. De to sidste historier er korte fortællinger om den udvandrede og deres efterkommeres liv i de nye lande.

Alle historier er oversat og lettere bearbejdet af Ø-arkivets personale.

En mormonfamilie i Amerika

En historie om Elizabeth Marcher og Anine Law.

Denne historie er en beretning fra 1932, fortalt af en udvandrer, Anine Mantine Deem Law. Anine og hendes familie var nogle af de mange danske mormoner, som udvandrede fra Danmark i perioden 1852-1900. Den giver indefra, fra mormonernes egne kredse, et indblik i nogle af de vanskeligheder og sjælelige overvejelser, der fik bornholmske mormoner til at søge til det forjættede Zion.

Historien om Anine Mantine Deem Law og hendes mor Elizabeth Margrethe Marcher Deems omvendelse og udvandring indeholder også en kort redegørelse om Anines far, Jørgen Larsen Dam, samt hendes bedsteforældre, Jens Pedersen Marcher og Malline Kirsten Ancher fortalt af Anine selv og nedskrevet af hendes datter, Mabel Law Atkinson i april 1932.

På Bornholm iværksatte mormonerne et missionsfremstød i 1851 og efter nogle mislykkede forsøg lykkedes det at oprette lokale menigheder. I 1852 bestod den bornholmske, mormonske menighed af ca. 50 personer. De mormonske menigheder oplevede folkelige forfølgelser, som det beskrives i historien. På Bornholm findes der efterretninger om sammenstød i både 1851 og 1853. Mormonerne oplevede også chikane fra både de verdslige og gejstlige myndigheder. Modstanden skal ses i lyset af den religionsfrihed, som blev indført i landet med Grundloven i 1849. Religionsfriheden betød, at folk nu frit kunne vælge om de ville være en del af Folkekirken, og i 1850'erne var det stadig svært at vurdere, hvor stor flugten fra Folkekirken ville være og mormonernes fremgang blev derfor anset som en trussel. Ellers var det primært mormonernes flerkoneri, der var det gennemgående tema i antikampagnerne.

»Min mor, Elizabeth Margrethe Marcher, blev født 5. april 1834 på Bornholm.

Jens Pedersen Marcher. Den 28. november 1852 emigrerede han til Amerika med det første selskab af helgener fra Danmark. Til venstre hans datter; hovedpersonen i denne fortælling, Elizabeth Margrethe Marcher, født 5. april 1834 på Bornholm, hendes mor var Jens Marchers første hustru, Malline Kirsten Olsen Ancher. Begge fotos tilhører Robin Francom, Washington State.

Melsted med fiskerlejets lille havn. Der må på mange måder have været meget langt fra det fredelige lille fiskerleje på Bornholm til Utah i Amerika. Foto Valdemar Myhre, 1890'erne.

Hun var datter af Jens Pedersen Marcher og Malline Kirsten Olsen Ancher. Hun trådte ind i LDS kirken¹, da hun var atten eller nitten år gammel. Kort efter blev hun gift med Jørgen Larsen Dam, en enkemand med seks børn, som alle var voksne. Han var ikke medlem af kirken, men han lovede mor, at han ville undersøge mormonismen og sagde, at han troede, han ville slutte sig til senere. Det var på disse betingelser, at hun lovede at gifte sig med ham.

Bedstemor, min mors mor, var meget bitter på kirken og ville ikke engang lytte til evangeliet. Bedstefar Marcher sluttede sig til kirken i det gamle land² og kom til

Zion³ med det første selskab af helgener fra Danmark. Bedstemor og han kunne ikke blive enige, så de blev skilt. Han giftede sig igen, før han forlod Danmark.

Min far, Jørgen Larsen Dam, blev født 5. august 1809 i Østerlars, søn af Lars Jørgensen Dam og Kirsten Mogensen. Mor og han blev gift den 21. juli 1860. Far var møller i sin ungdom, senere flyttede han en del rundt og havde forskelligt arbejde, men til sidst slog han sig ned med et lille landbrug ved Melsted. Her i Melsted blev der fanget fisk næsten hver morgen, som jeg husker det og sikke travlt der var med at dele fisk ud til dem, der ventede på en

1 LDS: The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints. Dansk: Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Hellige.

2 Dvs. i Danmark.

3 Han kom til Utah, Amerika.

portion til at tage med ud på landet og sælge, mens de var friske. Min far fik sin trillebør fuld og derefter gik han ud for at sælge fisk til dem, der ventede ham. Med dette og det daglige arbejde på en lille avlsbrugerejendom fik han sit udbytte i årevis, efter at han havde slået sig ned i Melsted. Hans jord var ikke alt for god, men jeg husker at vi dyrkede kartofler. Selv disse var ikke særlig store, men gode. Vi børn var glade for at hjælpe far med at grave, samle og opbevare kartoflerne for vinteren.

Far var god ved os og han var en god mand, men han holdt ikke sit løfte til mor. Han kunne ikke lide mormonerne, og ingen mormon kunne komme i vores hjem, mens han var i live. Så de ældre kom ikke indenfor hos os dengang, men jeg kan huske, at mor og min ældste søster Angeline undertiden deltog i et mormonmøde, uden fars kendskab. Det var en lang tur, men de var så glade, når de kom hjem efter de havde hørt de ældste forklare mere om evangeliet, at de følte at de havde gjort det rigtige. Mor var en vidunderlig kvinde, stolede altid på Gud. Hun havde en stor tro og elskede at gøre de ting, hun vidste, ville behage Herren.

Mor lærte os børn evangeliets principper, og indpodede i os et ønske om at komme til Zion. Jeg husker hun sad oppe om natten og syede, så længe hun kunne holde øjnene åbne. Hun syede meget for forskellige mennesker og samtidig gjorde hun hvad hun kunne, for at fortælle os om vor Fader i Himlen og hvor god han ville være mod os, hvis vi gjorde, hvad der var rigtigt. Det var her ved hendes knæ, at hun såede en kærlighed til Gud i min sjæl. Jeg plejede at misunde Angeline, som var den ældste og sad oppe med mor længere end resten af os. Sommetider læste hun for mor, som syede.

Mor havde seks børn, Jens Jørgen, født 27. april 1861, Angeline, født 26. august

1863, Elizabeth Matilda, født 12. september 1865, Anine Mantine, født 4. marts 1867, Janus Richard, født 16. februar 1869, og Ludvig Peter, født 4. april, 1871. Alle blev født på Bornholm, men forskellige steder. Jeg blev født i Østerlarsker.

Jeg var seks, da min far døde. Han havde været svagelig i nogen tid, og for en stund havde han været rigtig syg. Imens han var syg, angrede han, at han ikke havde undersøgt mormonismen og ønskede at få at vide af mor, om hun og Herren ville tilgive ham. Han syntes at vide, at han ikke ville leve længe og ønskede at blive frelst og spekulerede på, hvad der kunne gøres for ham. Nu fik mor chancen for at forklare evangeliet for ham, som hun forstod det. Hun var slet ikke tabt for ord, men blidt og kærligt forklarede hun deres principper. Dette gjorde at far følte sig godt tilpas. Han syntes, at princippet om omvendelse var det smukkeste. Vi havde ikke forventet hans død helt så tidligt som den kom. Mor var et godt stykke væk for at vaske og havde overladt det til mig at se efter fader. Pludselig bad han mig skynde mig at hente mor. Jeg løb alt, hvad jeg kunne, mor så mig komme og fornemmede, hvad der foregik. Så snart hun kom ind i rummet vidste hun, at hun var i nærværelse af døden. Det sidste ord far sagde, var: »Undskyld. Tilgiv mig, og gør hvad du kan for mig«. Mor svarede forsigtigt: »Jeg tilgiver dig«, og han var væk. Dette var den 3. juni 1875. Sikke en ensom verden det blev da fader var væk! Mor var modig, men fandt det svært at fortsætte alene. Men hendes tro vaklede aldrig, og nu kunne de elskede ældre komme i vores hjem.

De ældste børn i vores familie blev døbt i havet hjemme i Danmark. Jeg husker tydeligt den aften min søster Till (Matilda) og jeg selv blev døbt ikke langt fra vores hjem. Mor var nødt til at få det gjort om natten ellers ville folk have forhindret hende. Jeg var næsten otte. Till var selvfølge-

lig ældre end den ønskede alder da hun var ti. Den ældste sagde jeg hellere måtte blive døbt også. Det var den 9. december 1875, og jeg blev otte den kommende marts. Bedstemor var i vores hus og missionærerne var der også den nat. Mor fik os ud af huset, vi blev døbt, kom tilbage og skiftede tøj uden bedstemor opdagede noget, og vi fortalte hende det aldrig på grund af hendes bitterhed. Jeg husker hun skændte på mor, fordi vi var ude så sent og ikke i seng. Jeg husker også, at bedstemor arbejdede for en bagerbutik, hun solgte, leverede og fik ordrer på kager osv. Hun havde noget sat fast over sin skulder så hun kunne bære to kurve, en foran og en bagved. Jeg kan se hende nu, gå med bagværket som skulle leveres i de to kurve. Så vidt vi ved, tilsluttede hun sig aldrig vor kirke og hun kom heller ikke til Amerika. Det sidste vi hørte om hende var, at hun stadig var i live i en alder af 104 år.

Mors store ønske efter fars død var at komme til Zion. Så hun arbejdede, planlagde og sparede op med henblik på at opnå dette. Hun var en dygtig skrædder og tjente penge ved at sy. Jeg kan huske at hun plejede at sprætte jakkesæt op, vende dem og sætte dem sammen med den uslidte vrang ud ad og sy sættet sammen igen. Hun var en god kok og fik arbejde med at lave mad til bryllupper, skovture, osv. Hun solgte vores hus og efterhånden som hun modtog afdrag på det, sendte hun os børn til Amerika nogle stykker ad gangen. I starten agtede hun at spare penge sammen, indtil hun og hendes seks børn kunne krydse havet sammen. Men hun fandt hurtigt ud af, at hun ikke kunne gøre det, da folk prøvede at forhindre hende og især vi børn, i at komme over til mormonerne i USA. Efter at vi var rejst sagde folk, at hvis de havde vidst at hun var ved at sende sine børn væk, ville de have forhindret det, selv hvis de skulle have taget hendes børn fra hende.

Flere gange, når mor havde modtaget penge for salget af ejendommen eller for nogle skrædderopgaver, var der nogen der forsøgte at røve hende, når hun kom hjem med pengene. Jeg kan huske at mor løb ind i huset og skyndte sig at låse døren, så de mænd, der havde fulgt efter hende ikke kunne komme ind. En gang, da hun var på vej hjem efter at have modtaget et afdrag på sit hussalg, bemærkede hun en mand, der var efter hende. Hun fornemmede, at noget var galt, så hun satte hurtigt pengene ned i halsen på sin kjole og løb ind i et hus hun kom forbi. Her fik hun oplyst, at folk havde planlagt at røve hende, så hun ikke kunne komme til sådan et forfærdeligt sted som Utah. Jeg kan huske, hvordan folk truede mor og hvor bange vi var.

Derfor besluttede mor, at hun ville sende os børn af sted på forskellige tidspunkter, efterhånden som hun fik penge nok til at gøre det. Først sendte hun Angeline, Janus, og mig selv. Jeg var ni år gammel. Vi rejste i juni. Vi skulle bo hos vores bedstefar, Jens Pedersen Marcher, i Manti, Utah⁴ (Den 28. november 1852 emigrerede han, hans ny kone, som han giftede sig med efter at bedstemor og han var blevet skilt, og to børn, sønnen Peder Jensen og hans steddatter Helene Kirsten Pedersen til Amerika med det første selskab af helgener fra Danmark, som jeg fortalte tidligere). Næste efterår sendte mor Till og Ludvy, hendes yngste, kun fire år gammel. Hun havde ellers til hensigt at beholde ham hos sig, indtil hun selv rejste. Hun havde planlagt at sende sin ældste dreng, min bror Jens (eller James, som vi siger her) sammen med Till. Jens boede ikke hjemme. Han var kun femten, men var ledende skrædder i en skrædderforretning i et andet sogn. Han skulle mødes med mor på skibet. Hun

4 Manti, Utah var en af de byer, hvor de danske mormoner samledes når de kom til Amerika.

Det store mormontabernakel i Salt Lake City. Fotograf Andrew J. Russell, 1868. Library of Congress, USA.

havde hans billet og hans tøj pakket. Da det blev tid til at skibet skulle sejle, var han ikke dukket op. Mor kunne ikke spille den dyrebare billet, så hun sendte i stedet lille Ludvy. Hun fandt senere ud af, at folk havde fortalt Jens, hvor forfærdeligt han ville blive behandlet af mormonerne i Utah, så han besluttede ikke at komme. Han kom aldrig til Amerika. I årevis sendte han os lejlighedsvis et kort.

Mor blev ensom og længtes efter sine børn, men hun måtte vente to lange år, før hun også kom. Min lillebror Ludvy (Ludvig i Danmark) boede hos Peter Hansen i Mantua, og Till boede i Brigham City med Jeppesons indtil mor kom og samlede familien igen.

Jeg husker forberedelserne inden vi skulle forlade vores hjem i Danmark samt

rejsen over havet. Vi var naturligvis kede af at forlade mor, men hun havde indpodet i os, at alt kun drejede sig om at komme til Utah. Hun og de ældste havde lært os evangeliet, og vi havde så meget tiltro til det, at vi var glade for at forlade Danmark og komme til Zion. Vi kom sammen med en mormonældste ved navn Jeppesen. Mor havde så stor tillid til ham, at hun følte sig tryk ved at lade os rejse alene. Hun havde også betalt en dame, Karen Torsen, for at se efter os i løbet af rejsen. Hun var omkring de tredive eller lidt ældre.

Vi forlod Rønne og sejlede til København. Her gik vi den 22. juni 1876 ombord på dampskibet »Otto« og ankom til Hull, England, om morgenen den 25. juni. Vi forlod skibet med vores tæpper mm. Vi gik og gik og gik. Det var som om vi aldrig

havde gået så langt. Så kom vi til nogle skurlignende bygninger med borde fyldt med gode ting at spise. Det var en fest for udvandrerne, og det smagte vidunderligt! Vi kunne tage selv og spise alt, hvad vi ønskede. Vi var meget sultne. Jeg husker, at der på bordet var brød, smør, kød og sukkerstrøede stikkelsbær. Der var også andre fødevarer, men jeg husker specielt disse så tydeligt. Jeg tror, stikkelsbærrene smagte bedst af det hele, fordi jeg var frugtsulten. Der var ren halm i skuret. Efter at vi havde spist, spredte vi vores tæpper ud og lagde os til at sove. Jeg var så træt, men jeg vil aldrig glemme, hvor godt halmen føltes. Det var efter mørkets frembrud, vi nåede skurerne, og vi opholdt os der hele natten. Om morgenen spiste vi af det, der var tilbage på bordene og gjorde os klar til toget. Vi kørte med tog tværs over England til Liverpool. Jeg husker, at hestene vi så i England virkede så store og havde så store hove. I Liverpool fik vi følgeskab af nogle tyske, schweiziske og engelske helgener, og den 28. juni 1876 gik vi ombord på et større skib, der hed »S/S Idaho« og sejlede til New York. Nils C. Flygare blev udnævnt til formand for hele selskabet af helgener, med George L. Farrel, John W. Stucki, og William H. Maughan som medhjælpere. Ældste John C. Anderson og Andrew R. Anderson blev udnævnt som feltpræster til de skandinaviske helgener.

Vi havde en munter tid fra København til Hull, men da vi forlod Liverpool og kom ud på det store hav, blev vi søsyge. Det var råt og koldt og det gjorde det hele endnu værre. Hvor frygtelig syge var vi dog i fire dage! Hver dag skulle vi op på dækket. Hvis vi ikke gjorde det af os selv, tvang skibsofficeren os op på dækket. Det var hårdt at komme derop. Jeg kravlede op et par skridt ad gangen, og så lå jeg og kastede op. En morgen glemte officeren at få mig til at gå op på dækket og jeg var meget

glad. Jeg vil altid huske, hvordan en dreng gjorde nar af mig, da jeg var ved at kravle op ad trappen en morgen. Han pegede fingre ad mig, som jeg lå der og kastede op, men senere blev det hans tur.

Da jeg fik det bedre, kunne jeg ikke få nok at spise. Vi var andenklassens passage-rer og maden var temmelig god. Mor havde også givet os børn nogle lækkerier med, store sorte kirsebær belagt med sukker, små stykker af brunt sukker osv. Hun vidste vi elskede disse ting. Men vi fik ikke så meget af dem. Karen Torsen, der skulle se efter os, gav sine beundrere dem. Da jeg ikke længere var søsyg fik jeg lyst til noget af det brune sukker så jeg sneg mig til at tage noget. Jeg husker, at da vi gik i land, blev noget af kandissen, som var tilbage i posen, smidt i havet. Åh, hvor vi blev kede af det! Vi ville sådan have nydt det!

Selv når jeg var søsyg, ønskede jeg ikke engang at jeg var hjemme hos mor, for jeg skulle til Zion. Men ih, hvor jeg savnede hende! Mange nætter græd jeg mig i søvn, før hun ankom.

Under rejsen var der en voldsom storm. Bølgerne skyllede over skibet og det rullede forfærdeligt. Mændene fik travlt med at pumpe vand fra den nedre del af skibet. Men vi var ikke bange, for ældste Jeppesen og de andre ældste på skibet var jo sammen med os!

Jeg kom ud for en meget ydmygende oplevelse på skibet. Jeg fik lus i mit hår. Jeg havde langt, smukt mørkt hår, som jeg bar i fletninger. Den dame, der var blevet betalt af mor til at passe os, flirtede med nogle mænd i stedet for at kigge efter os. Hun gad ikke engang rede lusene ud af mit hår, men klippede mit hår kort - som en drengs. Hvor jeg skammede mig! Hvor jeg græd! Jeg husker at jeg skjulte mig, når jeg så nogen komme i nærheden af mig.

Vi var tretten eller fjorten dage på havet. Vi ankom til New York om morgenen den 10. juli lige i tide til at se de rygende ruiner

Byen Manti (i baggrunden) i Sanpete Dalen i Utah. Foto o. 1910, Library of Congress, USA.

af den gamle »Castle Garden«⁵, som var blevet ødelagt af en brand den foregående nat. Havde det ikke været for modvinden, ville »S/S Idaho« sikkert været ankommet og sat emigranterne og deres bagage i land ved Castle Garden i tide til at den også var blevet ødelagt af branden. Som det skete for mange andre emigranternes ejendele, som opholdt sig der da det brændte. Vi var taknemmelige for at vores ting ikke var brændt.

Sikke en oplevelse det var at se land igen! Vi steg straks på toget i Jersey City for at køre vest på. Den dame, der var med os, købte noget brød og kød til vores frokost i toget. Da vi skar i kødet, var det fuld

af maddiker. Jeg var meget skuffet, for jeg var kødsulten.

Toget ankom til Ogden den 18. juli. Et dansk barn, der havde været syg i omkring seks måneder døde i Pittsburgh og blev begravet i byen. Vi kørte i hestevogn fra Ogden til bedstefaders hjem i Manti, Sanpete County, Utah. Da vi nærmede os hans hjem, blev jeg bekymret over mit tabte hår. Jeg frygtede, at når mine bedsteforældre så mig ville de forstå, at mit hår var blevet klippet, fordi jeg havde haft lus. Jeg var skamfuld.

Jeg kan ikke huske præcis, hvornår vi ankom til bedstefars hjem, men jeg kan huske at vi deltog i 24. juli festen⁶ i Manti,

5 Modtagelsescenter for immigranter 1855-1890 beliggende i New York. 8 mio mennesker passerede Castle Garden. Ellis Island, New York, åbnede som modtagelsescenter i 1892, fungerede til 1954. 12 mio mennesker kom igennem Ellis Island. http://www.ellisland.org/genealogy/ellis_island_history.asp

6 Den 24. juli fejres Pioner Dagen, som markerer de første »Sidste Dages Hellige«s ankomst til Salt Lake City i 1847.

og at Angeline og jeg havde nye kjoler på og var så stolte som vi kunne være. I vores hjem havde der aldrig været råd til ret meget nyt tøj, men mor havde lappet og syet om, så vi var altid ganske pænt klædt på. Jeg husker en gang i Danmark, at en dame kom for at besøge os og kommenterede den nye kjole jeg var iført. Mor løftede mig op, satte mig på et bord og holdt min nederdel op mod lyset og de talte over et dusin lapper på den. Damen brød ud i forundring. Mor havde lavet sine stopninger så godt, at det næppe blev opdaget. Vi elskede helt sikkert de nye kjoler, som bedstemor havde lavet til os.

Vi boede hos vores bedsteforældre indtil vores mor kom to år senere. Angeline arbejdede ude for at hjælpe. Åh, hvor var jeg glad for at se mor igen! Men hun var blevet gammel, så meget ældre ud, end da vi forlod hende. Jeg tror aldrig jeg vil kende den hjertesorg og lidelse, hun udholdt af hensyn til evangeliet. Bagefter fortalte hun os, at hvis hun havde vidst, hvor svært det

ville være, ville hun aldrig have gjort, hvad hun gjorde, men at hun var taknemmelig for at hun ikke vidste det, fordi hun var taknemmelig over at vi nu var i Zion!

Min søster Till og min bror Ludvy forlod København med et selskab på 150 emigrerende helgener og fem ældste, som skulle tilbage til Zion den 8. september 1876 på damperen »Cameo«.

Efter en rejse på 61 timer, ankom de til Hull, søndag 10. september kl. 8. Den følgende dag tog de med tog til Liverpool, hvor de gik ombord, sammen med de andre emigrerende helgener og returnerende missionærer, på damperen »Wyoming« og sejlede den 15. Efter en vellykket rejse på ti dage, ankom de til New York. Ældste Wm. L. Rinder var leder for hele selskabet, der forlod Jersey City med jernbanen til Salt Lake City, hvor de ankom 3. oktober. Et dødsfald indtraf på toget. Ældste Søren Petersen, som var leder af de skandinaviske helgener da de forlod København, døde på rejsen.

Anine Mantine Deem og Francis Joseph Law's bryllupsbillede 1886. Anine er fortælleren af denne historie om bornholmske mormoners udvandring til Utah. Foto tilhører Robin Francom, Washington State.

Mor var en af de 218 emigrerende helgener og otte returnerende missionærer, der sejlede fra København med dampskibet »Bravo« 7. september 1878 under ledelse af ældste August W. Carlson. Tirsdag 10. september ankom selskabet til Hull, England, og dagen efter fortsatte turen til Liverpool med jernbane. Her steg de skandinaviske helgener, sammen med 321 britiske og 57 schweiziske og tyske helgener, ombord på dampskibet »Wyoming« og sejlede fra Liverpool 14. september. Henry W. Naisbitt, som i fraværet af præsident Joseph F. Smith havde ledet den europæiske mission, blev udnævnt til leder af dette selskab, med Daniel D. McArthur og Alfred Hansen som sine assistenter. Ældste Carlson forblev i Liverpool indtil det næste emigrantselskabs afgang. Den 25. september ankom »Wyoming« sikkert til New York. Under rejsen stødte emigranterne ind i et tredages stormvejr, der forårsagede megen søsyge blandt passagererne. En gammel dansk bror døde dagen før de nåede Amerika og blev begravet til søs. Efter en lidt trættende rejse med jernbane fra Jersey City, ankom selskabet til Salt Lake City 3. oktober 1878.

Efter mors ankomst bosatte hun sig i Bear River City, Utah. Hun blev gift med Lars Mathias Larsen, som hun havde kendt i Danmark. Han havde været missionær der og var en god og trofast mand. Når mor var modløs i Danmark af bekymring over, hvornår hun ville være i stand til at komme til Zion, kom hendes »frihed fra trældom« igennem ældste Larsen, for han gav hende midler til transporten. Angeline blev gift med Hans Peter Hansen på samme tid i Endowment House i Salt Lake City. Mor boede også i Honeyville og Willard. Hun sluttede sig til Hjælpeforeningen og var et trofast medlem af Kirken. Hun døde i en alder af 60 år 8. juni 1894. Vattersot var skyld i hendes død. Hun boede sammen med Angeline i Honeyville, da hun døde.

Jeg havde fået mit tredje barn på det tidspunkt. Mor havde meget få grå hår. Hendes hår havde en smuk brun farve. Jeg kan huske hun plejede at flette pynt af sit hår. Nu har mine børnebørn dem, hun gav mig som souvenirs. Jeg følte at jeg havde mistet både min bedste ven og min mor, da hun døde. Jeg husker hende som en kvinde med stor tro og integritet, meget fast og beslutsom i det rigtige.«

En kort historie om en familie i New Zealand

I slutningen af oktober 2009, kort før Ø-arkivet lukkede for at blive istandsat, besøgte Pauline Hilda Brown født Koller, Ø-arkivet med sin mand Malcolm Brown. Det er fra dem, vi har oplysningerne om Kjøller-/Kollerfamilien i New Zealand, og det er vi taknemmelige for.

»De var tilbedte, vore bedsteforældre, Hans var drillesyg og fuld af sjov, og Hilda blid og kærlig. De havde fem børn, fem børnebørn, 15 oldebørn og 37 tipoldebørn, der alle er bosat i New Zealand. Desværre er der ikke flere sønner i Kjøllerfamilien, til at fortsætte navnet«. Citat: Pauline Brown juni 2011.

Hans Jensen Kjøller blev født 24. oktober 1874 på Nygård i Vestermarie, søn af Lars Peter Kjøller og Johanne Kirstine Jensen. Hans udvandrede fra Bornholm den 2. september 1900 og ankom til Otago på sydøen i New Zealand. Her skulle han hjælpe sin onkel, Andreanus Kjøller på dennes gård i Drybread, Otago, men onklen døde den 5. december 1900, inden Hans nåede frem. Andreanus Kjøller var aldrig blevet gift og havde ingen børn.

26. august 1908 giftede Hans Jensen Kjøller sig med Hilda Maude Hooper i byen Pihama, New Plymouth på nordøen. Ved denne begivenhed ændrede han sit navn fra Kjøller til Koller. I årene 1909 til

◀ *Hans Jensen Kjøller og Hilda Maude Hooper blev gift 26. august 1908 i Pihama, New Plymouth, New Zealand. Fotograf ukendt. Tilhører Pauline Brown, født Koller.*

1919 fik Hans og Hilda fem børn. Det var Clara Ellen, Irene Hilda, Raymond James, Jack Eric og Ivan Edgar Koller.

I sit professionelle virke var Hans bestyrer af forskellige mejerier, først på Bell-block Butter Mejeriet i New Plymouth. Senere flyttede familien til Hamilton, hvor han blev bestyrer på Rototuna Ostemejeri. Da Hans gik på pension flyttede de til Forest Lake Road i Hamilton. Her nød de deres otium i deres haver, han hyggede sig i køkkenhaven, mens hun var i sin blomsterhave.

Sønnen Jack Eric Koller blev ligesom sin far mejeristbestyrer. I 1943 giftede han sig med Maida Estelle Green i Pitt Street Methodist kirke i Auckland og året efter, i 1944, fik de den 22. februar trillingepiger; Patricia Edith, Pamela Maida og Pauline Hilda.

Hans Jensen Kjøller døde den 9. Maj 1953 i sin ældste datters hjem i Auckland, han besøgte aldrig Bornholm efter sin udvandring. Hans enke levede til juli 1974.

Også Hans Jensen Kjølbers bror Magnus Andreas Kjøller udvandrede fra Bornholm. Via København rejste han den 31. marts 1891 med skibet »Island«. Han bosatte sig i Peru, i staten Illinois i USA. Han ændrede sit navn til Keller og han døde i Illinois i 1952.

Familien Rønne i Sydafrika

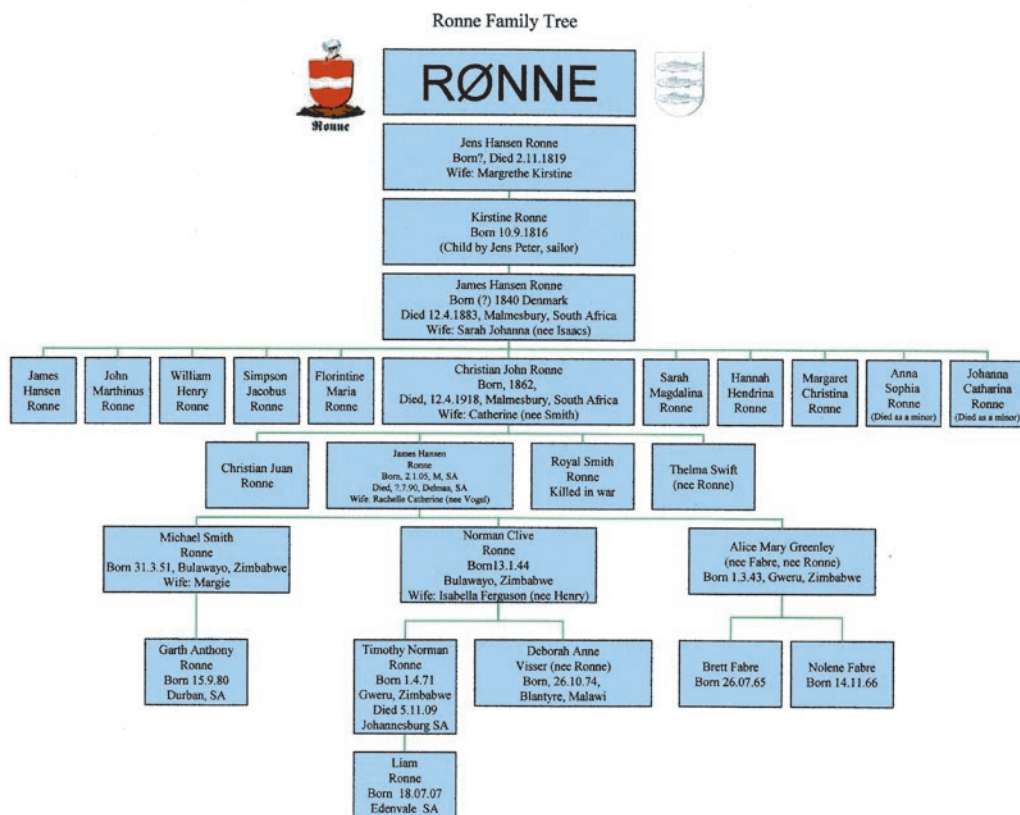
I 2003 besøgte Norman Clive Rønne med familie Bornholm og Bornholms Lokalhistoriske Arkiv for at søge oplysninger om deres slægt. Vi har bedt ham fortælle om slægten Rønne i Sydafrika.

»Min far, Jens Hansen Rønne (på dåbsattesten står der Jens, men på fødselsatte-

sten James), blev født i Malmesbury i Cape provinsen i Sydafrika. Hans far, Christian John Rønne, var en meget streng og disciplinær mand, der boede i et »afrikaans« samfund. Han døde i en alder af 56 af hjertersvigt, da min far var blot 13 år gammel. Han blev derfor tidligt nødt til at påtage sig det hårde ansvar at tage sig af familien og han begyndte at arbejde i en alder af kun 16 år. Hans mor havde været syg i længere tid, og efter faderens død påtog han sig at passe hende, indtil hun blev indlagt på et sanatorium, hvor hun var indtil sin død. For ham har livet handlet om overlevelse.

I 1938 tog han op til det tidligere Rhodesia (nu Zimbabwe) for at søge nye muligheder i livet. Ved udbruddet af Anden Verdenskrig indgik den sydafrikanske og rhodesiske regering en aftale, hvor sydafrikanske borgere kunne tjene i de rhodesiske væbnede styrker. Min far fik tjeneste i Royal Rhodesia Air Force fra januar 1941 til november 1945, og efter krigen besluttede han at blive i Rhodesia. Her mødte han og giftede sig med min mor, som var af tysk afstamning (pigenavn, Vogel) i 1942, da hun kun var 16 år gammel og han var 38! Denne store aldersforskel måtte i sidste ende føre til opløsning af ægteskabet. Da var jeg blot 16 år gammel og gik stadig i skole. Ligesom sin far, var han også en meget streng og disciplinær mand og det er de færreste af mine barndoms-minder der er lykkelige!

Jeg, Norman Clive Rønne, min søster Alice Mary Greenley, født Rønne, og min bror Michael Smith Rønne, blev alle født i Rhodesia. Min bror og jeg bor nu i Sydafrika nær Johannesburg, og min søster bor i Californien i USA. Efter en vanskelig barndom afsluttede jeg min skolegang og startede på The Federal Department of In-

Rønne-stamtavle udarbejdet af Norman Clive Rønne, Johannesburg, Sydafrika.

come Tax. Jeg arbejdede som skatteassessor i seks år, hvorefter jeg forlod mit job og blev uddannet som statsautoriseret revisor i Rhodesia i 1981.

To år senere afbrød jeg min revisorkarriere for at gå på Theological College og der få licentiat i teologi, som jeg senere opgraderede til en Honours Bachelor i teologi og derefter cand.theol. (Theological Ethics) fra University of South Africa (UNISA) i maj 1997. Min interesse for teologi stammer fra en personlig religiøs oplevelse, jeg havde lige før jeg blev 21 og som betød, at jeg involverede mig i kirkeliv på forskellig vis, bl.a. med forkyndelse. Jeg gjorde det som lægmand, men indså

behovet for at få en teologisk uddannelse for at kunne tjene Gud.

Senere tiltrådte jeg et regnskabs- og revisionsfirma, som gennem en række fusioner blev KPMG i Sydafrika. Jeg blev optaget som partner (senere kaldet direktør), og arbejdede for dette firma i byen Secunda og senere Johannesburg indtil min tidlige pensionering i 2006.

Efter en dårlig start, tillægger jeg min succes i livet min evne til at arbejde hårdt og få noget værdifuldt ud af tilværelsen, men også at Guds nåde gjorde det muligt for mig at gøre dette.

Jeg har altid været fascineret af mine danske rødder. I skolen blev jeg drillet for

at nedstamme fra vikingerne, men jeg har altid valgt at bevare den korrekte stavemåde af mit efternavn. Jeg havde min fars dåbsattest, som viste hans fars navn, det var alt. Jeg følte, at jeg var nødt til at opspore vores slægt og i 2003 fløj min kone og jeg fra Sydafrika. Min søster og hendes datter Nolene fløj fra USA, og vi mødtes i København. Derfra fløj vi til Rønne på Bornholm. Jeg må sige, at det var mærkeligt at have flybilletter til Norman Rønne og Isabell Rønne, der skulle flyve til Rønne!

Vi havde en fantastisk tid på Bornholm, med ophold på hoteller i Rønne og Nexø, og vi var rundt på hele øen. Vindmøllerne var specielt fascinerende for mig. Det er let at se, hvorfor det er så populært for turister fra Skandinavien og andre dele af Europa samt Rusland at rejse til Bornholm. De gamle huse og andre kulturseværdigheder på øen var også meget interessante. Vi købte mange souvenirs, men den største gevinst fandt vi på et marked i Nexø. En dame havde et bord med ni ølkrus fra 650'året for Rønne, fra 1327 til 1977. Hun var meget overrasket, da jeg købte alle ni! Vi gav et til hver af vore familier, og vores eget står fint i en vitrine i vores stue.

Noget af det første vi gjorde, da vi ankom til Rønne, var at besøge Bornholms Lokalhistoriske Arkiv, hvor vi mødte Christl Mathea Vang. Hun var meget hjælpsom og professionel, og dygtig til at finde vores familiehistorie frem, og vi fik mange navne og dokumenter af hende. Da vi vendte tilbage til Sydafrika begyndte jeg at stykke de dele af puslespillet sammen. Men vi kunne stadig ikke binde min oldefar til oplysningerne fra Bornholm. Vi blev anbefalet af lokale venner at besøge South African National Archive i Cape Town. Det gjorde vi så og fandt et væld af oplysninger, herunder min bedstefars, oldefars og tipoldefars dødsattestifikater. Der var også papirer med oplysninger om tids-

punktet for min bedstefars død, og hans bo opgjort i engelske pounds, shillings og pence. Han døde med meget lidt! Men der var stadig én ting, der ikke gav mening og jeg skrev til Christl om det. Hun kom med et forslag, der løser det endelige mysterium med en kvindelig forfader, der tilsyneladende havde et uægte barn. Vedlagte stamtræ viser udviklingen af min side af familien i det sydlige Afrika.

Min kone og jeg mistede meget tragisk vores søn i en alder af kun 38 i 2009. Men før hans død, havde han givet os et barnebarn kaldet Liam (et irsk navn, fordi min kone Isabell er irsk). Han og min brors søn, Garth, er de eneste der er tilbage til at fortsætte vores side af Rønne navnet. Når Liam bliver ældre, vil vi fortælle ham om hans danske herkomst og opfordre ham til at besøge Bornholm.

Som en afslutning på historien bør det nævnes, at en anden del af Rønnefamilien bor i Cape Town. På stamtræet kan man se, at der var andre børn, hvoraf nogle tilsyneladende tog til Cape Town og havde forbindelse med den lokale, afrikanske befolkning. Nogen tid efter vores besøg på Bornholm mødte jeg en »farvet« mand med navnet Rønne. Jeg fortalte ham om min forskning og sendte ham en kopi af vores stamtræ. Jeg opfordrede ham til at forske i sit eget stamtræ og opretholde kontakten. Det gjorde han desværre ikke, så jeg kender ikke detaljerne om de øvrige Rønne'r i Cape Town eller andre byer.

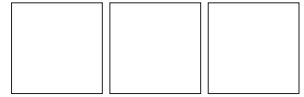
Held og lykke til og Gud velsigne alle »Rønne'r« worldwide! Når jeg en gang ser en ny himmel og en ny jord, fordi den første himmel og den første jord forsvandt og havet ikke findes mere (Åb 21,1), da får jeg måske mulighed for at stille spørgsmål og følge op på alt det om min danske baggrund, som jeg har savnet på grund af mit livs omstændigheder.

Norman Clive Rønne, Edenvale, Sydafrika«

Bill Bosin, Warren, Pennsylvania. Også kendt som Carl William Bosin, søn af Grethe og Carl Th. Bosin. Her sammen med datteren Kelli og et barnebarn. Foto Christl Mathea Vang, 2009.

Familien Bosin i Warren, Pennsylvania

Af Christl Mathea Vang

I forbindelsen med en række udsendelser om bornholmske udvandrere, som TV-2Bornholm producerede i 2009, blev der annonceret i amerikanske aviser i Warren- og Jamestownområderne i staterne Pennsylvania og New York. Der kom over 50 henvendelser fra efterkommere af bornholmske udvandrere og Bornholms Ø-arkiv får stadig henvendelser på baggrund af annoncerne og nyder gavn af det arbejde, som blev lavet den gang.

En af de familier der henvendte sig var familien Bosin. Under optagelserne til tv-programmerne i Warren, Pennsylvania fik jeg mulighed for at mødes med Bill Bosin og hans familie, hustruen Sandy og datteren Kelli.

Det følgende er dels en samtale med efterkommerne, og dels efterfølgende research. Bill er døbt Carl William Bosin og er søn af Carl Theodor Bosin og Grethe Rasmussen. Carl Th. Bosin var født i Antoniestræde i Rønne i 1902, som søn af Carl Johan Bosin og Emilie Marie Jensine Christine Folkersen. Forældrene havde sammen med hans bedsteforældre en blikkenslagerforretning i Antoniestræde i Rønne. Carl Th.'s fulde navn var Carl Theodor

Christl Mathea Vang, medarbejder på Bornholms Ø-arkiv.

Richard Georg Bosin og den 1. juni 1922 udvandrede han til Warren. Bills mor var født 1912 i København, hun udvandrede ifølge familien fra Danmark i 1924 med sine forældre.

Hvad betyder det for dig at have danske/ bornholmske aner?

»Meget! - Vores hjem var et dansk hjem, med danske traditioner, mine forældre holdt dansk jul, de talte sammen på dansk. Jeg valgte desværre ikke at lære dansk. Min søster og jeg voksede op og lærte om Bornholm og har altid ønsket at besøge Bornholm, men har aldrig gjort det«, fortæller Bill Bosin.

Jeg beder ham fortælle om deres danske traditioner

»Jeg går ud fra, at det er danske traditioner, da ingen af mine venner eller vore naboer

Blikkenslagermester Carl Johan Bosin (med det kraftige overskæg) i Antoniestræde i Rønne, med sine svende i 1904. Her har alle taget opstilling og man har gjort en stor indsats for at vise, hvad der fremstilles på værkstedet, fx lygter, fyrfade, vandbeholdere mm. Også en del af værktøjet, fx en rørbænk med gevindskærer, er kommet med. Bornholms Ø-arkiv, fotograf ukendt (dog næsten ganske sikkert Th. Yhr, som havde atelier i samme gade).

havde disse traditioner. Der var en del danskere i området og de gjorde meget mere ud af højtider og fødselsdage. Hvis der var en, der havde fødselsdag, ville det blive fejret med lagkage, klejner og dansk wienerbrød. Vi sang Happy Birthday på dansk. Til jul skiftedes min far og hans bror Louis med at lægge hus til, vi havde et juletræ midt i stuen og som børn lavede vi julepynt, hvor man kunne lægge nødder, rosiner og andet godt i. Til vores julemid-

dage var det enten and eller gås i stedet for kalkun, som traditionen er her. Vi fik også flæsketeg og rødkål, den skulle bestilles specielt, da ingen herover kender det. Og så fik vi lagkage til dessert. Vi fik også smørrebrød, sild, laks, rugbrød og meget andet. Der var en skandinavisk forretning i Jamestown, hvor vi kunne købe det. Min mor lavede sylte, og til jul vi fik en stor krukke med sild. Men vi spiste også de danske retter til de amerikanske højtider så

Carl Teodor Bosin. Fotograf Th. Yhr, 1920. Bornholms Ø-arkiv.

som 4. juli. Familien fejrer ikke jul den 24. mere, og det er kun nogle få madtraditioner, der stadig holdes i hævd.«

Det faktum at der var flere danskere i området havde det en påvirkning på deres liv?

»Det var et dansk brotherhood i Warren, hvor man mødtes og talte om det gamle land. Det var hvad de kaldte det. Det var

vigtigt for far og de andre at tale om det gamle land sammen og bruge deres fælles danske sprog, men de var også meget stolte af at være amerikanske statsborgere« siger Bill. Datteren Kelli husker, at hendes bedstemor korrigerede hende på en udtale af et ord og gjorde hende opmærksom på, at det var vigtigt at udtrykke sig på et klart og godt engelsk og hvor heldige de var at bo i USA. »Bedstemor lærte mig også at være stolt af min amerikanske historie« siger hun.

»Da far først kom herover var han sponsoreret af onkel Chris Bosin og boede hos ham og hans kone« fortæller Bill Bosin.

Selvom Carl Th. udvandrede i 1922, besøgte han Danmark flere gange. 17. oktober 1928 rejste han fra København til New York sammen med Peter Didriksen,¹ som oplyste samme adresse som Carl Th. Bosin, hos onkel Chris på 417 Laurel Street i Warren, Pennsylvania. På passagerlisten kan man også se, at de begge har ansøgt om amerikansk statsborgerskab 20. marts 1928. Da Carl T. 30. august 1948 vendte hjem til USA fra København, oplyses der på passagerlisten blot nummeret på hans amerikanske pas og fødested Danmark. Kelli husker, at han også rejste til Danmark for at besøge sine brødre i slutningen af 1970'erne eller begyndelsen af 1980'erne.

Da jeg beder Bill om at beskrive sin far, siger han:

»Som person var Carl Bosin et vellidt menneske, han var meget gavmild. Han krævede mindre i betaling for sit arbejde hvis han mente, at folk ikke kunne betale. Han røg seks store cigarer hver dag og sikkert også den dag han døde. Han var dygtig i haven, havde arbejdet på et gartneri på

¹ Søn af Bagermester Andreas Didriksen, Rønne. Læs herom i Bornholmsk Samlinger 3.rk. bd. 14 fra 2000.

Johanne Caroline Bosin, født Kempf, med barnebarnet Ernst Th. Pepke. Fotograf Th. Yhr, 1893. Bornholms Ø-arkiv.

Bornholm, kunne lide at fiske og elskede at besøge folk, han beundrede mennesker med en anderledes baggrund og kultur. Da far døde, var der så mange mennesker til hans begravelse, at de måtte stå i kø for at komme til at vise ham den sidste ære. De stod der i flere timer i frost, det var i marts 1984 og der var sne. Bedemanden fortalte mig senere, at han aldrig havde været ude for noget lignende før, siger Bill. Mine forældre gik ikke i kirke så ofte, min far troede på, at som man lever får man betalt. Der var to præster tilstede, og da der blev spurgt om der var nogen der havde noget at sige om den afdøde, rejste den ene præst sig og begyndte at fortælle, han sagde: »Der er noget I skal vide om Carl. Indtil nu er der ingen andre end mig, der ved det her. Jeg havde lovet ham ikke at sige noget til nogen før efter han var død. Carl havde aldrig særlig mange penge. Har aldrig købt en ny bil. Men han plejede at komme forbi mig en gang imellem og sige til mig: »her er 100 dollars, jeg ved at du kender til nogen der har mere brug for dem end mig.« Det viste sig at han gjorde det samme hos den lokale Frelsens hær.«

Slægtsoptegnelser om familien Bosin og deres 12 børn

Peter Theodor Bosin og Johanne Caroline Kempf, fik 12 børn, to af dem døde som spæde. Både Peter og Caroline var født i København henholdsvis i 1828 og 1835. De blev gift 5. september 1856 i Garnisons Kirke i København og flyttede efter opfordring fra byfoged Garde til Rønne, hvor de startede en blikkenslagerforretning. Efter Peters død i marts 1887 drev Caroline forretningen videre med hjælp fra sønnen Carl Johan. I 1897 solgte hun forretningen og huset til Carl Johan og rejste til USA for at besøge de fem af hendes børn, der var udvandret i årene 1889-1895. Hvor længe

hun var derovre vides ikke, men da sønnen Carl Johan mistede sin kone Emilie, der døde kun 32 år gammel i 1907, var Caroline der og hjalp ham med de tre drenge Carl Th., Svend og Louis på kun et halvt år. I 1910 udvandrede hun som 75 årig med den yngste Louis, der var knapt fire år. Caroline Bosin døde i 1922.

1. Peter og Carolines første barn var Richardt Georg Ferdinand Bosin, født 1857 i Rønne. Han var uddannet snedker. Han var den første i familien der udvandrede. Han kom til Amerika alene, hans kone Oline Augusta Skov og børn udvandrede først senere. I starten arbejdede han med at laste skibe på havnen i New York. Senere fik han arbejde som formand på forskellige byggerier i Warren, og derefter blev han formand på en møbelfabrik i Jamestown. Richardts kone, Oline Augusta, var hjemme i Danmark på besøg i 1907, men på turen tilbage til Warren døde hun på dampere. Hun er begravet på Oakland Cemetery i Warren. Richardt og Oline fik flere børn, Anna, Orla, Adolfa, Louis George, Carl Henry, Dorothy, og Ruth.

2. Peter og Carolines andet barn var Caroline Louise Mathilde Frederikke, der blev gift med Max Pepke i North Warren. Hun var skolelærer og han møbelsnedker. De mødte hinanden i Danmark. Louise havde fra september 1881 til november 1884 været lærerinde ved Rutsker Østre Pogeskole, hvorefter hun blev lærerinde ved Rønne Borgerskole. Hun udvandrede 10. oktober 1893. Louise og Max Pepke fik børnene Gudrun, Caroline, Adolf, Adelaide og Chris Pepke. Gudrun flyttede som voksen til Californien, hvor hun blandt andet lavede en arbejdstilladelse til Mickey Rooney².

2 Amerikansk filmskuespiller.

2. Caroline Louise Mathilde Frederikke Bosin. Fotograf Th. Yhr; 1912. Bornholms Ø-arkiv.

3. Tredje barn af Peter og Caroline Bosin var Carl Johan der blev uddannet kobbersmed og blikkenslager. Han blev gift med Emilie Marie Jensine Christine Folkersen og de fik børnene Carl Theodor, Svend Arthur, og Louis Chr. Efter Emilies død fik Carl Johan sønnen Johan Frederik med Frida Jensen, der var fra Vestermarie, hun havde været husholderske for Caroline Bosin, Carl Johans mor. Carl Johan døde i Rønne 3. oktober 1930.

4. Caroline Marie Amalie Bosin er det fjerde barn af Peter og Caroline Bosin. Hun var født december 1862 men døde allerede juni 1863.

5. I 1866 blev Dagmar Marie Amalie Bosin født, hun blev gift med købmand Got-

fred Jensen fra Hyllebjerg i Aars Herred. De fik ingen børn, men adopterede Svend Arthur Emil Bosin, søn af Carl Johan Bosin og Emilie Folkersen.

6. Peter og Carolines sjette barn var Anna Sophia Augusta, født i 1867. Hun blev ligesom søsteren Louise lærerinde, og hun blev lærerinde ved Klemens Nordre Skole 1886. I 1892 blev hun gift med købmand Arthur Pepke, der var bror til svogeren Max Pepke. De udvandrede ikke. De fik børnene Ernst Theodor, Helga og Sigrid.

7. Johanne Mathilde var syvende barn i Bosinfamilien, hun er født i 1870 og udvandrede 1891 med skibet Island. Hun blev gift med Marius Petersen Østergaard fra Saltum, Hjørring. Mathilde døde af lungebetændelse omkring 1905. De fik to døtre Lillian og Reta, sidstnævnte døde i 1906, ca. et halvt år gammel.

8. Næste barn af Peter og Caroline var Adolf Orla Johannes, han blev også en dygtig kobber- og messingsmed, oplært hos sin far. Han rejste rundt i Europa som blikkenslagersvend og døde i Schweiz.

9. Derefter kom Caroline Olivia Bosin i 1874. Hun udvandrede som 16 årig sammen med broderen Richardts kone og børn i 1890. Hun blev gift med Andreas Hillebrandt Lind også kendt som Charly Lind, de fik ingen børn, men adopterede Louis Chr., søn af Carl Johan og Emilie Bosin. Efter adoptionen hed Louis, Louis Bosin Lind. Louis arbejdede i et reklametrykkeri, derefter i et stort stålfirma og som fotograf i mere end 30 år.³ Han døde i 2003.

3 Oplysninger om familien Lind er fra Slægtsbog over efterkommere af Margrethe & Jens F. E. Hillebrandt Lind af Jette Holkmann Jacobsen. Lokalsamlingen, Bornholms Ø-arkiv.

10. Elna Frederikke Bosin født 1875. Hun blev gift med købmand Carl Alfred Rasmussen i Rønne Kirke i juli 1898. De fik en søn Otto Bosin-Rasmussen. Elna døde på De gamles hjem i Rønne i maj 1965 som enke efter Alfred Rasmussen, der døde i marts 1942. Deres sidste fælles bopæl var Storegade 72 i Rønne.

11. Næste barn af Caroline og Peter Bosin var Hans Chr. Bosin, men han blev kun 14 dage gammel.

12. Det yngste barn af Caroline og Peter var Hans Christian Andreas Bosin, han blev født i 1878, og han var maskinarbej-

der, da han udvandrede i 1895. Han blev gift med Andrea Dorothea Petersen, der var udvandret i marts 1885 sammen med sine forældre og tre søskende. Drea havde tidligere været gift med musiker Hans Wilhelm Lind, der var født i Olsker august 1873 og udvandret til Jamestown i 1890.

Som allerede omtalt udvandrede af blikkenslagerfamilien Bosins børneflokk på 12, de fem i årene 1889 til 1895. To døde som spæde, én overtog forældrenes virksomhed, én blev »farende svend« i Europa og tre piger giftede sig og blev i Danmark, de to på Bornholm. At børnenes mor besøgte sine børn i Amerika, da hun som enke havde solgt værkstedet til den ene af sønnerne, fortæller ikke blot noget om hende, som et menneske gjort af et særligt stof, men også om den mobilitet, der må have været i udvandrerkredse i årene omkring århundredskiftet 1900, specielt når man slog sig ned i de bornholmerkolonier, som Warren i Pennsylvania og Jamestown i New York var dengang. Familien Bosin var en familie, der ligesom mange andre udvandrere ikke var bange for at starte forfra, flytte ud og begynde en ny tilværelse et andet sted i håbet om noget bedre. Også anden generation udvandrede og i dag er det tredje og fjerde generation, der - om end det danske sprog og de danske skikke efterhånden er forsvundet - trods alt er sig deres danske rødder bevidst.

Kilderne til denne artikel er:

Samtale med Bill Bosin, Warren. Kassettebånd indtalt af Louis Bosin Lind før 2003 i Warren. Rønne Kirkebog. Niels Hansen Biografier, K. Thorsen: Ejendomsbeskrivelser, (begge på Ø-arkivet). Diverse Messageboards på Internettet og sidst, men ikke mindst, Lill-May Didriksens detaljerede Udvandrerarkiv.

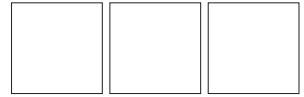

12. Hans Christian Andreas Bosin, »Onkel Chris«, blev konfirmeret 2.10.1892 i Rønne Kirke. Fotograf Th. Yhr, 1892. Bornholms Ø-arkiv.

Vinterholdet på Højskolen i Almindingen 1897-98. Tre af de unge mennesker udvandrede til Amerika, mens én var født derovre af forældre, der efter nogle år var vendt hjem igen. Højskoleforstander N. P. Jensen ses længst til højre i midten. Foto Bornholms Højskole, ukendt fotograf.

Højskolen og Udvandringen

Af Svend Aage Møller

Det er vist almindelig kendt, at udvandringen, specielt i 1800-tallets anden halvdel, havde et så stort omfang, at den nærmest uundgåeligt måtte gribe ind i mange sider af samfundslivet, og således også berøre højskolerne. Og da den store udvandring i tid var sammenfaldende med højskolernes første årtier, var det nærmest naturligt, at en vis del af eleverne også udvandrede, for nogles vedkommende kun for en tid, mens det for de fleste var for bestandig.

Der er dog ikke noget, der tyder på, at der fra højskolernes side har forekommet nogen tilskyndelse til udvandring, måske snarere tværtimod. Med det folkelighedsbegreb, der var centralt for højskolens folk, var de nok snarere tilbøjelige til med Holger Begtrup at sige, at »Livets Daad du skylder dit Folk og dit Fædreland«.¹

Det betød imidlertid ikke, at man var uinteressert i de mennesker, der udvandrede. Der blev f. eks. oprettet flere danske højskoler i USA, og kirkeligt set var man også interesseret i udvandrerne åndelige velfærd. I nogle år var der således kursus på Askov Højskole for folk, der ville tage

Svend Aage Møller, tidligere højskolelærer, Bornholms Højskole, har bl.a. udgivet en publikation om Højskolens historie.

---

derover og virke som missionærer blandt de danske immigranter. Johan Bøgeskov, der i nogle år forestod højskolen i Østermarie og derefter i mange år var ejer af Gadebygård i samme sogn, var en af dem, der tog på et sådant kursus med henblik på netop at virke som missionær blandt de danske i USA. Det trak imidlertid ud med at komme af sted, og i mellemtiden blev han så optaget af højskolearbejde på Stenum Højskole, at tanken om det fortonede sig. Og da der blev kaldt på ham fra kredsen omkring højskolen i Østermarie, blev den endeligt opgivet.

I mit tidligere arbejde med de bornholmske højskolars historie har jeg, for at kunne danne mig et billede af deres plads og betydning i samfundet, søgt oplysninger om så mange af de enkelte elever som muligt, og blandt dem var der da også en vis del, der udvandrede. De oplysninger, der findes om dem, tyder på flere forskellige motiver og baggrunde for udvandringen. I det følgende vil jeg omtale de enkelte, som jeg i

---

¹ Fra Holger Begtrups sang »Vort Land er kun en lille Bid«, som i mange år var med i Højskolesangbogen, men nu er gleddet ud.

den forbindelse har fået kendskab til. Det forekommer at være interessant nok i sig selv, men kan der ud fra det påvises en eventuel sammenhæng mellem udvandringen og højskolen, vil det være en ekstra gevinst.

Oplysningerne stammer fra flere forskellige kilder. Jeg har for stort set alles vedkommende været igennem folketællingslister (herefter FT) og kirkebøger, så de bliver ikke nævnt særskilt. Andre kilder vil blive nævnt for hver enkelt, men en del af de pårørende, jeg i sin tid henvendte mig til, fik jeg ikke noteret navnene på, så der nævner jeg blot en slægtning eller familiemedlem som kilde. De, der er registreret i Lill-May Didriksens udvandrerarkiv (herefter LMD), bliver angivet med deres nummer i fortegnelsen. Af visse praktiske grunde, og fordi de er langt de fleste, tager jeg de mandlige udvandrere først og i den rækkefølge, de var elever på en af højskolerne.

De mandlige elever

Højskolen på Pæregård

Før højskolen i Østermarie begyndte sit virke i efteråret 1870 havde der i to vinterhalvår været holdt højskolekurser på Pæregård i Østerlars, der var nødtørftigt indrettet til formålet. Tre af eleverne fra disse kurser blev udvandrere.

Thor Julius Larsen var den ældste både af alder og som elev, men ikke den første, der drog af sted. Han var født 25/12 1849 på ejendommen Solvang i Aaker, men familien flyttede senere til Bobbegård i samme sogn og senere igen til Strangegård i Klemensker. Han var elev på højskolen på Pæregård på dens første hold 1868-69. Otte år senere, 1877-78, var han desuden elev på Vallekilde Højskole. Flere af hans søskende var ligeledes elever dér. Han udvandrede den 15/5 1879 til Maryville, Californien, efter sin yngste datters udsagn for at

tjene penge. Han vendte senest ti år efter tilbage, og i 1890 angives han at være blevet gift med Emma Petrea Hansen, født 23/10 1863, datter af en skræddermester i Vestermarie, men 1870 var familien flyttet til Søndre Kirkebogård i Klemensker. De angives at være blevet gift på hendes fødselsdag, antagelig i 1889 og boede en tid i hendes hjem, men derefter boede de i mange år på landejendommen »Fælleshaab« i Rønne Vang. De fik en søn og tre døtre. Alle tre døtre blev senere elever på højskolen ved Ekkodalen. I 1916 flyttede de til et hus i Nyker, som de også kaldte »Fælleshaab«.²

Fra højskoleholdet på Pæregård 1869-70 har vi fra FT 1870 i alt 17 navne på elever. De tolv af dem boede på skolen, tre boede på den nærliggende Nørregård, og to andre boede privat. To af disse elever meddeles at være udvandret.

Julius Peter Marcher, født 26/7 1853. Han var fra 31. slg. Naskegård i Ibsker, den yngste af forældrenes syv børn, seks sønner og en datter. Han var på højskolen i tre måneder, og under opholdet boede han på Rågelundsgård, som en ældre broder, Hans Christian Marcher, ejede på den tid. Ved FT 1860, da han var syv år, angives det, at to af hans ældre brødre, nr. to og tre af flokken, var udvandret, og at de befandt sig i guldminerne i Californien. Det med guldminerne må være noget faderen har slynget ud til folketællingskommissæren, for Henning Bender fortæller en helt anden historie i en tidligere artikel i Bhs. Saml.³ Der er lidt uklarhed omkring det, men Julius Peter Marcher er i hvert fald registreret som udvandrer i 1872, hvor han stilede mod Washo

2 Det meste meddelt af hans yngste datter, Laura Larsen. LMD nr. 2760.

3 LMD nr. 3044; Henning Bender: Bornholmsk udvandring 1868-1904, Bhs. Saml. III række, bind 14, 2000, side 120.

City, Nevada, hvor de ældre brødre befandt sig. Broderen på Rågelundsgård meddeles også at være udvandret, og han nævnes at være blevet en stor jordbesidder. Der var således fire brødre af i alt seks fra Naskegård, der var udvandret.

Andreas Low, født 2/6 1857, søn af løjtnant Anders Peter Low, 17. slg. Strandbygård, Østerlars. I 1860 var familien imidlertid flyttet til Svaneke, hvor de i en periode boede til leje i købmand Hansens købmandsgård, det senere hotel Østersøen. Faderen benævnes kontorist. Han døde på Solbakkemøllen i Østerlars 1872, kun 46 år. Møllen ejedes af en svoger.⁴

Om sønnen, Andreas Low, hedder det, at han blev gift og udvandrede til Amerika. Det har han formodentlig gjort som ung. Hos LMD angives det derimod, at han udvandrede til USA i 1906, altså som næsten 50-årig. Men det har muligvis været efter et besøg hjemme. Det hedder dér, at han kaldte sig Andrew Low, og at han var grosserer. Det kunne tyde på, at han allerede var veletableret derovre.⁵

Højskolen i Østermarie

Efter vinterskolen 1869-70 ophørte virksomheden i Østerlars, men i løbet af sommeren 1870 blev en ny bygning opført i Østermarie – den nuværende brugs – som kom til at fungere som højskole i 22 år. Fra dens virksomhed har vi en del navne på elever i nogle poesibøger, fra folketællingerne 1880 og 1890, samt enkelte fra andre kilder. Fra vinterholdet 1872-73 findes således en bevaret poesibog⁶. Fra dette hold var der tre, der udvandrede.

Johannes Olsen, født 22/11 1856. Han var fra Vassegård i Pedersker. Han blev gift 1884 med Ane Sofie Dam fra St. Grammegård i Aaker, og de overtog samme år Vassegård, men havde den kun i tre år, hvorefter en broder overtog den. Ifølge en overlevering i familien formåede han ikke at klare driften af en sådan større gård og slet ikke økonomien. Ægteskabet blev opløst, og han udvandrede til Amerika i 1888. Konen ernærede sig siden som husholderske. De havde en datter, Petra Marie Olsen, født 23/2 1885, som kom i pleje hos moderns søster og svoger på Iseregård i Østermarie. De flyttede senere til Aakirkeby, hvor han blev kæmner. Petra Olsen var elev på højskolen ved Ekkodalen i 1902 og fik sit senere liv på St. Myregård, Aaker.⁷

Ludvig Julius Munch, født 9/6 1857. Han var fra 17. slg. Bækkegård, Ibsker. I 1880 var han hjemme på gården, men året efter, den 18/6 1881, udvandrede han til Amerika, til mormonstaten Utah, men om han havde forbindelse til sekten, fremgår ikke.⁸

Johan Peter Victor Grønbech, født 19/3 1852. Han var fra 6. slg. Sandegård, Østerlars. I april 1869 udvandrede han som 17-årig til Californien, men var altså hjemme igen til højskoleopholdet 1872. En yngre broder til ham, Hans Julius Grønbech, havde været elev på højskolen på Pæregård. Ret snart efter højskoleopholdet slog Johan Grønbech sig ned som købmand i Melsted og blev den 16/6 1875 gift med Anine Margrethe, født Stender den 21/6 1855. Hun var født i Vestermarie, men familien var snart efter flyttet til Hallegård i Østerlars. I 1894, da de fik en søn, som de gav det samme navn, Johan Peter, benævnes han som fhv. købmand, men senere blev han gæstgiver i Allinge (Grønbechs Hotel). Sønnen udvan-

4 Om Anders Peter Low se Jul på Bornholm 1978 og 1979 – barndoms- og ungdomserindringer. Arkiv afleveret til Bornholms Øarkiv, 1979-32.

5 Østerlarsker Slægter nr. 765; LMD nr. 2825.

6 Omtalt af Ebbe Gert Rasmussen i Bornholmske Samlinger, bind 10 af 2. række.

7 Meddelt af Kirsten Jørgensen, Aakirkeby. LMD-3642.

8 LMD nr. 3257.

drede også i 1911, var hjemme igen året efter, men tog så af sted igen.⁹

Fra vinterholdet 1873-74 findes ligeledes en bevaret poesibog. Af dette hold udvandrede to af eleverne.

Klaus Kristian Vest, født 12/5 1856. Han var fra 10. slg. Smørengsgård, Vestermarie. Han angives at være udvandret til Amerika, hvilket han må være kort efter opholdet, for han meddeles også at være død i august 1874.¹⁰

Marius Laurentius Kjøller, født 19/10 1858. Han var fra Ellesgård i Østermarie. Ved FT 1880 var han hjemme på gården, men kort tid efter, den 5/4 1880, udvandrede han til Amerika, til Stockton, Californien. En ældre broder, Anthon Kjøller, overtog senere fødegården.¹¹

Fra vinterholdet 1879-80 har vi en del navne fra folketællingen i februar 1880, men ingen af dem ser ud til at være udvandret. Fra det følgende hold, vinterholdet 1880-81 findes også en poesibog. Af dette hold udvandrede to elever.

Jens Mathias Skov, født 1/4 1865 på 27. slg. Bækkegård, Østerlars, hvor familien boede indtil 1880, hvorefter de flyttede til Solbakkemøllen. Den lå ved landevejen mod Gudhjem ca. 1 km nord for Østerlars Kirke. Efter ca. otte år døde faderen i november 1888, 52 år, hvorefter møllen må være blevet afhændet. Ved FT 1890 ser resten af familien ud til at have taget midlertidigt ophold på Fløjlegård, hvor ejeren, som var broder til faderen, var død nogle få dage før, 56 år. Samme år, den 21/4 1890, udvandrede Jens M. Skov til Modesto, Cali-

fornien, USA. Han nævnes at være farmer, og at han kaldte sig James. I 1911 var han hjemme på besøg.¹²

Andreas Peter Hansen, født 19/10 1862. Han var fra Munkegård, Klemensker. Faderen døde allerede, da han var to år, men moderen blev snart efter gift igen. Han angives at være udvandret den 9/4 1881, altså kort efter højskoleopholdet, til La Salle, Illinois, USA. Men det meddeles også, at han døde otte år efter, den 15/7 1889 i Clinton, Iowa, knap 27 år gammel.¹³

Fra vinterholdene 1882-83 og 1883-84 er der også bevaret et par poesibøger. Af disse hold var der også et par stykker, der udvandrede.

Kristian Mathias Funk, født den 29/9 1865, var elev på begge hold og har angivet, at han var fra Vallensgårdshusene, Aaker, søn af Jakob Funk. Ved FT 1880 angives han at være tjenestedreng på en gård i Aaker. Det nævnes, at han senere rejste til Amerika.¹⁴

En anden, Karl Moberg, opgiver i poesibogen fra 1882-83 sin adresse til Colorado, USA, men han kom aldrig af sted. Derimod var en yngre broder, Christian Johannes Moberg, udvandret som knap 20-årig i 1877. En yngre søster til dem, Thora Moberg, havde været elev sommeren 1882.¹⁵

Kristian Andreas Prath, født 6/7 1864. Han var fra et husmandssted i Aaker. Ved FT 1880 var han tjenestekarl på Ll. Bukkegård, Aaker. Moderen var da enke. Han var elev på det sidstnævnte hold, hvor der

9 LMD nr. 878 (og 877).

10 LMD nr. 4651.

11 LMD nr. 2271.

12 LMD nr. 4165 og 4166.

13 LMD nr. 968.

14 Meddelt i en artikel i Bhs. Tid. 16/11 1974 af nu afdøde sognepræst Erling Kristiansen.

15 Meddelt af Birthe Moberg Kristensen, barnebarn af Thora Moberg.

kun var 14 elever. Den 10/2 1886 udvandrede han til Chatsworth, Illinois, USA. Han angives da at være mejerist.¹⁶

Fra vinterholdet 1889-90 har vi nogle navne, dels fra FT 1890, dels fra en poesibog. En af dem angives at være udvandret.

Hans Morten Skovgaard Hansen. Han angives hos LMD at være udvandret den 3/4 1889, men det må have været ret kortvarigt, for i februar 1890 var han elev på højskolen, i øvrigt sammen med Martin Andersen (Nexø). Han var født den 21/9 1869 på ejendommen Arnagerbro, som lå ved den nuværende lufthavn i Nylars sogn. Om han eventuelt tog af sted senere, ved vi ikke, men den 29/1 1897 blev han gift med Laura Jensine, f. Mogensen den 27/2 1870, også fra Nylars. De bosatte sig på et husmandssted ved Gyldensgård i Vestermarie, hvor de også oprettede en købmandshandel, Skovgaard Landhandel. Han blev imidlertid syg i en tidlig alder og døde den 25/8 1925, 55 år.¹⁷

Højskolen ved Ekkodalen

Højskolen i Østermarie ophørte i 1892. Derefter oprettede en kreds af interesse-rede Højskolen ved Ekkodalen, som begyndte sin virksomhed den 3. november 1893, og som bekendt stadig fungerer. Fra denne skole har vi navnene på samtlige elever i bevarede elevprotokoller.¹⁸ På det første hold var der en enkelt elev, der senere udvandrede.

Filip Dam, f. 3/2 1875. Han var fra Kæmpegård, Vestermarie. Han udvandrede som

ung, 3/12 1902, til USA, men lod ikke høre fra sig.¹⁹

Fra vinterholdet 1896-97 var der to elever som udvandrede.

Niels Christian Dam, f. 21/1 1876. Han var fra Hullegård i Rutsker. Han fortsatte i øvrigt på skolen på en slags realskolekursus og blev senere uddannet lærer fra Blågårds Seminarium. Han udvandrede til USA, hvor han blev borgmester i en lille by.²⁰

Kristian Brandt, f. 19/8 1882. Han var fra Ø. Kællingebygård, Pedersker. Han udvandrede til USA i to omgange. Var hjemme i en periode imellem.²¹

På vinterholdet 1897-98, var der hele fire elever, der havde noget med udvandringen at gøre.

Peter Andreas Hansen, f. 2/6 1878. Han var fra ejendommen Aspesbakke i Bodilsker. De var fire sønner på ejendommen. En af dem overtog senere ejendommen, mens de tre andre udvandrede.

Peter A. Hansen rejste som 25-årig den 18/3 1904 til USA, hvor han først arbejdede ved anlæggelsen den nordlige af Pacific-jernbanerne. Her var han sammen med sin skolekammerat Magnus Frederik Brandt fra Degnegård i samme sogn, som var taget af sted lidt før. Efter sigende var det hans agt kun at være derovre i nogle få år for at vende hjem og gifte sig med en pige, der ventede på ham. Men det trak ud med at vende tilbage, og pigen giftede sig med en anden. Derfor blev han derovre, og han forblev ugift. Efter at arbejdet med jernbanen var slut, slog han sig ned i nærheden af Seattle i staten Washington, hvor

¹⁶ LMD nr. 3983.

¹⁷ LMD nr. 1081.

¹⁸ Efterforskningen af disse elevers forhold foretog jeg allerede omkring 1990-91, og derfor er en del af mine meddelere siden døde.

¹⁹ Meddelt af Harald Sonne, tidl. Gadegård, Aaker.

²⁰ Meddelt af hans niece, Charlotte Jensen, Hasle.

²¹ Meddelt af Jens Anker Brandt, Pedersker; LMD nr. 435.

han blev farmer og især specialiserede sig i frugtavl. Det var muligvis jord, han efter en speciel ordning som jernbanearbejder havde fået tildelt, efter at arbejdet var færdigt. Han var hjemme på besøg i 1947, hvor han talte om at vende tilbage og dø på sin hjemegn, men det nåede han ikke. Han døde derovre i 1950.²²

Ole Peter Rask, f. 23/3 1880. Han var fra 3. vdg. Myrebygård, Vestermarie. Han blev først ejer af Pilemølle i Bodilsker, senere bosat på Fyn, for derefter den 17/9 1926 som 46-årig at udvandre til USA.²³

De to andre på dette hold var et par mere specielle tilfælde. Det var Hans Claudius Lambrecht og Ferdinand Andreas Lambrecht. De var fætre og havde det til fælles, at begges forældre var udvandret i nogle år, men var vendt tilbage og havde etableret sig som landbrugere på Bornholm.

Hans Claudius Lambrecht var født 19/1 1878 i Klemensker, men en ældre broder til ham var født i Californien. Familien boede på et mindre landbrug udskilt fra Baggård, som de efter hjemkomsten 1873 overtog efter faderens forældre, men omkring 1883 flyttede de til 20. slg. Bagergård i Rutsker, hvorfra Hans Claudius så blev elev på højskolen. Han var derefter hjemme på gården i mange år, og overtog den i 1906. Han blev året efter gift med Andrea Jensen fra samme sogn, og de fik i de næste år to piger. Han havde imidlertid kun gården i ca. 4 år, hvorefter han blev husmand på et sted i nabolaget. Men i 1911 udvandrede han med familien til Amerika, hvor han blev farmer i Californien, hvor en stor del af den øvrige Lambrecht-familie allerede be fandt sig. Det er kun ham, der er registreret som udvandrer hos LMD, men hans kone

nævnes, så vi må regne med at de alle er taget af sted.²⁴

Ferdinand Andreas Lambrecht var født 2/2 1875 i Fairfield i Californien, omkring 60 km nord for San Francisco, hvortil forældrene var udvandret. Foruden ham var en ældre broder også født derovre. Efter hjemkomsten i december 1876 slog de sig kort efter først ned i Bådstad i Rø, men efter at Hans Claudius' familie var flyttet til Bagergård i Rutsker overtog de stedet ved Baggård i Klemensker.

For Ferdinands vedkommende tegner der sig konturerne af en lidt trist skæbne. Efter højskoleopholdet ser det ud til, at han har været hjemme på ejendommen al sin tid, hvor han betegnes som medhjælper ved landbruget. I år 1900 døde moderen, men faderen giftede sig nogen tid efter med en kone fra nabolaget, der ca. 10 år før havde mistet sin ægtefælle. I 1907 døde så også faderen, og hjemmet blev overtaget af en søster og svoger. Derefter boede Ferdinand i 1911 som logerende hos en anden familie i området. I 1915 angives han at være død på sygehuset i Rønne, kun 40 år gammel. Han havde da boet i Muleby i Nyker sogn, var fortsat ugift, men under fattigvæsenet.²⁵

Fra vinterholdet 1899-1900 var der to elever, der udvandrede.

Niels Johannes Andersen. Han var fra Østre Engegård, Vestermarie. Han udvandrede til Canada. Fire søstre havde været elever i årene før.²⁶

24 LMD nr. 2622.

25 Under arbejdet med at finde oplysninger om de to fætre Lambrecht blev jeg klar over, at familien i sin større helhed må have været noget af et særligt tilfælde i henseende til udvandringen, idet mere end 20 personer fordelt på tre generationer udvandrede. Derfor har jeg skrevet lidt ekstra om specielt denne familie, som ellers ikke havde nogen berøring med højskolen, og som derfor bringes som en selvstændig artikel.

26 Meddelt af Rigmor Kofoed, Nexø; LMD nr. 173.

22 Meddelt af Inger Jessen, Bodilsker; LMD nr. 1285.

23 Meddelt af en slægtning; LMD nr. 4004.

Knud Hjort, f. 22/12 1881. Han var fra Svanke, hvor hans far var vognmand. Han angives at være udvandret til Amerika, hvor han var styrmand, gift 1914 med Elisabeth Albertson - død 1953.²⁷

Efter år 1900 er det tydeligt at udvandringen bliver mere spredt.

Karl Kristian Pihl, født 27/10 1884, søn af arbejdsmand Hans Kristian Phil og Marie Dorteia, f. Henriksen (Didriksen?), elev på højskolen 1903-04. Han udvandrede den 18. marts 1904 inden højskoleopholdet var helt færdigt til Amerika, var tilbage - formentlig på kortere besøg - og returnerede 1922. Han nævnes i anden omgang at have ernæret sig som fisker.²⁸

Ejnar Spelling Hansen, født 20/4 1890. Han var fra Hullegård i Rø og elev på højskolen 1908-09 som en af i alt seks søskende. Han udvandrede den 13/1 1910 som den eneste af dem. Han angav sit erhverv som sømand, men efter et besøg hjemme i 1914 kaldte han sig farmer. Han meddeles at have drevet en stor farm i staten Minnesota, gift med en kvinde ved navn Johanne.²⁹

Jokum Ejnar Brandt, født 11/8 1890. Han var fra Egesgård i Bodilsker, elev på højskolen 1910-11. Han angives at være udvandret den 9/3 1922, altså som 31-årig, til USA, hvor han arbejdede som gartner. En yngre bror til ham, Peder Brandt, som var født på samme dato, men seks år senere, den 11/8 1896, var udvandret syv år tidligere, den 30/3 1915. Han var hjemme på besøg i 1920 og 1927, og han angives da at være farmer.³⁰

Aage Stender, født 1894. Han var fra Ladegård, Klemensker, og elev på højskolen 1912-13. Han var først landmand i Sønderjylland; udvandrede derefter til San Francisco, Californien, hvor han arbejdede ved jernbanen.³¹

Hans Christian Schou, født 8/4 1894. Han var fra Engegård, Vestermarie og også elev på højskolen 1912-13 som en af fire søskende. Han udvandrede som den eneste af dem til Canada den 16/4 1921 med Ramsey, Alberta i landets vestlige del som bestemmelsessted. Han blev farmer derovre.³²

Viggo Thorkild Skovgaard, født 28/2 1896, fra Præstegård i Knudsker, elev på højskolen 1913-14. Han angives at være udvandret 5/1 1921 som knap 25-årig. I 1926 meddeles han at være bosat i San Francisco.³³

Otto Johannes Brandt, født 21/11 1893. Han var født og opvokset på Degnegård, Bodilsker, og var elev på højskolen 1914-15. Han udvandrede den 7/3 1916 som den sidste af fem brødre. De fire andre var: Jochum Anker Brandt, født 1881, udvandret 1903, den ovenfor nævnte Magnus Frederik Brandt, født 1883, udvandret lidt senere samme år, men var efter nogle år vendt tilbage og havde overtaget gården, Hans Brandt, født 1887, udvandret 1906, og som har angivet at være smed, og Aksel Bærild Brandt, født 1895, udvandret 1913. Otto Johannes Brandt har angivet sit erhverv som landarbejder og landmand. Han var hjemme på besøg i 1924. Broderen Jochum nævnes at være gift med Annie Rodanz, som var født i Amerika.³⁴

27 LMD nr. 1412.

28 LMD nr. 3923 og 3924.

29 Meddelt af en slægtning; LMD 1021 og 1022.

30 Meddelt af Edith Grønbech, Nylars; LMD nr. 434, 439, 440, 441.

31 Meddelt af en slægtning.

32 Meddelt af Betty Schou, Aakirkeby; LMD nr. 4228.

33 LMD nr. 4244.

34 Meddelt af Edith Grønbech, Nylars; Stamtavle over familierne Jochumsen og Schou m. fl. Side 48; LMD nr. 427, 428, 429, 430, 433, 436, 437 og 438.

Axel Hjorth, født 27/3 1896, fra Søndregård i Østermarie. Elev på højskolen 1914-15. Han udvandrede 1918 til Canada, hvor han blev indehaver af en større virksomhed.³⁵

Axel Juul Pedersen, født 1898. Han var fra Smedegård, Østermarie, elev på højskolen 1917-18. En bekendt har blot meddelt, at han udvandrede til USA.

Hans Sigfred Volquarts Kloe, født 1896, og *Holger Volquarts Kloe*, født 1900. De var fra Hyldegård i Rutsker. Deres mor, Anna Volquarts, havde været lærerinde på højskolen i Østermarie i 1889-91, og blev gift med deres far, Claus Andreas Kloe, Bakkegård, Rutsker, senere Hyldegård.

De to brødre var elever på højskolen 1918-19. De udvandrede begge til Canada. Om Hans Sigfred hedder det, at han arbejdede i kulminer og ved landbrug. Han vendte hjem i 1947 og købte sammen med en anden bror et husmandssted ved Ringsted.

Om Holger hedder det, at han ligeledes arbejdede ved landbrug og i kulminer. Han døde derovre 1974.³⁶

Frederik Katstrup Dam, født 27/2 1901. Han var fra Offergård i Rø, som hans forældre havde i en del år, elev på højskolen 1918-19. Han udvandrede til USA i 1920.³⁷

Kristian Kofoed, født omkr. 1904. Han var fra Boesgård i Pedersker, elev på højskolen 1923-24. Det hedder om ham, at han udvandrede til Canada, hvor han i sin sidste tid arbejdede som skibstømrer. Ifølge elevforeningens medlemslister var hans adres-

se i 1936 Pictory, Nova Scotia, Canada, en halvø i den østligste del af landet.³⁸

Edvard Christian Sonne, født 4/1 1910. Han var fra Gadegård i Aaker, elev på højskolen 1928-29. Han udvandrede 1930 til USA, hvor han arbejdede i hotelbranchen.³⁹

Hans Christian Poulsen, født 22/5 1919. Han var fra Aspegård i Østerlars, elev på højskolen 1937-38. Han udvandrede til Canada, hvilket fremgår af en artikel i Bornholms Tidende 8. oktober 1965 i anledning af forældrenes guldbryllup, hvor han og konen var hjemme på besøg.

Børge Christian Jensen Pihl, født 23/4 1923, elev på højskolen 1943-44. Han var fra Bedegård i Poulsker. Han udvandrede til USA og Canada, hvor han i en del år var fabriksarbejder. Han vendte senere tilbage til Danmark og bosatte sig i Middelfart.⁴⁰

De kvindelige elever, der udvandrede

Fra højskolen i Østermarie, der begyndte med den første pighøjskole på Bornholm i sommeren 1871 og med en enkelt undtagelse fortsatte med det til 1892, har vi ingen navne på piger, der udvandrede, men vi kender heller ikke navne på mere end to hold fra den tid. Fra den nye højskole er det som ovenfor nævnt anderledes, idet vi har navne på alle eleverne i bevarede elevprotokoller. Her dukker den første kvindelige udvandrer op på holdet fra 1895.

Agnes Marie Dorteia Riis, født 5/10 1877, og var altså elev på højskolen sommeren 1895. I elevprotokollen er der senere tilføjet: udv. til Amerika. Hendes baggrund var

35 Meddelt af Birthe Hjorth, Nyker. LMD nr. 1398.

36 Meddelt af Anna Sikker Larsen, Ringsted. LMD nr. 2297.

37 LMD nr. 574.

38 Meddelt af en slægtning; højskolens årsskrift 1936.

39 Meddelt af Harald Sonne, tidl. Gadegård; LMD nr. 4311.

40 Meddelt af en slægtning.

anderledes end de flestes, om end ikke helt usædvanlig. Hun var den ældste af seks søskende, og forældrene var detailhandler Peder Nielsen Riis og Michelle Dorthea Petrea, f. Andersen. Moderen døde imidlertid ved sit sidste barns fødsel i 1888. Alle børnene kom derefter i pleje hos moderens forældre, snedker Peder Andersen og hustru Ana Catharina Andersen, Tværstræde, Rønne. Faderen, Peder Nielsen Riis, blev året efter gift igen og udvandrede til Amerika, men han angives at være død allerede to år senere, i 1891. Hvornår Agnes Riis udvandrede ved vi ikke, men hun fulgtes senere af sin yngste søster:

Alvilda Viktoria Riis, født 31/1 1883, og elev på højskolen 1908. Hun angives at være udvandret til USA den 13/6 1912, altså som 28-årig og blev den 17/9 1917 gift med Jens Christian Jacobsen, som stammede fra Løgstør.⁴¹

Hansine Thorsen, født 30/12 1884 og elev på højskolen 1901. Hun var fra Østergård i området Risen i Østermarie. Hun blev den 30/12 1906 gift med Johannes Peter Hansen, født 4/8 1882, og som stammede fra Studshoved i Odder sogn, Jylland. De blev bosat på hendes fødegård 1906-22, hvorefter de i 1925 udvandrede til Canada, da de altså var omkr. 40 og 43 år.⁴²

Ingeborg Nielsen, født 2/9 1886 i Ubberup på Sjælland, men i 1907 boede familien på Skovlundegård i Østermarie, elev på højskolen 1907. Hun blev gift med Herman Peter Michelsen fra Gadeby, Østermarie, født 26/6 1885, og de udvandrede til Californien, USA.⁴³

Petra Grønnegaard, født 17/11 1888, datter af husmand og snedker Jørgen Peter Grønnegaard, Limensgade, Aaker. Elev på højskolen 1912. Hun udvandrede den 18/1 1922, altså som 33-årig, til USA med New York som bestemmelsessted, og hun angives at være blevet gift derovre. En tre år ældre broder til hende, Alfred Hjalmar Grønnegaard, var udvandret 29/3 1904 som knap 19-årig.⁴⁴

Bertha Maren Haahr, født 14/2 1902 og elev på højskolen 1919. Hun var fra Hullegård i Rutsker, datter af Johanne Henriette Leopoldine, f. Dam, som havde været tjenestepige og elev på højskolen i Østermarie, kendt fra Martin Andersen Nexø's erindringer, »For Lud og koldt Vand«. Bertha Haahr udvandrede 1925 til USA. En morbroder, Niels Christian Dam, var tidligere udvandret – jf. ovenfor.⁴⁵

Agnete Kofoed, født 22/2 1921. Hun var fra Kannikegård i Klemensker, elev på højskolen 1940. Hun udvandrede til New York, USA, blev gift med en svensker og bosat på Long Island, New York.⁴⁶

Endelig skal nogle flere, hvis forhold til udvandringen var noget anderledes, omtales.

Jenny Augustine Lind, f. 2/8 1881. Hun var elev på højskolen 1897, og hun angives at være født i Ny Caledonien, en øgruppe i Stillehavet hørende til Frankrig ca. 1500 km øst for Australien. Hertil må forældrene, Jens Peter Julius Lind og Laura Karoline, f. Larsen, begge fra Hasle, være udvandret omkring 1878. Her fik de tre børn, hvoraf Jenny var den mellemste. Hvad der

41 LMD nr. 6337.

42 Meddelt af Carl Henrik Hansen, Østerlars, LMD nr. 6507

43 Meddelt i Stamtavle over Familien Jochumsen m. fl. side 49.

44 Meddelt af Edith Grønnegaard, Vestermarie; LMD nr. 5112.

45 Meddelt af hendes søster, Charlotte Jensen, Hasle; LMD nr. 5124.

46 Meddelt af Rita Kofoed, Ibsker.

så skete, ved vi ikke, men moderen er sandsynligvis død, hvorefter børnene er kommet i pleje hos familie i Hasle, hvor de var ved FT 1890. Ved FT 1921 var Jenny gift med malermester Peter Marius Schou og boede i Nygade, Hasle. De havde en søn på 12 år. På det tidspunkt var faderen også vendt tilbage.

Jenny Petrine Goldine Poulsen, f. 23/11 1877. Hun var fra Hintzegård i Klemensker, og elev på højskolen 1894. Hun blev 1902 gift med Karl Nielsen Kofoed, som var født i Vestermarie, men familien var senere flyttet til Ibsker. De boede først på Pindeløkkegård i Vestermarie 1902-04, derefter tilsyneladende kun nogle få måneder på Kuregård i Klemensker og senere igen i nogle år på Hjortegård i Østerlars, hvor de i 1909 fik en søn. Men det gik åbenbart ikke med at drive landbrug. Et familiemedlem har meddelt, at han rejste til Amerika og ikke vendte tilbage. Ved FT 1921 var hun husholderske for en ældre fhv. landmand i Rønne, og den 12-årige søn var hos hende. Hun angives at være gift, så ægteskabet var ikke formelt blevet opløst.⁴⁷

Caroline Mathea Caspersen, født 3/6 1875, datter af snedkermester Ole Peter Caspersen, Nexø. Hun gik på det såkaldt udvidede hold på højskolen i nogen tid i 1894. Det var en slags realskolekursus, som i nogle år holdtes sideløbende med højskolekurserne. Hun viste sig imidlertid at være født i Pennsylvania, USA. Hendes far var udvandret 1866. I 1872 var han hjemme, blev den 19/3 gift med Andrea Johanne Hjorth født 8/2 1852, datter af en fhv. skipper, og kort tid efter brylluppet, den 2/4, rejste han med sin kone tilbage til City of Corry, County of Errie, Pennsylvania, USA, hvor de i de følgende år fik fire piger, og hvoraf Caro-

line var nr. tre. Omkring 1878 vendte de tilbage og slog sig ned i begges fødeby, Nexø, hvor de indtil 1890 fik yderligere seks børn, fem piger og én dreng. Sønnen, John Andreas Caspersen, født 12/7 1879, var elev på højskolen 1902-03.⁴⁸

Afsluttende bemærkninger

Den forholdsvis lille flok udvandrere, jeg her har omtalt, er ikke talrig nok til at udlæde noget generelt om forholdet mellem højskolen og udvandringen, endsiges danne grundlag for nogen form for statistik. Og, som det er fremgået, er oplysningerne om de fleste af dem ret sparsomme. Alligevel er det mit håb, at skildringen som helhed kan danne et lille billede med et menneskeligt anstrøg af det ret forskelligartede fænomen, som udvandringen forekommer at have været.

I hvert fald ser motiverne til at udvandre ud til at have varieret en del. Nogle tog af sted med det klare formål at tjene penge for så at kunne komme hjem og etablere sig herhjemme. Så skete det, at en og anden blev hængende derovre. For et par enkelte ser motivet nærmest ud til at have været en flugt fra nederlag i det hjemlige, hvilket næppe har været det bedste grundlag at begynde et nyt liv på. Atter et par andre ser ud til at have tage af sted på et tidspunkt, hvor man synes, der havde været ekstra brug for dem hjemme på grund af faderens død, men de nærmere omstændigheder kan naturligvis have været mere komplicerede end som så. Endelig kan der peges på det fænomen, som undertiden er blevet kaldt udvandringsfeberen, dette at en enkelt udvandrer så at sige trækker en række søskende eller andre med sig.

Bagved de forskellige individuelle baggrunde og motiver er der dog næppe tvivl

47 Meddelt af en slægtning i Østerlars sogns gårdejere. Bhs. Saml. 1. række, bind 30, s. 57. Kures gårdlister.

48 LMD nr. 2209 og 2210.

om, at det har været drømmen om et liv med flere og bedre muligheder, der har været drivkraften. For selv om der i mange henseender var fremgang herhjemme, var der også mange begrænsninger. Befolkningstallet steg stærkt i sidste halvdel af 1800-tallet, ikke mindst på grund af faldende børnedødelighed, og derfor blev der så at sige mindre plads og for få erhvervsmuligheder, et problem, som med stor styrke gør sig gældende mange steder rundt om i verden i dag. Desuden har der været talt om, at der samtidig var en markant social opdrift i samfundet – en drøm om at få foden under eget bord, kunne man kalde det. På grund af disse forhold må det for mange unge i landbosamfundet have været klart, at der ikke var gårde eller ejendomme nok til dem alle, og at de derfor måtte søge andre veje. Udvandringen blev således en mulighed for en del af »overskudsbefolkningen«. En anden var opdyrkningen af lynghederne, såvel i Jylland som her på Bornholm, som i tid faldt sammen med det. Eller man kunne prøve at gøre sig gældende som håndværker, handlende eller forskelligt andet.

Som det er fremgået er der langt flere mænd end kvinder i denne skildring. Det skyldes til dels, som tidligere nævnt, at vi for Østermarie-skolens vedkommende kun har navne på to pigehold, mens vi for mændenes vedkommende har navne på langt flere. Men det gælder også generelt, at der var mange flere mænd end kvinder, der udvandrede, og derfor havde disse mænd problemer med at finde sig en ægtefælle i det fremmede.

Langt de fleste af de her skildrede unge mænd var gårdmandssønner, men det var også i hovedsagen dem, der kom som elever på højskolerne. Der er kun nogle ganske enkelte elever fra husmandshjem blandt disse udvandrede. Det giver naturligvis et skævt billede i forhold til udvandringen som helhed, hvor det generelt hed-

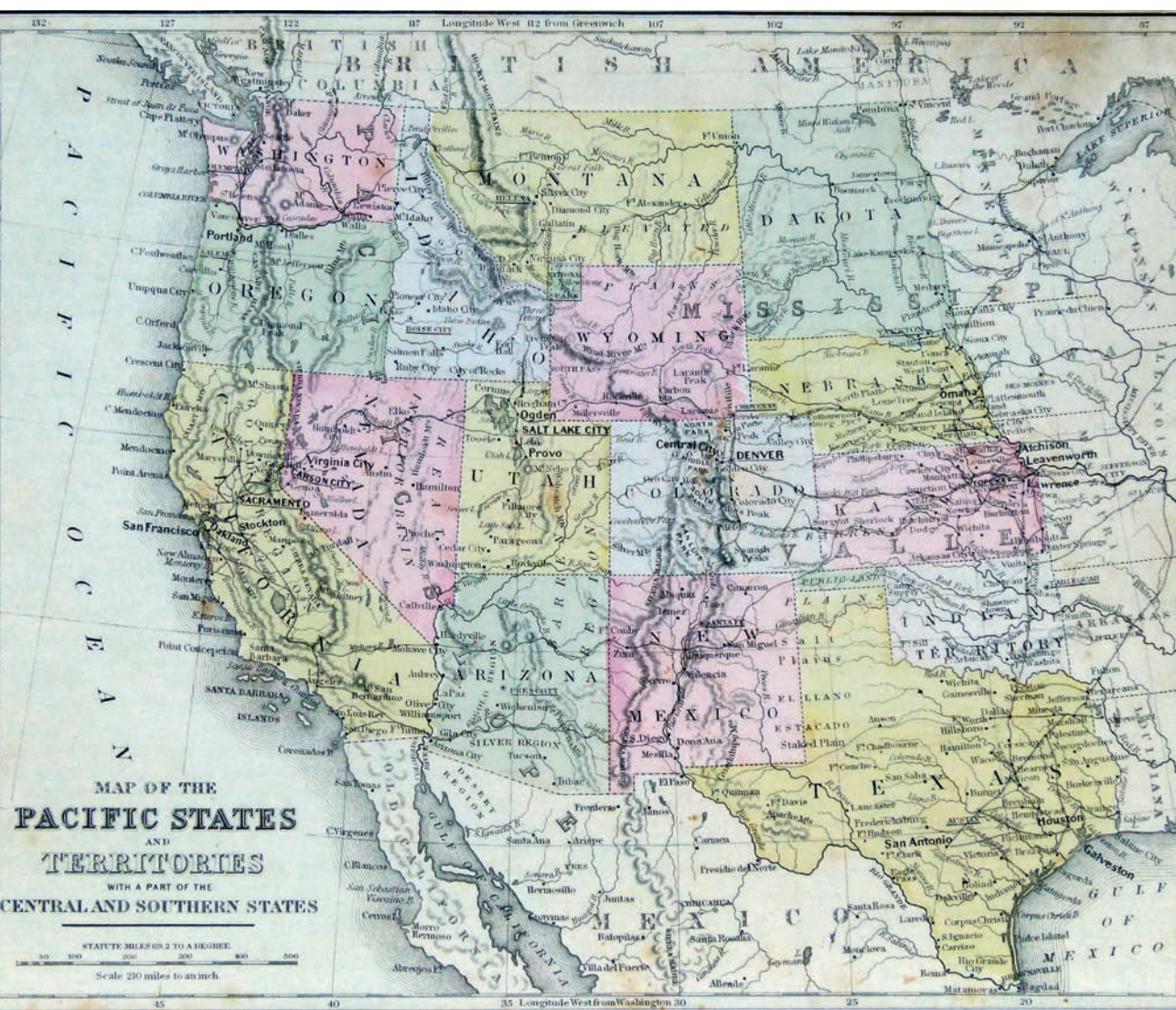
der sig, at det i hovedsagen var småkårsfolk, der udvandrede. Denne følgeslutning hviler dog på udvandrerne angivelse af erhverv ved registreringen. Men blandt de her skildrede er der eksempler på gårdmandssønner, der har angivet et erhverv, der ville blive tolket som ufaglært arbejde og derfor som en småkårsmand. Derfor kan det reelle billede godt være mere nuanceret. De unge fra gårdene må da også formodes at have haft bedre muligheder for at blive økonomisk hjulpet til rejsen end unge fra småkårshjem.

Som også nævnt i indledningen har der næppe fra højskolens side været nogen tilskyndelse til udvandringen - måske snarere tværtimod. På den anden side kan det ikke udelukkes, at højskoleopholdet for en del har medvirket til at indgive dem mere livsmod og selvtillid, som så har givet dem mod til at tage det store skridt med at udvandre. Ud fra det, der foreligger, er det muligvis også den eneste sammenhæng, der eventuelt er mellem højskolen og udvandringen. Den ser ud til at have været et fænomen, som blandt højskoleeleverne har grebet om sig på nogenlunde samme måde som i samfundet som helhed.

Litteratur:

Udover de konkrete kildesteder, der er nævnt ved de enkelte udvandrere, har jeg som en generel baggrund for emnet læst følgende – de sidstnævnte for en del år siden:

- Henning Bender: Bornholmsk udvandring 1868-1904 – Bornholmske Samlinger, III række, bind 14, 2000, side 103-124.
- Kristian Hvidt: Danske veje vestpå, 1976.
- Kristian Hvidt: Flugten til Amerika – doktordisputats, 1972.
- Peter Riismøller: Sultegrænsen har også været en vis inspiration.

Kort over Stillehavsstaterne med Californien. Solana County med byerne Suisun og Fairfield ligger midt mellem San Francisco og Sacramento. Warren's Common-School Geography. Philadelphia, 1879.

Familien Lambrecht og udvandringen

Af Svend Aage Møller

Som nævnt i artiklen om Højskolen og udvandringen blotlagde arbejdet med at finde oplysninger om de to fætre Lambrecht, at familien i videre forstand må have været ret enestående, når det gjaldt udvandringen. Dette fordi ikke mindre end otte af ni søskende udvandrede til USA, og heraf én med kone og fem børn, men også at et antal børn og børnebørn af to, der vendte hjem, også udvandrede senere, således at det samlede tal kom op på over tyve. Desuden forekommer forløbet at afspejle flere forskellige forhold ved såvel udvandringen som livsforholdene på den tid. Derfor har jeg udarbejdet nedenstående skildring af Lambrechtfamiliens udvandring.

Skildringen er i hovedsagen blevet til på grundlag af notaterne i folketællingerne (herefter FT) og kirkebøgerne sammenholdt med oplysningerne i Lill-May Didriksens udvandrerarkiv. Under arbejdet blev jeg desuden bekendt med en privat stamtavle over familien, udarbejdet af arkitekt Karl Thorsen (herefter KT) i 1932¹. Den har været særdeles nyttig som supplement, især med hensyn til oplysninger om

Svend Aage Møller, tidligere højskolelærer, Bornholms Højskole, har bl.a. udgivet en publikation om Højskolens historie.

---

de udvandrede videre liv i det nye land. I de indledende dele af stamtavlen bærer den præg af, at Thorsen sandsynligvis har haft kontakt med søskendeflokkens ældste medlem, Christian Lambrecht, før dennes død i 1925. Derfor bliver denne del refereret i fyldige uddrag nedenfor.

Første generation af familien, Peter Christian Lambrecht og Johanne, f. Leon, kom til Bornholm første gang i 1843. Han var maskinmester, og grunden til at de kom, var, at Hasle Kulværk var blevet reorganiseret, og ejerne havde bestemt sig til

---

¹ Stamtavlen ejes af Morris Lambrecht, Aakirkebyvej, Rønne, som jeg takker for lån af en maskinskrevet kopi af den og andet materiale, som vil blive nævnt senere. Karl Thorsen var fra Hasle og har formentlig kendt Lambrechtfamilien derfra.

at anskaffe en dampmaskine, som skulle bruges som drivkraft til at pumpe vand væk fra kulminen. Maskinen blev købt i Flensborg, og Lambrecht fulgte med for at montere den. Det blev til et ophold på flere år, hvorefter familien vendte tilbage til Flensborg.²

Peter Christian Lambrecht var født 16/8 1812 i Flensborg i Slesvig. Han lærte altså maskinfaget og fik arbejde i Kiel, hvor han traf sin kone, Johanne Charlotte Leon, født 27/1 1815, som han blev gift med i 1838. De fik deres første to sønner i Kiel, men på et tidspunkt flyttede de til Flensborg, hvor de fik deres ældste datter, og det var herfra, hele familien kom til Bornholm, hvor de kom til at bo hos avlsbruger Niels Nielsen Holm. En datter fra denne gård skulle senere i mange år blive husbestyrerinde for Lambrechtfamiliens ældste søn. Dampmaskinen blev indviet i foråret 1844, og efter tre års ansættelse som værkfører, vendte familien tilbage til Flensborg i 1846. Mens de var her havde de fået en tredje søn.

Det nævnes, at oprøret i hertugdømmerne og den truende krigsfare i 1848 fik dem til at vende tilbage til Bornholm, men der var vist også blevet kaldt på dem, for Lambrecht blev denne gang ansat som maskinfører ved det andet kulværk i Sorthat, hvor man også var i gang med at få installeret en dampmaskine. De boede da i et hus, der kaldtes Rævehuset, men som senere blev til restaurant Skovly. En bro, der fører over Blykobbeåen, kaldes stadig for Rævebroen.

Lambrecht virkede i denne stilling til 1851, da værket gik konkurs, hvorefter han igen kom til Hasle Kulværk som bestyrer.

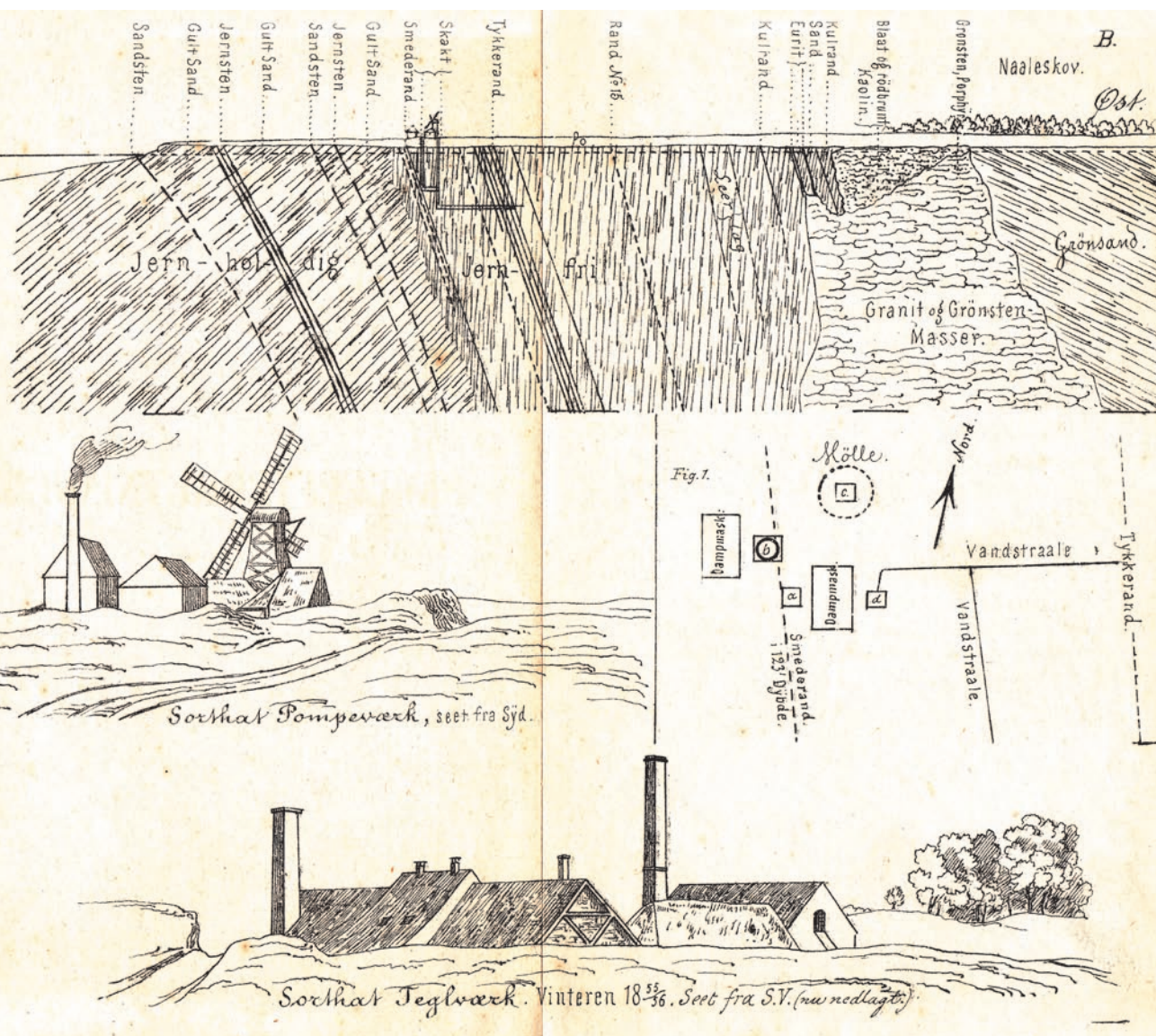
Men også dette værk var forfulgt af uheld og gik konkurs efter nogle år, hvorefter Lambrecht igen kom til Sorthat Kulværk, som var blevet reorganiseret. Efter nogle år gik det igen konkurs, og Lambrecht vendte tilbage til Hasle Kulværk. Hvor meget og hvor længe, han var engageret, synes dog noget uklart, men ved FT 1860 ses det, at han havde skiftet adresse til Klemensker og derfor havde overtaget en landejendom ved Baggårds grund, men han kaldte sig fortsat for kulværksbestyrer. Først ved FT 1870, da han var 57 år, kaldte han sig jordbruger. Ejendommen var efter al sandsynlighed den, der senere kaldtes »Søborg«, og den må have været et af fire fæstehuse, der var under Baggård på den tid, og som ser ud til at have haft et jordtiliggende på omkr. 15 ha, hvoraf nok en del var uopdyrket.³

Som nævnt ovenfor havde Lambrechtfamilien ved deres første ophold medbragt tre børn, to sønner født i Kiel og en datter født i Flensborg. Under opholdet fik de endnu en søn, og endnu en, da de var vendt tilbage til Flensborg. Efter at de igen var kommet tilbage til Bornholm fik de yderligere tre døtre og tre sønner, i alt syv sønner og fire døtre. Men to af døtrene mistede de tidligt. De fik deres sidste datter i begyndelsen af 1856 i Hasle, Mine Louise, men hun nåede kun at blive knap tre måneder gammel. I begyndelsen af marts 1857 mistede de deres ældste datter, Kathrine Lutie, født 22/6 1843 i Flensborg og død 10/3 1857, knap 14 år gammel. Hun døde på grund af epidemisk halssyge, som var den tids betegnelse for difteritis. Og det ser også ud til at have været en epidemi.

2 Til dette og det følgende: Svend S. Sølvér: Kulbrydningen på Bornholm op til år 1948. Bornholmske Samlinger, III rk. bd. 15, 2001, side 51 ff. Samt den indledende tekst til stamtavlen. Se også Ole Hyldtoft: Sorthat - et pionerteglværk. Bornholmske Samlinger III rk. bd. 3, 1989.

3 Trap: Danmark, Bornholms Amt, 1. udgave, 1858 og Bornholms Vejviser 1929.

4 Fra Magnus Jespersen: En skitse af Sorthat Kulværk paa Bornholm. Om Kul og vigtigere Mineralier med Kortbilag. Rønne Høiere Realskole. Rønne 1866.

Sorthat Teglværk syd for Hasle, hvor Peter Lambrecht synes at have været ansat i den periode, hvor værkets daværende bestyrer, geolog Magnus Jespersen, tegnede denne skitse af værket.⁴

På samme side i kirkebogen for Hasle er der angivet seks andre dødsfald i løbet af et par måneder blandt børn i forskellige aldre på grund af denne sygdom.

Familiens store udvandring tog sin begyndelse med, at den ældste søn, Christian Hans August Lambrecht (herefter Christian L.), født 15/8 1839, meddeles afgang til København den 5/4 1859, altså som knap 19-årig, og ved FT 1860 angives det, at han var fraværende med skib til Californien. Og netop Californien blev bestemmelsessted for de fleste af de efterfølgende. Især nævnes et par bestemte lokaliteter, Suisun og Fairfield i Solana County⁵, hvor de fleste af dem slog sig ned som farmere. I stamtavlen nævnes endda et par steder Danish Settlement Scandia, altså nærmest en dansk koloni i området.

Ifølge KT arbejdede Christian L. som helt ung i kul- og teglværkerne på egnen, men i 18-års alderen købte han for sine sparepenge hest og vogn og begyndte fragt- og vognmandskørsel, men et ulykkestilfælde, hesten styrtede i en dårligt afdækket mineskakt, satte en stopper for det. Det hedder, at han derefter sammen med syv andre bornholmere tog af sted til Californien for at prøve lykken i guldlandet. Han ser ud til videre at have fortalt, at jernbanen dengang kun gik til St. Louis, som kun var omkring en tredjedel af rejsen tværs igennem USA. Turen videre over prærier og bjerge foregik på hesteryg eller i blokvogne.

Indianerne havde det foregående år an-

grebet og myrdet adskillige karavaner, og derfor var der sendt soldater ud til beskyttelse af ruten, og karavaneførerne var også bevæbnede.

Kommet godt frem søgte Christian L. og hans fæller først ud i guldminerne, men det hedder, at der var der ikke til at være. I stedet købte han i kompagniskab med en anden bornholmer, Marcher fra St. Frigård i Østermarie, heste og vogne og tog fat på transporter af gods til og fra minerne, en aktivitet, de tjente godt på. Senere købte han jord og blev farmer.

Ved den næste FT herhjemme i 1870 er der en bemærkning i moderens rubrik, hvor det hedder, at der var tre sønner fraværende i Amerika og til søs, den ene på tiende år, den anden på tredje og den sidste på sjette år. De to sidste må være deres tredje og fjerde søn, Henrik Christian Lambrecht (herefter Henrik L.), født 28/6 1845 i Nyker under forældrenes første ophold på Bornholm og udvandret omkring 1864 som ca. 19-årig, og Nicolaus Andreas Johan Lambrecht (herefter Nicolaus L., og tilsyneladende kaldet Claus), født i Flensborg 27/7 1847 og udvandret omkring 1867 ligeledes som 19-årig.

Deres søn nr. to, Carl Johan Hartvig Lambrecht (herefter Carl L., KT kalder ham Cartel, som må være hans oprindelige navn, men alle andre steder kaldes han Carl), født omkring 1841 i Kiel, blev i mange år hjemme på Bornholm, og først som 37-årig udvandrede han i 1878 med kone og fem børn. Ved FT 1860 betegnes han som kularbejder. Den 22/7 1864 blev han gift med Rikke Johanne Ancher, datter af avlsbruger Claus Olsen Ancher i Hasle. Han betegnes da som avlsbruger på Klemensker Strandmark, et område langs kysten, som var blevet overført til Hasle Købstad i forbindelse med kuludvindingen. Her fik de to sønner, Claus Christian Johan, født 21/7 1865, og Niels Peter Michael, født 12/12 1866. I februar 1867 flyt-

5 Solana County, var en administrativ enhed nogenlunde svarende til de tidligere danske amter, og den ligger midtvejs mellem byerne San Francisco og Sacramento. Alle tre navne bærer præg af, at området oprindeligt var koloniseret af spanierne. Inden for denne enhed ligger Suisun og Fairfield, som vist nærmest kan sammenlignes med danske sogne. Det er et lavtliggende område grænsende op til et stort marskland omkring floden Sacramento. Oplysningerne er til dels hentet fra internetleksikonnet Wikipedia.

tede de til et husmandssted i Bådstad i Rø, og her fik de året efter en datter, Marie Christine, født 21/11 1868. Men et års tid efter, den 4/12 1869, døde moderen. Børnene blev derefter sat i pleje, den ældste dreng kom til bedsteforældrene, den anden dreng kom til moderens broder i Hasle, og datteren kom til bagermester H. C. Kofoed, Hasle, hvis kone, Nielsine Kirstine, f. Ancher, var en ældre søster til moderen. Ved FT 1870 ses det, at Carl Lambrecht havde sin yngste søster, Caroline Christine, som hushjælp. Den 5. april 1871 blev han imidlertid gift igen med Caroline Marie Lind, født 28/10 1842, fra Lillegård i samme sogn, og de fik i de følgende år en søn og tre døtre. Sønnen, Christen Marsinius, født 9/5 1872, lader det til, at de på et tidspunkt har mistet, for der er tilsyneladende intet om ham senere. Døtrene var Anine Johanne, født 7/9 1873, Karldine Juline, født 22/12 1875, og Johanne Christine, født 28/8 1877. I 1875 havde de overtaget konens fødegård, Lillegård, hvor de to yngste døtre blev født.

I mellemtiden var der indtruffet forskelligt andet i familiekredsen. I begyndelsen af 1870 var den ældste bror, Christian L., efter ca. 11 år i det fremmede, vendt tilbage for at hente sig en kone på Bornholm. I Hasle købstads kirkebog meddeles det den 12/4, at Christian L., 30½ år, født i Kiel, bosat i Amerika, var blevet gift med Caroline Margrethe Ancher, 19½ år, datter af avlsbruger, løjtnant Claus Olsen Ancher, som i øvrigt var interessant i kulværket. Hun var således søster til hans broders nyligt afdøde første kone. Man må formode, at det var forberedt gennem korrespondance. Den 26/4, altså kun 14 dage efter, meddeles hun også at være udvandret. Han er ikke registreret, men de har givetvis rejst sammen.⁶

Samme dato er den femte i rækken af sønner, Ludvig Andreas Lambrecht (herefter Ludvig L.), også registreret som udvandrer⁷. Han var født 1/5 1851, og altså knap 19 år. Vi må derfor formode, at han har fulgtes med sin ældre bror og svigerinde. Han vendte senere tilbage og blev gårdejer i Rutsker et par år, men vendte så igen tilbage til Amerika.

I 1872 blev nr. to af udvandrerne, Henrik L., også gift. Det var med Hansine Christine Ridder, som var fra Pedersker, men de nærmere omstændigheder ved dette bryllup er det ikke lykkedes at finde noget om.

Den 3/4 1873 udvandrede den sjette søn, Frederik Wilhelm Lambrecht (herefter Frederik L.), født 23/5 1854 og altså også knap 19 år. Hans bestemmelsessted angives at være San Francisco⁸. Han vendte senere tilbage til Bornholm i nogle år, men tog atter tilbage til USA.

Den 12/4 1875 udvandrede endelig den syvende og sidste søn, Julius Mathias Lambrecht (herefter Julius L.), født 18/10 1857 og altså kun 17½ år. Hans bestemmelsessted angives også at være San Francisco⁹. Han angives at være blevet hotelejer i Suisun City, gift første gang med Louise Jørgensen, som var fra Rø. De fik én søn, Viggo. Anden gang gift med søsteren Augusta Jørgensen, med hvem han fik fire børn mere, en søn og tre døtre, Aksel, Helma, Emma og Myrtel. Konernes bror, Villy Jørgensen, var også i Californien.

I mellemtiden var der sket det, at faderen, maskinmester Peter Christian Lambrecht, var død den 4/9 1873, 61 år gammel. Og kun fem uger efter sin mand døde også hans kone, Johanne, f. Leon, den 13/10 1873. De blev begge begravet på Hasle kirkegård.

7 LMD nr. 2627

8 LMD nr. 2629

9 LMD nr. 2625

6 LMD nr. 4730

Samme år var den ældste søn, Christian L., efter kun godt tre år som gift mand i Amerika vendt hjem med sin kone og en søn, som var opkaldt efter bedstefaderen, Peter Christian Lambrecht, født 20/3 1872 i San Francisco, og de ser ud til at have overtaget landejendommen på Baggårds grund. Kort efter hjemkomsten, den 25/2 1874, fik de en datter, Johanne Caroline, som de mistede i maj samme år. I de følgende år fik de yderligere tre sønner, Louis Frederik, født 15/10 1875 (den i artiklen om højskoleeleverne omtalte Hans Claudius) født 19/1 1878, og Alfred Johannes Lambrecht, født 4/11 1880. Ved de følgende folketællinger angives konen imidlertid at være sindssyg - i dag et belastet ord, hvor vi nok i stedet ville sige 'sindslidende' eller 'psykisk syg'. Det betød, at hun ikke kunne forestå husholdningen, og der var derfor i resten af deres tid knyttet en kvinde til husstanden som husbestyrerinde.

Kort før jul 1876 sker der det, at også Henrik L. vendte tilbage med kone og to sønner, Carl Christian Lambrecht, født 16/11 1872, og den ligeledes i højskoleartiklen omtalte Ferdinand Andreas Lambrecht, født 2/2 1875. De meldes ankommet til Hasle den 6/12 1876 og tog videre til Rø den 1/2 1877, hvor de angives at være bosat i Bådstad. Om det var det samme husmandssted, som broderen Carl havde beboet, vides ikke, men det forekommer sandsynligt. De boede i hvert fald i området de følgende ca. seks år og fik yderligere to døtre, Karen Johanne, født 21/5 1877, og Karoline Henriette, født 22/9 1880. Senere fik de to sønner mere.

I mellemtiden var den yngste datter, Caroline Christine, født 13/3 1853, den 5/11 1875 blevet gift med en tysker, Hermann Heinrich Echterhölter, der var ansat på teglværket (klinkerfabrikken), øjensynligt som særligt kyndig til en speciel funktion. Han meddeles at være ansat på fabrikken endnu i 1886, men senere rejste familien til

hans hjemsted, som var Ehlenbruch, Lippe Detmold i Tyskland. Der nævnes, at de havde tre sønner, hvoraf den ældste faldt under Første Verdenskrig.

Halvandet år efter, den 24/4 1877, udvandrede den anden lidt ældre datter, Michelle Charlotte Dortha Lambrecht, født 22/7 1849, altså som 27-årig¹⁰. Hun endte ligesom brødrene i Californien, hvor hun først blev gift med en skibskaptajn Olsen fra Fyn, som senere blev farmer. Anden gang blev hun gift med en amerikaner. To år før hun udvandrede, havde hun fået en pige uden for ægteskab med en teglværksarbejder. Pigen, Vilhelmine Johanne, født 15/2 1875, kom i pleje hos et ægtepar i Rønne, sømand Andreas Ipsen og hans kone Vibeke, f. Ring, som var fra Slesvig, men som 16-årig udvandrede hun også den 3/4 1891¹¹. Hun blev gift med en buntmager ved navn Georg Nielsen i Californien; senere Denver, Colorado.

Michelle fik endnu en datter derovre, Nicoline, som blev gift med en mand ved navn Edmonds, og de fik en datter, Lina Edmonds, som senere blev gift med Hans Magelius Bech, som udvandrede i 1889 sammen med sin moder og en søster efter at faderen, Jens Markussen Bech, var død. Moderen, Cecilie Margrethe f. Lind, var søster til Carl L.s anden kone. Hans Bech blev også farmer derovre nær ved Fairfield. De fik to døtre og en søn.¹²

Året efter Michelles udvandring er det så, at den næstældste bror, Carl L., som havde boet på Lillegård i Rø i ca. tre år, afhændede gården og den 11/4 1878 udvandrede med sin kone, Caroline Marie, f. Lind, de to sønner af første ægteskab, Claus Christian Johan, 12 år, og Niels Peter Michael, 11 år, og deres tre døtre, Ani-

10 LMD nr. 5709

11 LMD nr. 5710

12 LMD nr. 254, stamtavlen, Danske i California, side 735.

ne Johanne, fire år, Carlidine Juline, halvandet år, og Johanne Christine, syv måneder. Det er kun konen og børnene, der er registreret, men han er nævnt som ægtefælle, så vi må gå ud fra, at de er rejst sammen. Deres bestemmelsessted angives at være San Francisco¹³. Han angives at være blevet farmer derovre.

Også deres to sønner blev farmere derovre. De vil blive omtalt længere fremme. Carl L. meddeles at være død i 1916, og hans kone døde omkring 1918.

I 1880 var der sket det, at Nicolaus L. efter omkring 13 år i det fremmede også var vendt tilbage og tilsyneladende taget ophold hos broderen Henrik i Bådstad i Rø. Han er i hvert fald nævnt som fadder ved datteren Karoline Henriette dåb den 11/11 1880. Men i kirkebogen for Klemensker ses det, at han den 22/4 1881 blev gift med Margrethe Amalie Mortensen fra Østermarie, født 10/9 1853. Hun var husbestyrerinde hos Christian L., hvis kone som omtalt var psykisk syg. Hun angives også at være udvandret, men uden dato, men det er formentlig sket ret kort efter¹⁴. Nicolaus L. beskrives som farmer i Suisun, Californien, hvor Henrik L. også havde været. De fik to børn, Alfred og Alice. En bror til Nicolaus' kone, Peter Mortensen, meddeles også at være farmer derovre. Amalie Margrethe L. angives at være død i 1907. Nicolaus døde syv år senere, i 1914. Han omkom ved at en båd kæntrade med ham på en lille sø.

Hvorvidt historien om Nicolaus' indgåelse af ægteskab skulle gentage sig efter det samme mønster, fremgår ikke, men det kan konstateres, at en af de andre brødre, Frederik L., formentlig i 1882, var blevet gift med Louise Petrea Mortensen, født

30/1 1857, som var søster til Nicolaus' kone, Margrethe Amalie. Hun angives i hvert fald at være udvandret den 11/4 1882, og bestemmelsesstedet var Sacramento, Californien¹⁵.

Frederik og Louise L. var nemlig ved FT 1890 vendt tilbage og havde bosat sig i Hasle med to børn, Frits Louis på fem år og Alfrida Margrethe på ét år. Hvor længe de opholdt sig der, vides ikke, men de angives at være vendt tilbage til Californien, hvor han også var farmer i the Danish Settlement i Suisun.

Herhjemme på Bornholm var der sket det, at Christian L. med familie i 1883 var flyttet til Bagergård i Rutsker, som han havde købt af sin bror Ludvig, der havde ejet den 1881-83. Om Ludvig L. hedder det, at han den 9/5 1876 var blevet gift med Vilhelmine Ipsen, datter af ovennævnte Vibeke og Andreas Ipsen i Rønne, som havde Michelles datter Vilhelmine i pleje. Brylluppet ser ud til at have fundet sted i Amerika, men nogle år efter var de altså vendt tilbage til Bornholm og var blevet gårdejere i Rutsker. Men det var åbenbart ikke sagen alligevel, for det fremgår, at de var vendt tilbage til Fairfield, Californien, hvor han var farmer og købmand. De fik seks børn, tre sønner og tre døtre, men den ældste søn, Charlie, døde som ung og de to andre som små. Døtrene hed Vibeke, Petra og Daisy, og de blev alle gift i Californien, Vibeke med Otto Engel, der var farmer, Petra med en bladudgiver og trykkeriejer, Mayson, og Daisy med en mand ved navn Louis J. Nilson. Ludvig L. meddeles at være død derovre den 5/1 1920.

Christian L. boede på Bagergård i godt 20 år, og det var så herfra, at sønnen Hans Claudius blev elev på højskolen i vinteren

13 LMD nr. 2621, 2628, 5705, 5706, 5707 og 5773

14 LMD nr. 6002

15 LMD nr. 6001

1897-98. Husbestyrerinden ved FT 1890 hed Margrethe Katrine Holm. Hun var fra Hasle, født 4/7 1854, og hun var fra den gård, hvor Peter Christian Lambrecht med familien havde boet i nogen tid i begyndelsen af deres ophold på Bornholm. Hun fulgte dem resten af deres tid, også efter at de var flyttet til Hasle og Christian L. i 1917 var blevet enkemand.

Som tidligere nævnt havde Christian L. fire sønner. Den ældste, Peter Christian, som var født i Amerika, angives at være udvandret allerede som 15-årig i 1887, og også han blev farmer i Californien, i San Luis, Obispo County, som ligger nær Stillehavet omkring midtvejs mellem San Francisco og Los Angeles. Han blev den 24/3 1897 gift med Kristine, født Larsen, hvis far stammede fra Fyn, og de angives at have fået seks børn, Alfred, Goldie, Laura, Ellery, Gladys og Ferris. Af dem døde Goldie som lille. Peter L. angives at være død 1920, kun 48 år gammel. Hans kone overlevede ham i 30 år¹⁶.

Hans Claudius angives at have overtaget Bagergård i 1906. Han var ugift, da han overtog gården, men den 3/5 1907 blev han gift med Andrea Marie Jensen, født 18/9 1883, og de fik i de følgende år to piger, Ingeborg, født 27/4 1908, og Lilly, født 1/10 1909. Han havde imidlertid kun gården i ca. fire år. Han blev derefter først husmand i nabolaget for derefter i april 1911 at udvandre med kone og børn¹⁷. Han blev også farmer i Californien, i samme

område som broderen Peter, San Luis, Obispo County. Efter omkring 10 år dér flyttede de til Fresno i Sacramento-dalen længere mod nord og længere inde i landet. I det nye land fik de yderligere én datter og fire sønner, Gerda, Raymond Woodrow, Paul Ancker, Christian Hans August og Walther Edward. Alle syv børn nåede en høj alder. Hans Claudius døde i 1962, knap 84 år. Hans kone, Andrea, levede til 1980 og blev 96 år.

De to andre sønner på Bagergård blev på Bornholm. Louis Frederik Lambrecht blev først husmand i Klemensker og senere husmand og mejerimedhjælper i Nyker. Han blev gift med Anny Augusta, f. Jensen, som for øvrigt også var født i Californien, men familien var vendt hjem og blevet gårdmandsfolk på Myseregård i Rutsker og senere på en af Duebjergårdene for til sidst at blive husmandsfolk i Rutsker. Deres ældste søn, Kristian Frederik, født 1/4 1904, udvandrede den 6/6 1927, men hans bestemmelsessted var Sydney, Australien. På det tidspunkt var indvandringen til USA blevet stærkt indskrænket.

Den yngste af brødrene fra Bagergård, Alfred Johannes Lambrecht, blev ejer af Klingegård i samme sogn, gift med Albine Kirstine Margrethe Krak fra Østre Borregård. Efter at Hans Claudius havde overtaget Bagergård, tog forældrene sammen med husbestyrerinden ophold hos dem i nogle år. I 1913 flyttede de til Byledsgade i Hasle, hvor konen, Caroline Margrethe, døde den 29/5 1917, 67 år gammel. Christian L. døde den 15/3 1925, 85 år gammel. Sønnen Alfred på Klingegård blev en del involveret i organisationsarbejde og var i mange år sognerådsformand.

I sammenhæng med at Christian L. i 1883 flyttede til Bagergård i Rutsker, overtog Henrik L., som havde boet i Bådstad i Rø i nogle år, ejendommen på Baggårds grund. Den blev muligvis erhvervet til

16 I en sen fase af arbejdet med denne artikel blev jeg bekendt med en stamtavle på internettet: Slægten Anker af Hasle, som indgår i en større samling: Familien Anker & Bidstrup. Heri er en del af Lambrecht-familien repræsenteret, nemlig efterkommerne af søstrene Rikke og Caroline Ancher, som blev gift med Carl og Christian Lambrecht. Denne stamtavle har en del supplerende oplysninger om denne del af udvandrernes videre liv i Amerika, især om de nytilkomne børn og har dermed været et godt supplement til den ældre stamtavle af KT.

17 LMD nr. 2622

selveje omkring denne tid. Her fik de yderligere to sønner, Hans Julius, født 10/1 1883, og Herman Sinius Peter, født 13/9 1885. Deres ældste søn, Carl Christian, angives at være udvandret og blevet farmer i Fairfield, Californien. Han blev gift derovre og fik fem børn, hvoraf den ældste hed Evelyn.

Han fulgtes senere af sine ovennævnte to yngste brødre, der den 15/2 1906 også udvandrede, 21 og 19 år gamle, mens Ferdinand, som skildret i den anden artikel, måske på grund af svagelighed blev hjemme og døde i en ret tidlig alder. Hans Julius har ved udvandringen angivet at være landarbejder, mens Herman har angivet at være bager. Deres bestemmelsessted angives også at være Suisun i Californien, hvor deres to ældre brødre i sin tid var døbt, og hvor forældrene således havde opholdt sig i nogle år¹⁸. Hans Julius angives at være blevet farmer i Danish Settlement Scandia i Suisun, gift 1919, og havde fået en søn. Herman blev farmer i naboområdet Fairfield, gift 1926 som 41-årig med en pige af svensk afstamning, Pearl Lulu Thilma Newquist.

Inden alt dette var moderen, Hansine Christine, f. Ridder, død den 19/3 1900. Henrik L. blev året efter, den 28/2 1901, gift igen med en enke fra nabolaget, Karoline Marie Jensen, der ca. ti år før havde mistet sin mand, Hans Kofoed. Selv døde han seks år senere, den 27/7 1907.

Deres yngste datter, Karoline Henriette, var i 1899 blevet gift med Jens Peter Regnersen fra Nylars, og de havde bosat sig i

Rønne. Men i den nye situation efter moderens død flyttede de en tid ind hos faderen som husbestyrerinde og medhjælper i landbruget. Efter faderens nye ægteskab tog de bolig et andet sted i området, men efter hans død i 1907 overtog de ejendommen, hvor de - og senere en søn - boede i mange år.

Carl L. og hans kone Caroline udvandrede som omtalt ovenfor i 1878 med fem børn, de to sønner af hans første ægteskab og deres tre fælles døtre. Den ældste søn, Claus Christian L. blev som nævnt farmer derovre. Han blev den 8/6 1889 gift med Anna Petrea Sonne, som var fra Væbogård i Rutsker, født 24/5 1868 og udvandret 14/4 1884 som knap 16-årig. De fik i de følgende år to døtre og en søn, Clara, Ellen og John, som alle døde som børn. Derefter fik de i 1893 Everett, som opnåede en høj alder. Den 15/9 1896 fik de deres femte barn, en søn, Bennet Grantley. Året efter, i september 1897, var de imidlertid på besøg hos hendes forældre, der i mellemtiden var flyttet til et husmandssted i Knudsker, men under besøget døde drengen den 29. september og blev begravet på Knudsker kirkegård.¹⁹ Senere fik de to børn mere, Ethel og Jesse.

Den anden søn, Niels Peter L., der ligeledes blev farmer, blev også gift med en bornholmsk pige, Albine Christine Stange, født i Tejn den 6/10 1873, datter af fisker Anias Stange og hans kone Ane Christine, f. Lind, og udvandret den 3/4 1891 som knap 18-årig. Der var nære familiemæssige forbindelser mellem dem, idet hendes

18 Ifølge notater i kirkebogen for Klemensker ved brødrenes konfirmation var de blevet døbt i Suisun af en præst fra the Cumberland Presbyterian Church i Fairfield.

19 Det fremgår af et engelsksproget dokument fra 2001, som jeg også lånte af Morris Lambrecht: Descendants of Peter Christian Lambrecht. Det er en slags stamtavle, om end ufuldstændig, hvor der er gengivet, hvad man har kunnet finde af notater i kirkebøgerne og enkelte andre kilder om en del af personerne. Der er lagt særlig vægt på Carl Lambrecht og hans to sønner, og det tyder på, at det er en af Niels Peter Lambrechts efterkommere, der har fået den lavet.

mor var søster til Carl L.s anden kone, Caroline, og det ser også ud til, at de er blevet gift meget kort efter hendes udvandring. Det angives, at de i alt fik 13 børn, seks sønner og syv døtre, Lawrence, Ellen, Ernest, Clara, Ida, Charles, Marie, Lillian, John, George, Doris, Carol og Robert²⁰.

Datteren af Carl L.s første ægteskab, Marie Christine, født 21/11 1868, og som havde været i pleje hos moderens søster og svoger i Hasle, udvandrede 2/10 1884 som knap 16-årig, og hendes bestemmelsessted var Sacramento, Californien²¹. Hun angives omk. 1888 at være blevet gift med en mand ved navn Christian Mathias Engel, som stammede fra Klemensker og var farmer derovre. De fik syv børn, seks sønner og én datter. De hed Henry, som dog døde som barn, Carl, Albert, Arthur, Walther, Clifford og Gladys.

Med hensyn til Carl L.s tre døtre af andet ægteskab med Caroline Lind har KT været galt underrettet. Han angiver, at der ingen børn var, og derfor er der heller ingen oplysninger om dem. Det virker i det hele taget tilfældigt, hvor meget han har været underrettet om de nytilkomne børn derovre.

De mange navne på børnene er nævnt her, fordi der med dem forekommer at være den første påvirkning af det nye lands skikke og kultur. For mange af børnene har man - især for pigerne - fastholdt de danske navne, men for drengene dukker der hurtigt amerikansk prægede navne op. Et godt eksempel er drengen, der døde i Knudsker, Bennet Grantley, men også navne som Ernest, Lawrence, Raymond og

Clifford må siges at være inspireret af de nye forhold. For pigenavnene gælder det samme for Carol, Gladys og Daisy, men de ser ud til at være lidt senere på vej. Sådan gjorde en gradvis integration sig gældende; man påvirkedes af det omgivende samfund, dets dagligdag og kultur.

Efter den store udvandring var Carl L.s to døtre, Karoline Henriette ved Baggård i Klemensker og Karen Johanne, som blev bosat i Hasle, og Christian L.s to sønner Louis Frederik og Alfred Johannes i henholdsvis Nyker og Rutsker, de eneste tilbage af deres generation her på Bornholm. Men de fik alle en stor børneflokk til at føre slægten videre. Det var dog slut med udvandringen i den store stil; derfor blev det her på øen, men især i andre dele af Danmark, at de fik deres livsløb.

Danske i California

Som det er fremgået af skildringen, søgte de her omtalte udvandrere i vid udstrækning det samme sted hen. Det gav naturligvis tryghed og fællesskab at være blandt mennesker man kendte i et fremmed land, og som det er nævnt et par gange opstod der ligefrem et område, som man kunne kalde en dansk - eller bornholmsk - koloni i Suisun i Solana County.

I en stor publikation fra 1939: *Danske i California*,²² er der tegnet et godt billede af dette. I et kapitel om Solana County er der et afsnit om En Koloni af Bornholmere, som i hovedsagen handler om Lambrecht-familien. Skildringen er - jvf. årstallet - blevet til længe efter den store indvandring

20 Ifølge Slægten Anker af Hasle. Der er enkelte steder lidt divergenser mellem denne og ovenstående engelsksprogede dokument, som kunne se ud til at være en følge af forskellige tolkninger af utydeligt håndskrevne dokumenter. I tvivlstilfælde har jeg holdt mig til stamtavlen over slægten Anker.

21 LMD nr. 5708

22 Sophus Hartwich: *Danske i California*, 1939.

og bærer præg af at være baseret på erindringer i familiekredsen. Derfor kan den ikke betegnes som veldokumenteret historieskrivning, men i sin kerne giver den alligevel et godt indtryk af nogle væsentlige begivenheder i forløbet.

Skildringen indledes således:

»Den her i California vidt forgrenede Lambrecht-Slægt har sit Udspring fra, hvad man maaske kan kalde Lambrecht-Kolonien i Egnen ved Suisun. Der var syv Brødre, der efterhaanden nedsatte sig som Landmænd der paa Egnen. Den ældste, Christian Lambrecht, kom til California først i [18]60-Aarene«.

Dernæst nævnes de seks andre brødre, hvor rækkefølgen af deres ankomst dog er lidt forkert. Forfatteren er heller ikke blevet gjort bekendt med, at to af dem - og i hvert fald for en tid to andre - vendte tilbage til Bornholm, og at endnu flere fra den næste generation kom til som børn og unge. Men han nævner videre, at alle brødrene på det tidspunkt var døde undtagen den yngste broder, Julius Lambrecht, der havde en lille butik i området. Hvis han endnu levede i 1939, har han været 81 år.

Videre fortælles der om oprettelsen af en afdeling af den danske forening »Dania«. Da den »... blev stiftet den 24. August 1895 fik den selvfølgelig det gode bornholmske Navn »Hammershus« og en stor Part af Medlemmerne bar Navnet Lambrecht. For at skælné mellem alle Lambrecht-Navnene blev der tilføjet Binavne, som Gamle Carl og Unge Carl, Store Claus og Lille Claus o.s.v. Der var ogsaa andre bornholmske

Slægter som Engel, Bidstrup, Munk med flere«.

Forfatteren fortsætter med at berette, at den danske Koloni i Suisun var som et lille Bornholm i Californien, og at den bornholmske dialekts særegne accent smittede af på de få andre danskere, der efterhånden slog sig ned på egnen. Han nævner endvidere, at de syv brødre Lambrecht var udpræget dansksindede, og at deres efterslægt var stolte af deres danske afstamning.

Med tiden ændrede tingene sig dog. Det hedder videre, at de ældre kolonister efterhånden døde, og de fleste af den yngre slægt flyttede bort. Den sidste rest af medlemmerne i foreningen »Hammershus« blev derfor i 1920 optaget i afdelingen »Odin« i byen Oakland. I sin glansperiode havde foreningen været kendt for sin store gæstfrihed, og det hedder, at mange af de ældre mindedes de storslåede festligheder i »Scandia Hall« ved særlige lejligheder. »Scandia Hall« må have været en slags forsamlingshus, hvor man kunne samles til fælles arrangementer.

Den lille skildring forekommer at afspejle nogle væsentlige forhold på det psykologiske plan. Man drog ud i det fremmede, men det gav mulighed for menneskeligt fællesskab at være nogenlunde samlet i det samme område. Og foreningsdannelsen og fastholdelsen af den danske oprindelse, sprog og kultur har utvivlsomt været meget væsentlige ting for at bevare deres identitet som mennesker i en i mange forhold fremmed verden.

Bornholmere (?) i Longmont. Det er »onkelgenerationen«, udvandret i 1880erne, som den unge bager Peter Holm besøgte i Longmont 1921. Formentlig er onkel, Johannes Due, med på alle fire billeder. Fotografen Will A. Killgore var virksom i Longmont ca. 1892-93, G.W. Stiffler i 1890erne.¹ Fotos fra Gitte Kofoed-Larsens album.

På rejse til onkel i Longmont 1921

Af Hans Peter Holm

Som den sidste skal bager Peter Holm få ordet i denne bog om udvandringen fra Bornholm. Hans brev, fra 1921, er blot et ud af utallige breve i offentlige og private samlinger på Bornholm, som venter på at blive offentliggjort som en del af vores store udvandrerafveksels. I brevet til forældrene i Nexø fortæller han om besværlighederne ved ankomsten til Ellis Island og derefter om rejsen til Longmont i Colorado.

»Longmont 11.3.1921. (Colorado)

Kære Forældre og Søskende.

Jeg tænker at i kunde læse det første Brev jeg sendte til eder, for det var skrevet i en hast. Det varede længe med at komme op til Onkel, for jeg maatte vente saa længe i New York. Vi skulde jo ud paa denne Ø for en Doktor før vi maatte gaa i Land. Og det var ikke saa sjov kan i tro, vi sejlede først i 10 Dage fra Liverpool til New York ogsaa kom vi op paa en stor Sal i et Pakhus der laa vi 300 Mand i denne Sal i 12 Dage og

Hans Peter Holm, f. 10.9.1901 i Nexø, udvandet 29.1.1921 til Longmont, Colorado, profession bager. Død januar 1933 i Philadelphia, Pennsylvania. Forældre: Ludvig Christian Trandse Holm og hustru Andrea Frederikke Due². Han besøgte sin morbror Johannes Peter Rasmussen Due, f. 4.1. 1869 i Snøgebæk, udvandet 3.4.1889, af profession var han kusk. Brevet er transskriberet af redaktøren, som har valgt at bruge Peter Holms egne formuleringer.

ventede og der fik vi ikke noget at spise vi fik kun lidt i det mindste. Folk paa Gaden hejsede op i Vinduerne til os, men det var jo med dem der havde Familie, som fik, men der var en Svensker, som delte med mig og det var jo meget godt ellers havde jeg sultet, og de sloges som vilde Dyr, naar

1 http://boulderlibrary.org/pdfs/carnegie/boulder_photographers.pdf

2 Oplysning fra Lill-May Didriksens database, <http://www.bsif.dk/download.asp>

Indvandrere er lige ankommet til Ellis Island. Foto o. 1910-1920. Library of Congress, USA.³

vi fik lidt at spise, og lige saa dan naar vi skulde til at ligge - der i Salen paa Gulvet vi fik hver en Madras og et Tæppe, men de sloges om Pladser og Tæpper hele Natten, saa der var ikke godt at ligge ogsaa kunde vi jo ikke komme nogle Steder for der stod Vagt altid ved Dørene baade Dag og Nat og der laa vi med alt Tøjet paa, saa det saa ikke godt ud da jeg naaede frem, først da jeg og vi alle skulde gaa fra Skibet saa kom vi op paa et Hospital og der sagde de at vi skulde lægge Tøjet og at vi skulde vire det sammen i en Bylt alt sammen ogsaa kom di det i en Sæk ogsaa det vi havde i Kufferten, vi sad ganske Nøgne 1 Times Tid og ventede paa vores Tøj og imens kom vi i Bad alle sammen 2 ad gangen og det Vand vi kom i lugtede stærkt af Midicin ogsaa fik vi Petroleum i Haaret saa det var

dejligt. Tøjet blev varmet saa meget, saa at svederemmen i min Huee var ganske opbrændt og alle dem der havde Selestropper af Læder kunde ikke holde Bukserne oppe og der blev meget ødelagt, jeg rendte med Salmebog og Piben i Haanden for at bevare det og ellers smaa Ting, men Tantes trøje saa ikke godt ud, den var meget krøllet, men jeg kunde jo ikke bevare den, saa hun fik den som den var og jeg skal hilse og sige Tak derfor, da vi saa havde ligget der i 12 Dage saa skulde vi Færges ud til denne Ø og vi var mange paa denne lille Færge da vi saa kom der ud sad vi først tæt som Sild i Tønde i Baaden i 5 Timer ogsaa

³ I Library of Congress' digitale fotosamlinger findes en stor samling billeder bl.a. fra Ellis Island. <http://www.loc.gov/index.html>

da de begyndte at tage os i Land 50 Mand ad gangen saa masede [d]i paa som vilde saa jeg holdt mig lidt til bage.

Først var der en Polak paa min Alder han havde en mindre Søster med paa Astas Størrelse han stod ved mig han faldt lige bag over og blev blaa paa Læber og Øjenlaag og saa snork han og tyggede saa skummet stod ud af Munden paa ham. Søsteren græd og stod med et Lommetørklæde og tørrede ham om Munden, der laa han 1/2 Times Tid saa kunde han rejse sig igen, for der var ingen der hjalp ham, det kaldes Fedt i Amerika, det saa ikke godt ud, og samtidig var der en gammel Mand paa 60 Aar, han blev klemmt saa meget da vi skulde i Land saa han faldt bag over Rebet paa Landgangsbroen med Kuffert og det hele ned i mellem Skibet og Bolværket han

havde Overfrakke og det hele paa og Kufferten var ikke laaset saa det medste gik til bunds af hans Tøj, Damperen laa ikke stille saa den klemte ham og Ansigtet blødte paa ham da di fik ham op men det var jo godt at han ikke blev der nede for han havde Konen med, saa her er meget at se kan i Tro da saa de halve havde kommet i Land, saa fandt de Lus paa nogle af dem saa de maatte ud igen fra Lægerne og om Bord i samme Færge der hvor jeg og mange var tilbage, ogsaa gaa tilbage til New York der hvor vi kom fra ogsaa dampes og Vadskes igen og det var uden undtagelse enten de havde nogle eller ej saa jeg blev og fik mit Tøj dampet 2 Gange saa det saa ikke godt ud, ogsaa godt med Petroleum i Haaret, men saa Dagen efter kom jeg og resten i Land, Lægerne de følte Pulsen og

Indvandrere på Ellis Island. Foto Library of Congress, o. 1912-1920.

vendte Øjenlaaget over for at se om vi havde daarlige Øjne og saa skulde de se om vi havde Brok, og der fik jeg de 25 Dollars og min Togbillet den maatte jeg betale 12 Dollars mer for for den var blevet dyrere ogsaa fik vi hver en Pap Kasse den kostede 11/2 Dollar og der var 6 Skiver Brød med paalæg paa, ogsaa var der et helt Frandsbrød og 1/2 u Ost og 1/2 u Spegepølse og en Pakke med Kiks og nogle Æbler og Appelsiner, som vi saa skulde spise i Toget, men jeg havde jo ingen Kniv, saa jeg maatte bide af det hele brød og Pølsen men det var og gik jo meget godt, ogsaa gik jeg samme Aften fra denne Ø og med Toget fra New York, og der sad vi ret op og ned paa Bænkene og sov om Natten og om Morgenens da det blev lyst var der meget at se kan i tro høje Bjerge alle Vejne og Dale med Vand da vi saa havde kørt i 2 Nætter og Dage kom vi til Chikago der gik jeg en hel Formiddag i Byen allene og blev Klippet rigtig paa Amerikansk og jeg købte Kraveflipper og ellers saa meget, der kunde jeg komme ind og købe varme Æbleskiver og et Glas Mælk for 25 Cent og saa 3 kogte Æg ogsaa 25 Cent.

Og der var ellers meget at se, saa gik jeg med Toget til Denver, der gik jeg et par Timer og ventede paa Toget til Longmont, men vi kunde købe Kaffe og Kage i Toget hele Vejen der var Negere der gik og solgte og den var meget god, jeg kørte i 64 Timer med Toget i det hele og det kørte 32 Engelske Mil i Timen saa der er en lang Vej, den ene Aften jeg kørte med Toget kom der en Tordenbyge med Lyn og Regn saa jeg har aldrig ser noget lignende og Dyrene Køer er [og] Heste kommer jo aldrig i Stald her det vil sige dem ude paa Farmene som de har paa Sti der kan man se flere Hundrede Køer og Heste og Svin og Muldyr og Æsler gaa sammen i en Lykke baade Vinter og Sommer de kommer aldrig i Stald og Hestene er Vilde, men naar de bliver fede saa driver de det alt

sammen til Byen og sælger det Køerne de bliver aldrig Malket dem patter Kalvene ogsaa er det røde og sorte Svin man ser, Farmerne de kører Hø og Roer til alle de her Kreaturer for der er jo bart der hvor de ligger men godt med Møj og Skidt men det er sjov at se saadan noget Kreaturerne de stod ude i England over alt den gang jeg kørte der over og det var jo først i Februar saa det kommer ikke saa nøje her, men her er allerede godt varmt nu i Longmont, men bag ved ligger de høje Bjerge der er altid Sne paa Toppen saa de er høje kan i tro men her er ellers meget godt lader det til jeg har jo ikke været her saa længe jeg var med Onkel oppe i Kulminen efter Kul forleden Dag og der var ogsaa noget at se der var fire danske Mil op saa der er langt at køre og ellers hjælper jeg ham lidt han kører meget, ogsaa skal jeg jo se at faa noget Bager Arbejde med Tiden hvor jeg kan tjene noget men nu kan vi jo se Tiden an det haster jo ikke saa, de er ellers meget flinke at være hos endnu da, jeg kan hilse fra Nils Datter og fra en Niels Smidt fra Balka hans Moder lever hvist endnu paa Balka han har været her i 40 Aar men han har en stor Bil og lever i et fint Sted og har det godt, og her er ellers mange Danske, Onkel har solgt sin Jord ude paa Landet saa han har ikke saa meget nu, det kan være at han snart kommer Hjem en Tur han taler meget om det og det kunde jo være meget morsomt for eder. Nu haaber jeg I kan læse det for det er skrevet hurtigt det maa man jo naar man skal skrive saa meget jeg skal Hilse fra Onkel og Tante saa meget men medst fra mig selv. eders Peter.

Hils Onkel og Tante paa Balka og Axelse og ellers mine Kammerater fra mig, Peter.⁴

---

4 Originalbrevet tilhører Gitte Kofoed-Larsen, Østermarie.

Postkort fra Longmont, Colorado o. 1910-20. Privateje.

Efterskrift

Hans Peter Holm flyttede til Philadelphia, PA og blev gift med en amerikansk kvinde. De fik en datter, som døde som ganske lille på grund af en skoldningsulykke, og en søn, der blev opkaldt efter faderen, Peter Holmes, som familien kaldte sig i USA. Peter Holm var bager i Philadelphia og familien fortæller at han bagte rugbrød til glæde for danske indvandrere. Han døde ganske ung, kun 32 år gammel af lungebetændelse. Han havde da været syg et stykke tid og man havde forsøgt at få ham til

Danmark, så han kunne blive plejet. Det nåede han ikke.⁵

Af 27 udvandrere til Longmont, Colorado (i Udvandrerdatabase 1869-1908) er de 12 fra Bornholm, heraf er to kvinder. Mindst 6 kom fra Bodilsker og Nexø. De tog af sted i årene fra 1886 til 1903. I Lill-May Didriksens database er 17 bornholmere udvandret med bestemmelsessted Longmont⁶. 11 kom fra Nexø og Bodilsker, de øvrige fra Årsdale, Listed. Østerlars og Rø. Der synes således at have været en lille Bornholmer-koloni i Longmont.

5 Oplysninger fra familien.

6 Lill-May Didriksen: www.bslf.dk/download.asp

Formandens beretning

Bornholms Historiske Samfund 2010-2011.

Generalforsamling afholdtes lørdag den 3. september på Nexø Bibliotek.

Af Jakob Seerup

Tak for at I mødte op her i Nexø på denne smukke septemberdag. Det er altid rart at se, at folk slutter op om interessen for Bornholm og Bornholms historie. Det er min lod som formand for Bornholms Historiske Samfund at aflægge formandsberetning, og jeg skal prøve at gøre det kort.

Generalforsamlingen 2010 afholdtes lørdag den 4. september på Bolsterbjerg efter en rundvisning på Lilleborg ved Michael Thorsen fra Bornholms Museum. De fremmødte fik en tankevækkende beretning om de noget specielle omstændigheder ved de overraskende fund, der var gjort på Lilleborg i forbindelse med restaureringen af ruinen. Ved mødet tildeltes Bornholmerprisen Erik Svendsen, som anerkendelse for hans indsats som kasserer for foreningen gennem en årrække og for hans store hjælp med at distribuere Samlingerne år efter år.

Ved det følgende bestyrelsesmøde den 18. november 2010 konstituerede bestyrelsen sig som følger:

Formand: Jakob Seerup

Næstformand/sekretær: Anette Eriksen

Kasserer: Lilliane Højgaard Holm (ikke medlem af bestyrelsen)

Webredaktør: Svend Aage Møller

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen

Øvrige medlemmer: Henning Søby Andersen, Stine Isaksen, Henrik Vensild, H. V. Jørgensen og Jacob Bjerring-Hansen.

Bestyrelsesmøder

Der er i det forløbne år afholdt fire ordinære bestyrelsesmøder. Møderne afholdes på skift hos bestyrelsens medlemmer, hvor der som re-

gel serveres et let traktament, som ikke betales af foreningens kasse. Det foregår ganske uformelt og hyggeligt, og der udveksles megen viden om diverse historiske emner.

Foredrag

Der blev i oktober afholdt et velbesøgt foredrag af Peter Randlev, Dansk Fotohistorisk Selskab, om stereoskopiske billeder fra Bornholm på Svanekegården. De ca. 50 fremmødte fik en spændende oplevelse af det historiske Bornholm set i »3-D«. Jeg selv afholdt et foredrag i januar måned for Marineforeningen i Rønne om Bornholm og Flåden gennem 500 år. Og på Bornholms Museum holdt jeg i februar foredrag om det store forlis ved Sose i 1678 - det var et særdeles velbesøgt arrangement. Vi ser frem til at afholde flere foredrag i det kommende år og vil forsøge så vidt muligt at gøre dette i samarbejde med andre foreninger og museer. Vi håber også at råde bod på, at der ikke blev afholdt nogen sommerekursion i år, og håber at kunne tilbyde en spændende tur til sommer. Forslag til udflugtsmål modtages gerne!

Udgivelser

Bornholmske Samlinger og særbindet om Hugo Matthiessens Bornholm udkom ved juletid. (Hugo Matthiessens Bornholm udkom i et samarbejde med forlaget Hikuin ved Jens Vellev). Redaktøren vil fortælle mere om dette, men herfra skal lyde en tak til Ann Vibeke Knudsen for det store redaktionsarbejde, tak til Ann Vibeke Knudsen og hendes mand Niels-Holger Larsen for det store arbejde med Hugo Matthiessens Bornholm samt til Henning Søby

Andersen og Lilliane Højgaard Holm for det tilsvarende store arbejde med at distribuere bøgerne og med at holde rede på indbetalinger og forsendelser med videre.

Jørn Munch Jensen tilbød i foråret at udsende bogen »Jensen, fra Østersøen til Verden« som handlede om hans firmas historie, til samtlige medlemmer af Bornholms Historiske Samfund. Foreningen takkede for tilbuddet, og således burde alle tilstedeværende også have modtaget denne bog. Det må siges at være et usædvanligt år, hvor medlemmerne har fået hele tre bøger for deres kontingent!

Som om det ikke var nok, besluttede bestyrelsen også, at det skulle tilbydes medlemmerne gratis at afhente ældre numre af Samlingerne på Ø-arkivet i Rønne. Baggrunden var dels, at de mange bøger optog hyldeplads på arkivet, dels at bøgerne repræsenterede en »død kapital«, idet der var langt mellem bestillingerne af ældre numre. Tilbage meldingen har været yderst positiv, og der har endda været enkelte, der tegnede medlemskab efter på denne måde at være blevet gjort opmærksom på, hvor gode bøger vi egentlig udgiver!

Bestyrelsen har syslet med tanken om at udgive en form for populær bog med en bred præsentation af Bornholms historie. Foreløbig er planen på et skitse-stadium, men vi vil arbejde videre med ideen.

Forfatteren Niels Sonne har udgivet en bog om kaperi på Bornholm under englandskrigen, og jeg selv var delvis inddraget i tilrettelæggelsen af bogen og blev også bedt om at skrive forord til bogen. Det er altså ikke foreningen, der kan tage æren for udgivelsen, men lidt har den da med os at gøre.

Foreningens økonomi og medlemstal

Kassereren vil senere gennemgå detaljerne vedrørende økonomi og medlemstal, men jeg vil ganske overfladisk konstatere, at medlemstallet har været nogenlunde stabilt i det forløbne år. Foreningen har en sund økonomi, men vi skal overveje, hvordan vi tiltrækker og fastholder nye medlemmer. Jeg kender en præst der tit taler om, hvordan hans menighed i himmelen bare vokser og vokser. Vi har lidt det samme fænomen i en type forening som vores, men jeg er

trods alt fortrøstningsfuld. Her skal lyde en stor tak til kasserer Lilliane Højgaard Holm for det store arbejde, hun lægger i kassererhvervet, som bl.a. omfatter udsendelse af bøger, der bliver bestilt. Der er en del slæb forbundet med det.

Hjemmeside og nyhedsbrev

Foreningens hjemmeside bliver løbende opdateret af Svend Aage Møller, som også sørger for at udsende nyhedsbreve til de medlemmer, som han har email-adresser til. Hvis der er nogen til stede i dag, som endnu ikke modtager elektroniske nyhedsbreve, kan de henvende sig til Svend Aage, som vil sørge for, at de kommer på listen. Tak til Svend Aage for arbejdet med opdateringerne og det øvrige arbejde med hjemmesiden.

Visioner

Henning Søby Andersen har ønsket at udtræde af bestyrelsen, og Stine Isaksen er flyttet efter at have fået arbejde i Viborg. Efter 40 år i bestyrelsen udtræder også major H. V. Jørgensen i år. Han er desværre ikke til stede her i dag, men vi kipper med flaget for hans enorme indsats gennem årene! Der er derfor en ganske stor udskiftning i bestyrelsen ved denne generalforsamling. Min vision er, at foreningen med dette nye hold kan markere sig klarere i medierne og på internettet i de kommende år. Af særlig vigtighed er muligheden for at digitalisere de ældre numre af Samlingerne. Dette arbejde er allerede under forberedelse af Jesper Vang Hansen, som i øvrigt sammen med Niels Geckler fra Forsvarsmuseet i Rønne og journalist Niels Clausen er bestyrelsens kandidater til nye medlemmer af bestyrelsen, når vi når til det punkt på dagsordenen.

Traditionen tro vil jeg godt her til sidst takke bestyrelsens medlemmer for arbejdet i det forgangne år. Jeg vil også gerne takke foreningens medlemmer især for økonomisk støtte til vores arbejde; uden jeres trofaste støtte ville det ikke være muligt at udgive Samlingerne hvert år, således som det stort set er lykkedes for foreningen fra 1906 til i dag.

Herefter overlader jeg beretningen til foreningens velvillige behandling.

Nyt om hjemmeside, nyhedsbreve mv.

Af Svend Aage Møller

Af nyt vedrørende hjemmesiden siden sidst er det væsentligste, at registrene til 1. række af Bornholmske Samlinger og de sidste dele til 2. række er ændret til almindelig digital tekst, hvorved søgefunktionen virker fuldt ud. De har tidligere været udsendt som PDF-filer, som nærmest kan sammenlignes med fotokopier. Tidligere på året erhvervede jeg imidlertid et nyt tekstgenkendelsesprogram, som viste sig meget effektivt, også når det gjaldt de specielle tekster som sådanne registre er med mange linjeskift og tegn og for 2. rækkes vedkommende to spalter, og derfor formåede det at gengive teksten med et overkommeligt antal fejl.

Programmet havde vanskeligt ved at håndtere de svenske og tyske bogstaver med to prikker over, især bogstavet ü blev til ii eller ll. Men der forekom også andre typer fejl, og det gav sig undertiden lidt morsomme udslag. Et stort B blev i nogle tilfælde et stort S, således at området Bolleris i Klemensker blev til Solleris og provst Blang i Pedersker blev til Slang. I afsnittet med P figurerede den svenske kommandant Printzensköld naturligvis, og lige efter ham er der en mand ved navn Pritzel, som var postsekretær, Kbhvn. Det sidste blev gengivet som posPrintzensköldn. Jeg håber, jeg har fundet og rettet alle disse fejl, men skulle der være flere, er de i reglen lette at gennemskue.

Der er indsat et par nye link til andre hjemmesider, hvoraf jeg vil nævne Jesper Vang-Hansens, www.vang-hansen.dk, hvor alle bind i 1. række af Bornholmske Samlinger og M. K.

Zahrtmann: Borringholmerens Historiebog er tilgængelige som pdf-filer. Desuden har den forskellige andre skildringer fra Bornholms historie.

I sammenhæng med bestyrelsens beslutning om at lade folk afhente de ældre årgange af samlingerne er omtalen af bøgerne i 2. række i menupunktet Udgifter slettet, og omtalen af de nyeste i 4. række er flyttet op til den øverste del på siden.

Der er udsendt fire nyhedsbreve i det forløbne år til nu i alt 55 modtagere - om møder og om tale af udgivelserne mv. - men vi vil gerne kunne udsende til mange flere. E-mail adressen kan evt. meddeles på: info@historisk-samfund-bornholm.dk.

Besøgene på hjemmesiden ligger ret stabilt med 600-700 pr. måned, men i august kom det op på 1074 med 56 på en enkelt dag, hvor det var højest. Afvisningsprocenten, dvs. dem der klikker ind på siden og lukker ned igen næsten med det samme, er imidlertid høj, i reglen godt 60 %. Tilbage er der dog godt 300, der bruger nogle minutter på det, og antallet af enkeltsider, der besøgte i august var på 2840.

Til mit hverv som webredaktør hører også at tage vare på registreringen af medlemmer hos PBS. I skrivende stund – primo september 2011 – er der 640 registrerede personlige medlemmer, hvoraf 422 er bosat på Bornholm. Af de andre er seks bosat i udlandet og to på Grønland. Dertil kommer 18 institutioner - biblioteker, skoler o.a.

Forfatternes navne og adresser

Henning Bender
Kirsebærhaven 3, Snogebæk
3730 Nexø

Lill-May Didriksen
Østergade 20
3700 Rønne

Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Flemming Hansen
Borgmester Nielsens Vej 52
3700 Rønne

Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Kirsten Laurberg Lund
Peter Kochsvej 6
3760 Gudhjem

Michele McNabb
Danish Immigrant Museum
Family History &
Genealogy Center
4210 Main Street
Elk Horn,
IA 51531-0249, USA

Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Christl Mathea Vang
Gammeltoft 36, 33
3790 Hasle

Lorna Koford Wallace
230 Jeanne
Pleasant Hill,
CA 94523, USA

Bornholms historiske Samfunds bestyrelse

Formand: Jakob Seerup
Nørregade 58
3730 Nexø

Øvrige medlemmer: Jesper Vang Hansen
Ved Volden 13, 2. tv.
1425 København K

Næstformand: Anette Eriksen
Gregersgade 7
3720 Aakirkeby

Niels Geckler
Skolevejen 16, Poulsker
3730 Nexø

Redaktør: Ann Vibeke Knudsen
Vimmelskafte 2
3700 Rønne

Niels Clausen
Jernbanegade 34,
3720 Aakirkeby

Kasserer: Lilliane Højgaard Holm
Kamilleløkken 5
3700 Rønne

Henrik Vensild
Storegade 29
3700 Rønne

Webmaster: Svend Aage Møller
Smedegårdsvej 61
3700 Rønne

Jacob Bjerring-Hansen
Sdr. Villavej 4
3700 Rønne

